

❧ तर्जयसूत्र ❧

(मोलशास्त्र)

गुजराती भाषाटीकासहित

संकाशक-

सत्यचंद कलान्यास कापडेश्वरी-मुरत

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૬૨૮- વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ન-લ્લાધી સૂત્ર

વિષય ૫૬૬૩૨૧૪:૪:૪

॥ શ્રી વીતરાગાય નમઃ ॥

શ્રીમદુમાસ્વામિવિરચિત—

ૐ મોક્ષશાસ્ત્ર. ૐ

(તત્ત્વાર્થસૂત્રજી)

ગુજરાતી ભાષાટીકાસહિત.

પં. પન્નાલાલજી વાકલીવાલકૃત હિન્દી ટીકા ઉપરથી

અનુવાદક—દોશી નાથાલાલ સોભાગચંદ-૬૭૩૨.

પ્રકાશક—

મૂલચંદ કસનદાસ કાપડીઆ—સૂરત.

વીર સંવત ૨૪૪૧ આવૃત્તિ ૧ લી. વિક્ર. સં. ૧૯૭૧

મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૦-૦.

સુરત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અનુવાદ
સુરતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૫૬૨૮

Printed by—
Matoobhai Bhaidas at K. A's 'The Surat Jain'
Printing Press Khapatia chakla—SURAT.

Published by—
Moolchand Kasondas Kapadia Hon: Editor 'Digambar
Jain' & Proprietor 'Digambar Jain Poostakalaya'
Published from—
Khapatiachakla, Chandavadi—SURAT.

પ્રસ્તાવના.

જેમાં જૈનસિદ્ધાંતનો પૂર્ણ સાર ભરેલો છે એવો અને જે સર્વે જૈનોને એટલો બધો માન્ય છે કે ધણાખરા ભાઇઓ અને બહેનો જે ગ્રંથનો પાઠ દરરોજ નિયમીત રીતે કરવાનો કે સાંભળવાનો નિયમ લે છે તે આપણો શ્રી તત્ત્વચર્ચાસૂત્રજ્ઞ યાને મોક્ષશાસ્ત્ર ગ્રંથ છે કે જે શ્રીમદ્ ઉમાસ્વામીએ રચેલો છે અને એક માહાત્મ્ય એટલું બધું છે કે એનો એકવાર માત્ર પાઠ કરવાથી એક ઉપવાસનું ફળ મળે છે.

હવે આવો મહત્વનો ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં હોવાથી તેનો દરેક ભાષામાં અનુવાદ થવાની ખાસ જરૂર હતી, જેથી સરજ હિંદી અનુવાદ તો ૯ વર્ષ ઉપર બાલચલચારી જૈનસિદ્ધાંતપ્રેમી વિદ્વદ્વચ્ચ પંડિત પન્નાલાલજી બાકલીવાલે પ્રકટ કર્યો હતો અને હાલ સુધી તેની ત્રણ આવૃત્તિઓ પ્રકટ થઈ ચુકી છે જ્યારે ગુજરાતી ભાષા સમજી શકનાર માટે એ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકટ થવાની ધણીજ આવશ્યકતા હતી, જેથી એ હિંદી અનુવાદને આધારે ઇડરનિવાસી ભાઈ નાથાલાલ સોભાગચંદ દાશીએ ગુજરાતી અનુવાદ તૈયાર કરીને તે પ્રકટ કરવા માટે અમને ત્રણેક વર્ષ થયાં મોકલી આપ્યા હતા, પણ કેટલાંક વર્ષના અનુભવથી અમને જણાયું છે કે ગુજરાતમાં વાંચનનો વિશેષ શોખ ન હોવાથી જે કોઈ પુસ્તકની ૧૦૦૦ પ્રત પ્રકટ કરવામાં આવે છે તો તેમાંથી ૨૦૦-૩૦૦ પ્રત પણ પુરી વેચાતી નથી એટલે મુદ્દલ કિંમત પણ ઉપજવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે, જેથી એ અનુવાદ અમારી પાસે પડી રહ્યો હતો, પણ આ ઉત્તમ અને અલંત માનનીય ગ્રંથ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત પ્રકટ કરવામાં આવે તો

વક્તાસણ(ખેડા)નિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ ઝવેરદાસ બાપુજીના સ્મર-
ણાર્થે શા. વલ્લભદાસ ઇશ્વરદાસે ગુજરાતના દિ. જૈન બંધુઓના
સ્વાધ્યાય માટે ગુજરાતના દરેક દિ. જૈન દહેરાસરમાં
ભેટ આપવાને એની ૨૫૦ પ્રતોની માંગણી કરવાથી
અમોએ આ મોક્ષશાસ્ત્ર યાને તત્ત્વાર્થસૂત્રજી ગ્રંથ સંસ્કૃત
સૂત્ર અને તેના પદચ્છેદ સહિત સરલ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ
કર્યો છે, જે દરેક પાઠશાળાઓ, બોર્ડિંગો વગેરેમાં પણ યજ્ઞાવવા
લાયક છે તથા ગુજરાતના સર્વે બંધુ અને જહેનોને અવસ્ય
સ્વાધ્યાય કરવાલાયક છે. અર્થ જાણ્યા વગર પોપટીયા જ્ઞાતની
માફક માત્ર મોઢે પાઠ કરવા કરતાં તેનો અર્થ સમજીને પાઠ કર-
વાથી મહાન પૂણ્ય મળે છે. વળી જ્યારે હિંદી ગ્રંથની કિંમત
પ્રથમ ૧) હતી અને હાલ ત્રણ આના છે ત્યારે અમોએ એનો
પુષ્કળ ફેલાવો કરવા માટે માત્ર દશ આનાજ રાખી છે, જેથી
આશા છે કે એનો લાભ અમારા ગુજરાતના ભાઈઓ અવસ્ય
લેશેજ. જોકે ભાઈ નાથાલાલ સોભાગચંદે કરેલા અનુવાદમાં કેટલીક
અશુદ્ધિઓ હતી, તેનું અમોએ યથાશક્તિ સંશોધન કર્યું છે, છતાં
પણ જૈનસિદ્ધાંતના સારરૂપ આ મહાન ગ્રંથમાં જો કંઈ અશુદ્ધિ
હજી રહી ગઈ હોય તે વિદ્વદ્ વાંચકવર્ગે જણાવશે, તો ખીજી
આવૃત્તિ વખતે તે અવસ્ય સુધારવામાં આવશે.

ચંદાવાડી, સુરત	}	જૈનખતિસેવક-
વીર સં. ૨૪૪૧		
પ્ર. વૈશાખ સુદી ૧ ગુરવાર.		

મૃતચંદ કસનદાસ કાપડીઆ.

॥ ॐ ॥

॥ શ્રી વીતરાગાય નમઃ ॥

ગુજરાતી ભાષાટીકાસહિત ।

પંચ પરમપદ પ્રણમ કરિ, જિનવાણી ડરધારી ।

મોક્ષજ્ઞાસૂત્ર ભાષાર્થસહ, લિખહું બાલહિતકારી ॥૧॥

આત્માનું હિત મોક્ષ છે અને તે મળવાનો ઉપાય
યું છે, એવો પ્રશ્ન થવાથી આચાર્ય શ્રી સૂત્ર કહે છે:—

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ॥૧॥

અર્થ—(સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ) સમ્યગ્દર્શન, સમ્ય-
જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્ર એ ત્રણેનું એકત્ર મળવું, તે
(મોક્ષમાર્ગઃ) મોક્ષનો માર્ગ છે અથવા મોક્ષની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે.
૧.સંશય, ૨.વિપર્યય અને ૩.અનધ્યવસાય સહિત જીવાદિક-

૧ સંશય—વિપરિતનેકકોટીજ્ઞાનં સંશયઃ—વિપરીત અનેક
કોટી રહેવાવાલા જ્ઞાનને સંશય કહે છે. જેમકે આ સીપ છે અથવા
ચાંદી છે. ૨. વિપર્યય વિપરિતૈકકોટીજ્ઞાનં વિપર્યયઃ—વિપરીત એક
કોટીમાં રહેવાવાલા જ્ઞાનને વિપર્યય કહે છે. જેમ સીપમાં ચાંદીનું
નિશ્ચય રૂપ જ્ઞાન થવું. ૩. અનધ્યવસાય—કિમિત્યામાયમનધ્યવસાયઃ
યું, છે ! એવી રીતનું જે જ્ઞાન, તેને અનધ્યવસાય કહે છે. જેમ

પદાર્થોને જાણવા, તેને સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે તેમજ મિથ્યાત્વ કષાયાદિક સંસારની કારણરૂપ ક્રિયાઓથી વિરક્ત થવું, તેને સમ્યગ્ચારિત્ર કહે છે. ૧. હવે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ કહે છે:—

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ ॥૨॥

અર્થ—(તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં) તત્ત્વ એટલે વસ્તુના સ્વરૂપ સહિત અર્થ એટલે પદાર્થોનું (સાત તત્ત્વોનું) (શ્રદ્ધાનં) શ્રદ્ધાન કરવું તેને (સમ્યગ્દર્શનમ્) સમ્યગ્દર્શન કહે છે. ૨.

તન્નિર્ગાદિધિગમાદ્વા ॥૩॥

અર્થ—(તત્ત્વ) તે સમ્યગ્દર્શન (નિર્ગાત્) સ્વભાવથી (વા) અથવા (અધિગમાત્) અન્યના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થાય છે એટલે જે સમ્યગ્દર્શન અન્યના ઉપદેશ વગર આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય, તેને નિર્ગાત્ર સમ્યગ્દર્શન કહે છે અને જે સમ્યગ્દર્શન અન્યના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થાય, તેને અધિગમજ સમ્યગ્દર્શન કહે છે. ૩.

જીવાજીવાસ્ત્વવન્ધસંવરનિર્જરામોક્ષાસ્તત્ત્વમ્ ॥૪॥

અર્થ—(જીવાજીવાસ્ત્વવન્ધસંવરનિર્જરામોક્ષાઃ) જીવ, અજીવ, આસ્ત્રવ, ણન્ધ, સંવર, નિર્જરા, અને મોક્ષ એ સાત (તત્ત્વમ્) તત્ત્વ છે. જેમાં ચેતનાલક્ષણ હોય, તેને જીવ કહે છે અને ચેતનાલક્ષણ જેમાં નહિ હોય, એવા પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ પાંચ અજીવ

માત્રતાં કંકરા કંટો વીગેરે કોષ પદાર્થ વાગ્યો હોય, તો અજીવથી શું વાગ્યું, તેવું જે જ્ઞાન, તેને અનધ્યવસાય કહે છે.

તત્ત્વ છે. આત્માના પ્રદેશમાં શુભ અશુભ કર્મોનું આવવું તેને આસ્ત્રવ કહે છે. આત્માના પ્રદેશોમાં કર્મોના પ્રવેશ થવો અથવા સંબંધ થવો, તેને બન્ધ કહે છે. આસ્ત્રવોને રાક્ષવાના કારણસ્વરૂપને સ્તંભર કહે છે. આત્માના જીવના પ્રદેશોથી કર્મોનું એકદેશ ક્ષય થવું (પૃથક્ થવું) તેને નિર્જરા કહે છે અને સમસ્ત કર્મોનું સર્વથા પૃથક્ (નાશ) થઈ જવું, તેને મોક્ષ કહે છે. ૪.

નામસ્થાપનાદ્રવ્યમાત્રસ્તત્ત્વ્યાસઃ ॥૫॥

અર્થ-(નામસ્થાપનાદ્રવ્યમાત્રઃ) નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવથી (તત્ત્વ્યાસઃ) તે સમ્પત્તિવોનો તથા સમ્યગ્દર્શનાદિકનો ન્યાસ એટલે લોકવ્યવહાર થાય છે. શુભ, જાતિદ્રવ્ય અને ક્રિયાની અપેક્ષા રહિત પોતાની ઇચ્છાનુસાર લોકવ્યવહાર માટે કોઈ પણ પદાર્થનું નામ આપવું, તેને નામનિક્ષેપ કહે છે. જેમકે કોઈ પુરુષનું નામ ઇંદ્રરાજ છે, પરંતુ તેનામાં ઇંદ્રના જેવા શુભ, જાતિ, દ્રવ્ય કે ક્રિયા કંઈ પણ નથી; માત્ર માતા પિતાએ વ્યવહારાર્થે નામ રાખ્યું છે. વળી લોકોમાં ચતુર્જી, ધનપાળ, દેવદત્ત, ઇંદ્રદત્ત, જીવદત્ત, હાથીસિંહ, જોરાવરસિંહ, મોતીચંદ, રામચંદ વિગેરે નામ રાખે છે, પણ તે શુભ, જાતિ, દ્રવ્ય અને ક્રિયાની અપેક્ષાથી રખાતા નથી, તેને નામનિક્ષેપ કહે છે. ધાતુ, કાષ્ઠ, પાષાણ અને માટીના ચિત્રાદિકમાં તથા સેતરંજ, ચોપટ વીગેરેમાં હાથી, ઘોડા, બાદશાહ, કુકડી ઇત્યાદિ તદાકાર વા અતદાકાર પદાર્થમાં કલ્પના કરી લેવી, તેને સ્થાપનાનિક્ષેપ

કહે છે. જેમકે પાર્શ્વનાથ ભગવાનની વીતરાગસ્વરૂપ જેવી-
ને તેવી શાન્ત સુદ્રાચુક્ત ધાતુપાષાણુમય પ્રતિમાની (મૂર્તિની)
પ્રતિષ્ઠા કરવી, તેને તદાકારસ્થાપના કહે છે અને સેતરંજની
ખાજીમાં હાથી, ઘોડા, બાઢશાહ વગેરે માનવા, તેને અતદાકાર-
સ્થાપના કહે છે. નામનિષ્કેપમાં પૂજ્યઅપૂજ્ય બુદ્ધિ મનાતી
નથી અને સ્થાપનાનિષ્કેપમાં પૂજ્યઅપૂજ્ય બુદ્ધિ મનાય છે.
ભૂત ભવિષ્યની પર્યાયની મુખ્યતા લઇને વર્તમાનમાં કહેવું
તેને દ્રવ્યનિષ્કેપ કહે છે. જેમકે ભવિષ્યમાં થવાવાળા રાજના
પુત્રને (યુવરાજને) વર્તમાનમાં રાજા કહેવો અથવા જે ભૂત
કાળમાં ફેજાદાર હતો તેના ઓદ્ધાની મુખ્યતા લઇને વર્તમાન
કાળમાં તેને ફેજાદાર કહેવો, તે દ્રવ્યનિષ્કેપ છે. અને જે
પદાર્થની વર્તમાન કાળમાં જે પર્યાય હોય તે પર્યાયને તેજ
સ્વરૂપ કહેવું, તેને માવનિષ્કેપ કહે છે. જેમકે લાકડાને લાક-
ડાની અવસ્થામાં લાકડા કહેવા, ઠોસસા હોવાથી તેને ઠોસસા
કહેવા અને રાખ હોવાથી રાખ કહેવી તે. પદાર્થોના આ આર
ભેદો થાય છે. ૫.

પ્રમાણનયૈરાધિગમઃ ॥૬॥

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે જીવાદિતત્વોના (અધિગમઃ) જ્ઞાન
અથવા સ્વરૂપનું જાણવું તે (પ્રમાણનયૈઃ) પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ
પ્રમાણોથી તથા દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાર્થિક નયોથી થાય છે. પદાર્થને
સર્વદેશસ્વરૂપ સ્પષ્ટ બતાવે તેને પ્રમાણ કહે છે. અને પદાર્થના
ઐક દેશને કહી બતાવે (જણાવે), તેને નય કહે છે. આત્મા
જે જ્ઞાનદ્રરા અન્ય પદાર્થની સહાયતાથી (અક્ષુરાદિ ઇન્દ્રી-
ઓની સહાયતા વિના તથા શાસ્ત્રાદિકની સહાયતા વિના,

પદાર્થને અત્યન્ત નિર્મળ તથા સ્પષ્ટરીતે જાણુ, તેને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ કહે છે. અને ચક્ષુ વિગેરે ઇન્દ્રીઓ (પાંચ ઇન્દ્રીઓ) થી તથા શાસ્ત્રાદિકથી પદાર્થને એકદેશ નિર્મળ જાણુ તેને પરોક્ષપ્રમાણ કહે છે. એવાજ એક ભાગને અનુમાનપ્રમાણ પણ કહે છે. પર્યાયને ઉદાસીનરૂપથી દેખતાં છતાં દ્રવ્યને સુખ્યતાથી કહે તેને દ્રવ્યાર્થિકનય કહે છે અને જે દ્રવ્યની સુખ્યતા નહિ કરીને એક પર્યાયનેજ કહે, તેને પર્યાયાર્થિકનય કહે છે. ૬.

નિર્દેશસ્વામિત્વસાધનાધિકરણસ્થિતિવિધાનતઃ ॥૭॥

અર્થ—(નિર્દેશસ્વામિત્વસાધનાધિકરણસ્થિતિવિધાનતઃ)

નિર્દેશ, સ્વામિત્વ, સાધન, અધિકરણ, સ્થિતિ અને વિધાન એનાથી પણ શુભાદિક તથા સમ્યગ્દર્શનાદિકનું અધિગમ (જ્ઞાન) થાય છે. વસ્તુના સ્વરૂપને જાણીને કહેવું, તેને નિર્દેશ કહે છે. વસ્તુના અધિકારને સ્વામિત્વ કહે છે, વસ્તુની ઉત્પત્તિના કારણનું નામ સાધન છે, વસ્તુના આધારને અધિકરણ કહે છે, વસ્તુની કાળની મર્યાદાને સ્થિતિ કહે છે અને વસ્તુના પ્રકારને (લેઈ કહેવો, તેને) વિધાન કહે છે. ૭

સત્સંખ્યાક્ષેત્રસ્પર્શનકાલાન્તરમાવાસ્પવદ્ભુતૈશ્ચ ॥૮॥

અર્થ—(ચ) અને પદાર્થના (સત્સંખ્યાક્ષેત્રસ્પર્શનકાલાન્તર-માવાસ્પવદ્ભુતૈઃ) સત્, અંખ્યા, ક્ષેત્ર, સ્પર્શન, કાલ, અન્તર, ભાવ, અદ્યપદ્ભુત એ આઠનાં સ્વરૂપ જાણવાથી અથવા કહેવાથી પણ સમ્યગ્દર્શનાદિકનું તથા શુભાદિક પદાર્થોનું

અધિગમ એટલે જ્ઞાન થાય છે.^૧ સત્=અસ્તિત્વ, સંખ્યા=વસ્તુના પરિણામોની ગણતરી કરવી તે, ક્ષેત્ર=પદાર્થોનો નિવાસ, સ્પર્શન=જે આધારમાં હોય તેના નિવાસ રહે એવા અધિકરણને સ્પર્શન કહે છે. કાલ=વસ્તુને રહેવાની મર્યાદા (પરિમાણ), અન્તર=વિરહકાલ, ભાવ=પદાર્થોના ઔપશમિકાદિ સ્વરૂપભાવ, અલ્પબહુત્વ=એક વસ્તુને બીજી વસ્તુની અપેક્ષા થોડી વધારે કહેવી તે. ૮. હવે સમ્યક્જ્ઞાનના ભેદ તથા તેનું સ્વરૂપ કહે છે—

મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યયકેવજાનિજ્ઞાનમ્ ॥ ૯ ॥

અર્થ—(મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યયકેવલાનિ) મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ પાંચ પ્રકારના (જ્ઞાન) જ્ઞાન છે. જે પાંચ ઇન્દ્રિયોથી અને મનથી જાણે, તેને મતિજ્ઞાન કહે છે, મતિજ્ઞાનદ્વારા જાણેલા પદાર્થની સહાયતાથી તે પદાર્થના ભેદોને જાણે, તેને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે. ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ તથા દ્રવ્યની મર્યાદાથી રૂપી પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ જાણે, તેને અવધિજ્ઞાન કહે છે. બીજાના મનમાં રહેલા રૂપી પદાર્થોને જાણે, તેને, મનઃપર્યયજ્ઞાન કહે છે. સમસ્ત દ્રવ્ય-ક્ષેત્રકાલભાવને પ્રત્યક્ષરૂપ જાણે અથવા ભૂત ભવિષ્યત વર્તમાનમાં હોવાવાદી સમસ્ત પદાર્થોની સમસ્ત પર્યાયોને એકજ કાલમાં જાણે, તેને કેવલજ્ઞાન કહે છે. ૯.

તત્પ્રમાણે ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—(તત્) ઉપર કહેલા પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાન છે તેજ

૧. એનું વિસ્તૃત વિવેચન સર્વાર્થસિદ્ધિ વગેરે શાસ્ત્રોનાં ચૌદ ગુણસ્થાન ચૌદ માર્ગણના વર્ણનમાં છે.

(પ્રમાણે) પ્રમાણરૂપ છે તથા પ્રમાણના બે મૂળ લેઈ છે.
૧. પ્રત્યક્ષ, ૨. પરોક્ષ. ૧૦.

આયે પરોક્ષમ્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—(આયે) પ્રથમ બે એટલે મતિજ્ઞાન અને મુતજ્ઞાન
(પરોક્ષ) પરોક્ષપ્રમાણ છે. ૧૧.

પ્રત્યક્ષમન્યત્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—(અન્યત્) બાકીના અવધિ, મનઃપર્યય અને
કેવલજ્ઞાન (પ્રત્યક્ષ) પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે. ૧૨.

મતિઃ સ્મૃતિઃ સંજ્ઞા ચિન્તાભિનિબોધ इत्यनर्थान्तरम् ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—(મતિઃ સ્મૃતિઃ સંજ્ઞા ચિન્તાભિનિબોધ) મતિ, સ્મૃતિ,
સંજ્ઞા, ચિન્તા, અભિનિબોધ (હતિ) તેને આદિ લેખને પ્રતિમા,
બુદ્ધિ, ઉપલબ્ધિ ઇત્યાદિ (અનર્થાન્તરમ્) અન્ય પદાર્થ નથી
અર્થાત્ મતિજ્ઞાનના નામાન્તર છે. મતિ=મન અને ઇન્દ્રીઓથી
વર્તમાનકાલવર્તી પદાર્થોને અવગ્રહાદિ સ્વરૂપ બાણે તે.
સ્મૃતિ=અનુભવિત પદાર્થોનું કાલાન્તરમાં સ્મરણ થવું.
સંજ્ઞા= પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અર્થાત્ વર્તમાનમાં કોઈપણ પદાર્થને
જોઈને આ તેજ છે કે જે પહેલાં દેખ્યો હતો તે, એ
પ્રકારનું જોડરૂપ જ્ઞાન તે. ચિન્તા=કોઈપણ ચિન્હ જોઈને તે જગ્યા
ઉપર આ ચિન્હવાળો અવશ્ય હશે, એ પ્રકારના વિચારને
ચિન્તા કહે છે. અભિનિબોધ=સન્મુખ ચિન્હાદિ જોઈને તે
ચિન્હવાળો નિશ્ચય કરી લેવો તે (એને સ્વાર્થઅનુમાન
પણ કહે છે). ૧૩.

તદિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તમ્ ॥૧૪॥

અર્થ—(તત્) તે મતિજ્ઞાન (ઇન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તમ્) બાહ્યમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મનના નિમિત્તથી થાય છે અર્થાત્ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન એ છ બાહ્ય કારણ છે, પરંતુ અંતરંગમાં મતિજ્ઞાનાવર્ણ્યિય કર્મનો ક્ષયોપશમ એનું કારણ છે. ૧૪.

અવગ્રહેહાવાયધારણાઃ ॥૧૫॥

અર્થ—મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ, ઇહા, અવાય અને ધારણા એ ચાર ભેદ છે. કોઈ પણ વસ્તુની સત્તામાત્રને બુદ્ધિ (જાણે) તેને દર્શન અથવા દર્શનોપયોગ કહે છે. દર્શન થયા પછી તે વસ્તુનું પ્રવેતકૃષ્ણાદિ વર્ણરૂપ વિશેષ જાણવું તેને અવગ્રહ કહે છે. અવગ્રહજ્ઞાન થયા પછી એ પ્રવેત અથવા કૃષ્ણ કયો પદાર્થ છે, તેને જાણવાની ઇચ્છા થવી અથવા એ પ્રવેત પદાર્થ બગલાની પંક્તિ હોવી જોઈએ અથવા પ્રવેતધ્વજા દેખી હોય, તો એ ધ્વજા હોવી સંભવ છે, એ પ્રકારની ઇચ્છા થવી, તેને હંદા નામનું મતિજ્ઞાન કહે છે. ઇહાજ્ઞાનની પછી ઇહામાં જે જ્ઞાન થયું હતું તેનું નિશ્ચય થવું અથવા બગલાપંક્તિ હોય તો બગલાપંક્તિ અગર ધ્વજા હોય તો ધ્વજા એમ વિશેષ ચિન્હોથી નિશ્ચય કરી લેવું તેને અવાય નામનું મતિજ્ઞાન કહે છે અને જે જ્ઞાનના યોગથી જાણેલા પદાર્થને કાલાન્તરમાં નહિં જુલવા તેને ધારણા નામનું મતિજ્ઞાન કહે છે. ૧૫.

बहुबहुविधक्षिप्रानिःसृतानुक्तब्रुवाणां सेतराणाम् ॥१६॥

અર્થ—(બહુબહુવિધક્ષિપ્રાનિઃસૃતાનુક્તબ્રુવાણાં) બહુ, બહુ-
વિધ, ક્ષિપ્ર, અનિઃસૃત, અનુક્ત અને ધ્રુવ એ છ
પ્રકારના પદાર્થોના તથા (સેતરાણામ્) એનાથી ઉદ્ભવેલ અલ્પ,
એક વિધ, અક્ષિપ્ર, નિઃસૃત, ઉક્ત, અને અધ્રુવ એ છને
મેળવીને બાર પ્રકારના પદાર્થોના અવગ્રહ, ઇહા, અવાય,
ધારણારૂપ જ્ઞાન થાય છે. એક સાથે એક પદાર્થનું બહુ
અવગ્રહાદિક જ્ઞાન થવું તેને બહુગ્રહણ કહે છે. બહુ પ્રકારના
પદાર્થોનું અવગ્રહાદિક જ્ઞાન થવું તેને બહુવિધ કહે છે.
જલ્દીથી પદાર્થનું અવગ્રહાદિક જ્ઞાન થવું તેને ક્ષિપ્રગ્રહણ કહે-
છે. જળમાં ડુબેલા હાથી મનુષ્યાદિકનો એક ભાગ બાજુવાથી
તેના સંસ્પર્શ પદાર્થનું અવગ્રહાદિરૂપ જ્ઞાન થવું તેને
અનિઃસૃતગ્રહણ કહે છે. વચનથી સાંભળ્યા વિના અભિપ્રાયથી બાણી
લેવું તેને અનુક્તગ્રહણ કહે છે. ઘણી વખત સુધી જેટલું નેટલું નિશ્ચય
રૂપથી પદાર્થોનું થતું રહેવું તેને સ્થુવગ્રહણ કહે છે. એનાથી ઉદ્ભવે
પદાર્થોનું અલ્પજ્ઞાન હોવું અથવા એક પદાર્થનું બાજુવું તેને
અલ્પગ્રહણ કહે છે. એક પ્રકારનું બાજુવું તે એકવિધગ્રહણ છે. પદાર્થનું
ધીરે ધીરે બહુકાળમાં બાજુવું તેને ચિરગ્રહણ કહે છે. બહાર
નિકળેલા પ્રગટરૂપ પદાર્થનું બાજુવું તેને નિઃસૃતગ્રહણ કહે
છે. આઘટ (ઘડો) છે એ પ્રમાણે શબ્દ સાંભળીને ઘટપટાદિ
પદાર્થોનું બાજુવું તેને ઉક્તગ્રહણ કહે છે. ક્ષણક્ષણમાં આહું
વધારે થાય અથવા ક્ષણ વારમાં નષ્ટ થઈ જાય, એ પ્રકારના
પદાર્થોનું બાજુવું તેને અધ્રુવગ્રહણ કહે છે. એવી રીતે બાર
પ્રકારની અવસ્થાવાળા પદાર્થોનું અવગ્રહ, ઇહા, અવાય અને
ધારણારૂપ મતિજ્ઞાન થાય છે. ૧૬.

અર્થસ્ય ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—પદાર્થોના એ બહુ વગેરે બાર લેદ કહ્યા તે દ્રવ્યના છે એટલે પદાર્થના બહુ આદિ વિશેષણ સહિત બાર પ્રકાર અવગ્રહાદિ જ્ઞાન થાય છે. (એટલે મતિજ્ઞાનના લેદ અવગ્રહ, ઇહા, અવાય અને ધારણા, એ ચાર દરેક, પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન એ છથી થાય છે તેથી $૪ \times ૬ = ૨૪$ લેદ મતિજ્ઞાનના થયા. અને બહુ, બહુવિધ, ક્ષિપ્ર, અનિઃસૃત, અનુક્રા, અને ધ્રુવ એ છ અને તેનાથી ઉલટા અદ્ય, અદ્યવિધ, ચિરકાળીગ્રહણ, નિઃસૃત, ઉક્રા અને અધ્રુવ એ બાર પ્રકારથી અવગ્રહાદિક જ્ઞાન થાય છે, તેથી મતિજ્ઞાનના $૨૪ \times ૧૨ = ૨૮૮$ લેદ થયા.) કાંઈને મત એ છે કે આક્ષુપજ્ઞાન થાય છે તે રૂપનું જ થાય છે, દ્રવ્યનું થતું નથી. દ્રવ્યનું તો તેના સંબંધથી પછી થાય છે, તેના ખંડનાર્થે આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે સંબંધ પદાર્થનો (દ્રવ્યની) સાથે જ થાય છે, માત્ર ગુણની સાથે કદી પણ થતો નથી, એ કારણથી જ આ સુત્ર રચ્યું છે. ૧૭.

વ્યક્તનસ્યાવગ્રહઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—(વ્યક્તનસ્ય) અપ્રકટરૂપ શબ્દાદિક પદાર્થોનું (અવગ્રહઃ) કેવલ માત્ર અવગ્રહરૂપ જ્ઞાન જ થાય છે—ઇહાદિક અન્ય ત્રણ જ્ઞાન થતાં નથી. ૧૮.

ન ચક્ષુરનિન્દ્રિયાભ્યામ્ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—પરંતુ (ચક્ષુરનિન્દ્રિયાભ્યામ્) નેત્ર અને મનથી વ્યગ્જનાવગ્રહ અર્થાત્ અપ્રકટ પદાર્થનું અવગ્રહરૂપ જ્ઞાન (ન) થતું નથી.

(મતિજ્ઞાનના અપ્રકટરૂપ પદાર્થના લેહ- અપ્રકટ પદાર્થનું અવગ્રહજ્ઞાન ચક્ષુ અને મનથી થતું નથી.) બીજા ચાર ઇન્દ્રીઓથી થાય છે, તેથી 4×12 બહુ આદિ=૪૮ લેહ તથા પ્રકટસ્વરૂપ પદાર્થના લેહ ૨૮૮ ($48+240$)=મળી મતિજ્ઞાનના લેહ કુલે ૩૩૬ થયા.) ૧૯.

શ્રુતં મતિપૂર્વં વ્યનેકદ્વાદશભેદમ્ ॥૨૦॥

અર્થ—(શ્રુત) શ્રુતજ્ઞાન (મતિપૂર્વ) મતિજ્ઞાનના નિમિત્તથી થાય છે. તે (દ્વનેકદ્વાદશભેદ) બે પ્રકારનું છે—અંગપ્રાણ અને અંગપ્રવિષ્ઠ, તેમાંથી આદિના શ્રુતજ્ઞાનના અનેક, (૧૪) પ્રકાર અને પછીના ૧૨ પ્રકાર છે. આદિના દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુત એ બે લેહ છે અર્થાત્ અંગપ્રવિષ્ઠ અને અંગપ્રાણ એ પ્રમાણે બે લેહસ્વરૂપ છે. અંગપ્રવિષ્ઠ શ્રુતજ્ઞાનના ૧ આચારાંગ, ૨ સુત્રકૃતાંગ, ૩ સ્થાનાંગ, ૪ સમવાયાંગ, ૫ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિઅંગ, ૬ શાતૃધર્મકથાંગ, ૭ ઉપાસકાધ્યયનાંગ, ૮ અંતકૃદ્દશાંગ, ૯ અનુત્તરૌપપાદિકદશાંગ, ૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણાંગ, ૧૧ વિપાકસુત્રાંગ, ૧૨ દષ્ટિપ્રવાહઅંગ, એ પ્રમાણે બાર લેહ છે. અને અંગપ્રાણના સામાયિક, ચતુર્વિંશસ્તવ, વાંદના, પ્રતિક્રમણ, વૈનયિક, કૃતિકર્મ, દશ-વૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, કલ્પત્રવહાર, કલ્પાકલ્પ, મહાકલ્પ-પુંડરીક, મહાપુંડરીક અને નિષિદ્ધિકા એ ૧૪ લેહ છે. અંગોનો થોડો થોડો મારાંશ લેઇને સંક્ષેપથી અલ્પબુદ્ધિ પુરૂષોને માટે રચેલા દશ વૈકાલિકાદ શ્રુત છે. ૨૦.

મવપત્યયોઽવધિર્દેવનારકાણામ્ ॥૨૧॥

અર્થ—જે મર્યાદાયુક્ત જ્ઞાન હોય તેને અવધિજ્ઞાન

કહે છે. અવધિજ્ઞાન એ પ્રકારનું છે. એક ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન અને બીજું ક્ષયોપશમ નિમિત્તક, એમાંથી (ભવપ્રત્યયઃ) ભવપ્રત્યય નામનું (અવધિઃ) અવધિજ્ઞાન (દેવનારકાણામ્) દેવ અને નારકી જીવોને થાય છે. ૨૧.

ક્ષયોપશમાનિમિત્તઃ षड્વિકલ્પઃ શેષાણામ્ ॥૨૨॥

અર્થ—(ક્ષયોપશમાનિમિત્તઃ) ક્ષયોપશમ નિમિત્તવાળું અવધિજ્ઞાન (ષડ્વિકલ્પઃ) અનુગામી, અનનુગામી, વર્દ્ધમાન, હીયમાન, અવસ્થિત, અને અનવસ્થિત એ પ્રમાણે છ પ્રકારનું છે. તે (શેષાણાં) મનસહિત સૈની અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનાદિ સહિત મનુષ્ય અને તિર્યચોને થાય છે. જે અવધિજ્ઞાન અન્ય ક્ષેત્ર અથવા ભવમાં સાથે જાય, તેને અનુગામી કહે છે. સાથે નહિ જાય તેને અનનુગામી કહે છે. જે વધતું રહે તેને વર્દ્ધમાન કહે છે. ઘટતું રહે તેને હીયમાન કહે છે. એકજ રહે તેને અવસ્થિત અને ઘટતું વધતું રહે તેને અનવસ્થિત અવધિજ્ઞાન કહે છે. ૨૨.

ઋજુવિપુલમતી મનઃપર્યયઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—(મનઃપર્યયઃ) મનઃપર્યય જ્ઞાન (ઋજુવિપુલમતી) ઋજુમતિ અને વિપુલમતિભેદથી એ પ્રકારનું છે. મનવચન-કાયની સરસતારૂપ બીજાના મનમાં રહેલા પદાર્થને જાણે તેને ઋજુમતિ મનઃપર્યયજ્ઞાન કહે છે અને સરસ તથા વર્દ્ધરૂપ અન્યના મનમાં રહેવાવળા પદાર્થને જાણે, તેને વિપુલમતિ મનઃપર્યયજ્ઞાન કહે છે. ૨૩.

વિશુદ્ધ્યપ્રતિપાતાભ્યાં તદ્વિશેષઃ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—(વિશુદ્ધ્યપ્રતિપાતાભ્યાં) પરિણામોની વિશુદ્ધતા અને અપ્રતિપાત એટલે કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી રહે છે, તેના પહેલાં છુટતાં નથી, એટલા માટે (તદ્વિશેષઃ) એ બેમાં ન્યુન્યાધિક્તાનો હેતુ છે એટલે ઋણુમતિ મનઃપર્યયજ્ઞાનથી વિપુલમતિ મનઃપર્યયજ્ઞાન ઉપરના બે હેતુઓથી મોટું અને પૂજ્ય છે. ૨૪.

વિશુદ્ધિસ્ત્રેત્રસ્વામિવિષયેભ્યોઽવધિમનઃપર્યયોઃ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—(અવધિમનઃપર્યયોઃ) અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યયજ્ઞાનમાં પણ (વિશુદ્ધિસ્ત્રેત્રસ્વામિવિષયેભ્યઃ) પરિણામોની વિશુદ્ધતા, ક્ષેત્ર, સ્વામી અને વિષય એ ચારોની વિશેષતાથી (વિલક્ષણતાથી) ભેદ (ફર્ક) થાય છે અર્થાત્ એ બેમાં વિશુદ્ધતા ક્ષેત્રની મર્યાદા, સ્વામી અને વિષય ન્યુનાધિક છે. સારાંશ કે મનઃપર્યય વિશુદ્ધ, અદ્વપક્ષેત્ર, અદ્વપસ્વામી અને સૂક્ષ્મવિષયવાળું છે તથા અવાધિજ્ઞાન અવિશુદ્ધ, મોટું ક્ષેત્ર, બહુસ્વામી, અને સ્થૂલ વિષયવાળું છે. ૨૫.

મતિશ્રુતયોર્નિબન્ધો દ્રવ્યેષ્વસર્વપર્યાયેષુ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—(મતિશ્રુતયોઃ) મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનના (નિબન્ધઃ) વિષયોને બાંધવાનો સબન્ધ અથવા નિયમ (દ્રવ્યેષુ) દ્રવ્યોની (અસર્વપર્યાયેષુ) થોડી પર્યાયોમાં છે, અર્થાત્ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન જીવાદિક છએ દ્રવ્યોની સમસ્ત પર્યાયોને બાંધતાં નથી, પણ થોડી થોડી પર્યાયોને બાંધી શકે છે. ૨૬.

રૂપિષ્વવે: ॥ ૨૭ ॥

અર્થ—(અવે:) અવધિજ્ઞાનના વિષયનો નિયમ (રૂપિષુ) રૂપી મૂર્તીક પદાર્થોમાં છે અર્થાત્ અવધિજ્ઞાન પુર્ણદ્રવ્યની પર્યાયોને જાણી શકે છે. ૨૭.

તદનન્તમાગે મનઃપર્યયસ્ય ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—જે રૂપી દ્રવ્ય સર્વાવધિજ્ઞાનનો વિષય છે [તદનન્ત માગે] તેનો અનન્તમા ભાગ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય પણ (મનઃપર્યયસ્ય) મનઃપર્યયજ્ઞાનનો વિષય થઈ શકે છે. ૨૮.

સર્વદ્રવ્યપર્યાયેષુ કેવલસ્ય ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—(કેવલસ્ય) કેવલજ્ઞાનના વિષયનો નિયમ (સર્વ- દ્રવ્યપર્યાયેષુ) સમસ્ત દ્રવ્યોની સમસ્ત પર્યાયોમાં છે એટલે એક એક દ્રવ્યની ત્રિકાલવર્તી અનન્તાનન્ત પર્યાય છે તે છએ દ્રવ્યોની સમસ્ત અવસ્થાઓને કેવલજ્ઞાન સાથે એક કાળમાં જાણી શકે છે. ૨૯.

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—(એકસ્મિન્) એક જીવમાં (એકાદીનિ ભાજ્યાનિ) એકને આદિ લઈને વિભાગ કરીએ તો (યુગપત્) એક સાથે (આચતુર્ભ્યઃ) ચાર જ્ઞાન સુધી થઈ શકે છે. જે કોઈ જીવમાં એક જ્ઞાન હોય તો કેવલજ્ઞાન હોય છે, જે જ્ઞાન હોય તો મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન હોય છે, ત્રણ હોય તો મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, અથવા મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, મનઃપર્યય જ્ઞાન એ ત્રણ સાથે હોય છે, અને કોઈ જીવમાં ચાર જ્ઞાન હોય, તો મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યયજ્ઞાન એ ચારે જ્ઞાન એક સાથે હોઈ શકે છે. ૩૦.

મતિશ્રુતાવધયો વિપર્યયશ્ચ ॥૩૧॥

અર્થ—(મતિશ્રુતાવધયઃ) મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિ-જ્ઞાન એ ત્રણ જ્ઞાન (વિપર્યયશ્ચ) વિપરીત પણ થાય છે. એટલે એ પાંચે જ્ઞાનમાંથી જે સમ્યક્જ્ઞાનના લેહ છે તેમાં મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન એ ત્રણે જ્ઞાન વિપરીત અથવા મિથ્યાજ્ઞાન પણ થાય છે, જેને મિથ્યામતિજ્ઞાન, મિથ્યા-શ્રુતજ્ઞાન અને મિથ્યાઅવધિજ્ઞાન કહે છે, એવી રીતે જ્ઞાનના આઠ લેહ થાય છે. ૩૧.

સદસતોરવિશેષાદ્યદૃષ્ટોપલબ્ધેરુન્મત્તવત્ ॥૩૨॥

અર્થ—(યદૃષ્ટોપલબ્ધેઃ) પોતાની ઈચ્છાસ્વરૂપ જેવું તેવું જાણવાને માટે (સદસતોઃ) સત્ અને અસત્ રૂપ પદાર્થોનું (અવિશેષત્) વિશેષ જ્ઞાન નહિ હોવાથી (ઉન્મત્તવત્) ઉન્મત્ત પુરૂષની માફક મિથ્યાજ્ઞાન થાય છે. ૩૨.

માવાર્થ—જેવી રીતે ભાંગ, દારૂ વીગેરે પીધેલો ઉન્મત્ત(ગાંડો) પુરૂષ ભાર્યા(સ્ત્રી)ને માતા(મા) અને માતાને ભાર્યા (સ્ત્રી) કહે તે તેવું મિથ્યા જ્ઞાન છે, પરંતુ કોઈ વખત ભાર્યાને ભાર્યા અને માતાને માતા કહે, તોપણ તેવું જાણવું સમ્યક્જ્ઞાન કહેવાતું નથી કારણકે તે જાણતો નથી કે માતા અને ભાર્યામાં શું વિશેષતા છે. તેને સત્યાસત્ય નિર્ણયરૂપ યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી એવી રીતે મિથ્યાજ્ઞાન કુમતિજ્ઞાન, કુશ્રુતજ્ઞાન અને કુઅવધિજ્ઞાનવાળાનું જાણવું પણ મિથ્યાજ્ઞાન જ છે. ૩૩.

નૈગમસંપ્રદાયવ્યવહારજુમૂલશબ્દસમભિરુદૈવંભૂતા નયાઃ ॥૩૩॥

અર્થ—(નૈગમસંપ્રદાયવ્યવહારજુમૂલશબ્દસમભિરુદૈવંભૂતાઃ

નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋણુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરુદ અને એવંભૂત એ સાત (નયાઃ) નય છે.

વસ્તુમાં અનેક ધર્મ અર્થાત્ સ્વભાવ હોય છે તેમાંથી કોઈ પણ એક ધર્મની મુખ્યતા લઈને અવિરોધરૂપ સાધ્ય પદાર્થને જાણે, તેને (નય) કહે છે. નયના ઉપર પ્રમાણે સાત લેઈ છે. ૩૩.

૧. જેટલાં દ્રવ્ય છે તે પોતાની ભૂત ભવિષ્યત્ વર્તમાનકાળની સમસ્ત પર્યાયોથી અવયરૂપ અથવા જોડરૂપ છે. તે પોતાની કોઈ પણ પર્યાયથી દ્રવ્યભિન્ન નથી તેથી ભૂતકાલની પર્યાયોના તથા ભવિષ્યત્ પર્યાયોના વર્તમાન કાળમાં સંકલ્પ કરે એવા જ્ઞાનને તથા વચનને નૈગમનય કહે છે. જેમકે કોઈ પુરૂષ રોટલી બનાવવાની સામગ્રી એકઠી કરે છે તેવામાં કોઈ અન્ય પુરૂષે પૂછ્યું કે શું કરો છો ? તેના જવાબમાં તેણે કહ્યું કે રોટલી બનાવું છું પરંતુ તેણે હાલ મુખી રોટલી બનાવવાસ્વરૂપ પર્યાય પ્રગટ કરી નથી. કેવળ માત્ર લાકડાં, પાણી, લોટ વીગેરે એકઠાં કરે છે, તોપણ નૈગમનયથી એવું વચન કહી શકાય છે કે હું રોટલી બનાવું છું.

૨. એક વસ્તુની સમસ્ત જાતિને અથવા તેની સમસ્ત પર્યાયોનો સંગ્રહરૂપ કરીને એક સ્વરૂપ કહે તેને સમ્પ્રહનય કહે છે. જેમકે—ઘડો કહેવાથી સંપૂર્ણ ઘડા તાંબા, પીત્તળ,

માટી વગેરેના સમજવા અથવા દ્રવ્ય કહેવાથી જીવ, અજીવાદિક તથા તેના લેહ પ્રલેહાદિક સંપૂર્ણ સમજવું એજ સંગ્રહનય છે.

૩. જે સંગ્રહનયથી ગ્રહણ કરેલા પદાર્થોના વિધિ-પૂર્વક (વ્યવહારનો અનુકૂળ) લેહપ્રલેહ કરે, તેને વ્યવહાર-નય કહે છે. જેમકે સંગ્રહનયથી દ્રવ્ય કહેવાથી સમસ્ત લેહપ્રલેહરૂપ દ્રવ્યોનું સામાન્યતાથી ગ્રહણ થાય છે, પરંતુ દ્રવ્ય જે પ્રકારનાં છે-જીવ અને અજીવ. જીવ-દેવ, નારકી મનુષ્ય, તિર્યગ્ચ ચાર પ્રકારના છે. અજીવ-પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, કાળ અને આકાશ એ પાંચ પ્રકારના છે, એવી રીતે જ્યાં સુધી વ્યવહારના સાધનથી લેહપ્રલેહ થઈ શકે, તેને વ્યવહારનય કહે છે.

૪ અતીત, અનાગત (ભવિષ્ય) એ બન્ને પર્યાયોને છોડીને વર્તમાનપર્યાયમાત્રને ગ્રહણ કરે, તેને ઋજુસૂત્રનય કહે છે. દ્રવ્યની પર્યાય સમય સમયમાં બદલાતી રહે છે તેથી એકસમયવર્તીપર્યાયને અર્થપર્યાય કહે છે, તે અર્થ-પર્યાયજ ઋજુસૂત્રનયનો વિષય છે. ઋજુસૂત્રનય વર્તમાનની એકસમયમાત્રની પર્યાયનેજ કહે છે અથવા ગ્રહણ કરે છે; અતીત (ભૂત), અનાગત (ભવિષ્ય) ની પર્યાયને ગ્રહણ કરતો નથી.

૫. વ્યાકરણ સંબંધી લિંગ, સંખ્યા (વચન), સાધન (કારક), કાળ વગેરેના વ્યભિચારને (દોષોને) દૂર કરે, તેને શબ્દનય કહે છે.

૬. અનેક અર્થોને છોડીને જે એક અર્થમાંજ રૂઢ થાય, તેને સમભિરૂઢનય કહે છે. જેમકે ગો શબ્દના ગમન વગેરે અનેક અર્થ થાય છે, તોપણ મુખ્યતાથી ગો નામ ગાય અથવા બળદનુંજ ગ્રહણ થાય છે. તેને ચાલવું, બેસવું, સુવું વીગેરે સંપૂર્ણ અવસ્થાઓમાં સર્વે લોકો ગો કહે છે, એજ સમભિરૂઢનય છે.

૭. જે કાળમાં જે ક્રિયા કરતા હોય તેને તે કાળમાં તેજ નામથી કહેવું, તેને એવંમૂતનય કહે છે. જેમકે દેવોના સ્વામી ઇંદ્રને જ્યારે તે પરમ ઐશ્વર્યયુક્ત હોય તે અવસ્થામાં ઇંદ્ર કહેવા અને પૂજન અભિષેક કરતી વખતે ઇંદ્ર નહિ કહેવા (પણ પુજારી કહેવા). વળી વિદ્યાઅભ્યાસ કરતી વખતે વિદ્યાર્થી કહેવો, પણ જે વખતે વિદ્યાઅભ્યાસ કરતો નથી તે વખતે વિદ્યાર્થી કહેવો નહિ તેને, એવંમૂતનય કહે છે.

એવી રીતે ઉપર પ્રમાણે સાતે નયોમાંથી નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર એ ત્રણ નય તો દ્રવ્યાર્થિક છે અને રૂઢસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંમૂત એ ચાર પર્ય્યાયાર્થિક નય છે. અહિંયા કોઈ સંદેહ કરે કે દ્રવ્યસંગ્રહ, પુરૂષાર્થસિદ્ધયુ-પાયાદિક ગ્રન્થમાં નયના નિશ્ચયઃ અને વ્યવહાર એ બે લેહ કહ્યા છે, તો તેને માટે કહે છે—પદાર્થના નિજ સ્વરૂપને મુખ્ય કરે તેને નિશ્ચયનય કહે છે અને કોઈ પણ પ્રયોજનને વશ થઈને અન્ય પદાર્થના ભાવને અન્ય પદાર્થમાં આરોપણ કરે અથવા અન્ય નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ નૈમિત્તિક ભાવનેજ વસ્તુનો નિજભાવ કહે તેને વ્યવહારનય કહે છે અને તેને

ઉપચારનય તથા ઉપનય પશુ કહે છે, તેથી ઉપયુક્ત નૈગ-
માદિ સાત નય તો દ્રવ્યનેજ મુખ્ય કરે છે. એ કારણથી
એ સાત લેહ નિશ્ચયનયના છે. અને વ્યવહારનયના (ઉપ-
ચારનયના) સ્ફૂભૂતવ્યવહારનય, અસ્ફૂભૂતવ્યવહારનય
અને ઉપચરિતવ્યવહારનય એ ત્રણ લેહ છે. જીવને રાગા-
દિક કર્મેનો કર્તા કહેવો તે સ્ફૂભૂતવ્યવહારનય છે કેમકે
જીવની સત્તામાંજ રાગાદિક ભાવ રૂપપર્યાય છે. તથા જીવને
દ્રવ્યકર્મ તથા શરીરાદિકના કર્મેનો કર્તા કહેવો, તેને
અસ્ફૂભૂતવ્યવહારનય કહે છે. અને ઘટપટાદિનો કર્તા
કહેવો તેને ઉપચરિતવ્યવહારનય કહે છે. નિશ્ચય નયના
પશુ જો લેહ છે. એક શુદ્ધ નિશ્ચયનય અને બીજો અશુદ્ધ
નિશ્ચયનય. જીવને ક્ષયોપશમરૂપ મતિજ્ઞાનાદક ચાર જ્ઞાનોનો
કર્તા કહેવો, તેને અશુદ્ધનિશ્ચયનય કહે છે. અને
શુદ્ધ દર્શન જ્ઞાનનો અર્થાત્ કેવલદર્શન અને કેવલજ્ઞાનનો
કર્તા કહેવો તેને શુદ્ધનિશ્ચયનય કહે છે. એનું વિશેષ
વર્ણન આલાપપદ્ધતિ તથા નયચક્રાદિગ્રન્થોથી ભણવું. ૩૩.

इति श्रीमदुमास्वामिविरचिते तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे

प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

અથ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ લિખ્યતે ।

પ્રથમ સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણમાં જીવાદિ સાત તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન કહ્યું હતું, તેમાંથી પ્રથમ જીવનું નિજ સ્વરૂપ શું છે એવો પ્રશ્ન થવાથી આચાર્ય સૂત્ર કહે છે—જીવના ભાવના પ્રકાર કહે છે—

ઔપશમિક્ષાયિકૌ ભાવૌ મિશ્રશ્ચ જીવસ્ય

સ્વતત્ત્વમૌદયિકપારિણામિકૌ ચ ॥૧॥

અર્થ—(જીવસ્ય) જીવના (ઔપશમિક્ષાયિકૌ) ઔપશમિક અને ક્ષાયિક (ભાવૌ) ભાવ (ચ મિશ્રઃ) અને મિશ્ર તથા (ઔદયિકપારિણામિકૌ ચ) ઔદયિક અને પારિણામિક એ પાંચ ભાવ છે અને એ પાંચ ભાવ જીવના (સ્વતત્ત્વમ્) નિજ તત્ત્વ અથવા નિજભાવ (પોતાના ભાવ) છે અને તે જીવ-માંજ હોય છે. જેમ મેલા જળમાં ફટકડી નાંખવાથી મેલ નીચે ઝેસી જાય છે અને ઉપરથી જળ નિર્મળ થાય છે, તેવી રીતે કોઈ પણ કારણથી કર્મોનો ઉપશમ થવાથી (ઉદય નહિ થવાથી) જીવના પારિણામ જે વિશુદ્ધ થઈ જાય છે, તેને ઔપશમિક ભાવ કહે છે. ઉપરના દાખલાથી નિર્મળ થયેલું જળ બીજા વાસણમાં કાઢી લેવાથી નિર્મળજ દેખાય છે તેમ કર્મોનો સર્વથા નાશ થવાથી આત્માનો જે અત્યન્ત શુદ્ધ ભાવ થાય છે તેને ક્ષાયિકભાવ કહે છે. સર્વ-ઘાતીકર્મોનો ઉદ્યાલાની ક્ષય અને દેશઘાતીકર્મોનો ઉદય

થવાથી જે ભાવ થાય છે, તેને મિશ્રભાવ અથવા ક્ષાયોપશમિક ભાવ કહે છે. દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપ નિમિત્તથી કર્મ જે પોતાનું ફળ આપે છે તેને ઉદય કહે છે અને તે કર્મોના ઉદયથી આત્માના જે ભાવ થાય તે તેને ઔદયિક ભાવ કહે છે. અને જે ભાવોમાં કર્મોની ક'ઈ પણ અપેક્ષા નથી, તે ભાવોને પારિણામિક ભાવ કહે છે. ૧.

દ્વિનવાષ્ટાદશૈકવિંશતિત્રિભેદા યથાક્રમમ્ ॥૨॥

અર્થ—એ પાંચ ભાવોના (યથાક્રમમ્) અનુક્રમે (દ્વિનવાષ્ટાદશૈકવિંશતિત્રિભેદાઃ) બે, નવ, અઠાર, એકવીસ અને ત્રણ ભેદ છે. અર્થાત્ ઔપશામિક ભાવના બે ભેદ છે, ક્ષાયિક ભાવના નવ ભેદ છે, મિશ્રભાવના અઠાર ભેદ છે, ઔદયિક ભાવના એકવીસ ભેદ છે અને પારણામિક ભાવના ત્રણ ભેદ છે. ૨.

સમ્યક્ત્વચારિત્રે ॥૩॥

અર્થ—ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ અને ઔપશમિકચારિત્ર એ બે ઔપશમિક ભાવના ભેદ છે. ૩.

જ્ઞાનદર્શનદાનલાભભોગોપભોગવીર્યાણિ ચ ॥૪॥

અર્થ—(જ્ઞાનદર્શનદાનલાભભોગોપભોગવીર્યાણિ) કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન, ક્ષાયકલાભ, ક્ષાયિકલોગ, ક્ષાયિક-ઉપલોગ, ક્ષાયકવીર્ય (ચ) અને ચકારથી ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ તથા ક્ષાયિકચારિત્ર એ નવ ક્ષાયિક ભાવ છે. ૪.

જ્ઞાનાજ્ઞાનદર્શનલબ્ધયશ્ચતુસ્ત્રિતિપશ્ચભેદાઃ

સમ્યક્ત્વચારિત્રસંયમાસંયમાશ્ચ ॥૫॥

અર્થ—(જ્ઞાનાજ્ઞાનદર્શનલબ્ધયઃ ચતુસ્ત્રિતિપશ્ચભેદાઃ) મતિ, શ્રુત, અવાધ અને મનઃપર્યય એ ચાર જ્ઞાન; કુમાત,

કુશ્રુત અને કુઅવધિ એ ત્રણ કુજ્ઞાન (અજ્ઞાન); અશુદ્ધર્શન, અઅશુદ્ધર્શન અને અવધિદર્શન એ ત્રણ દર્શન; ક્ષાયોપશમિક દાન, ક્ષાયોપશમિક લાભ, ક્ષાયોપશમિક લોગ, ક્ષાયોપશમિક ઉપલોગ અને ક્ષાયોપશમિક વીર્ય, એ પાંચ લઙ્ઘિ તથા (સમ્યક્ત્વચારિત્રસંયમાસંયમાશ્ચ) વેદકસમ્યક્ત્વ, સરાગચારિત્ર અને સંયમાસંયમ (દેશવ્રત) એવી રીતે ક્ષાયોપશિકભાવના અઠાર લેહ છે અને એ સંપૂર્ણ ભાવ આત્મામાં ઠમોના ક્ષાયોપશમથી થાય છે. પ.

ગતિકપાયલિઙ્ગમિથ્યાદર્શનાજ્ઞાનાસંયતાસિદ્ધ—

લેક્યાશ્વતુશ્વતુત્ર્યેકૈકૈકૈકપડ્ભેદાઃ ॥૬॥

અર્થ—મનુષ્યગતિ, દેવગતિ, નરકગતિ અને તિર્યચગતિ એ ચાર ગતિ; ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કપાય; ત્રીવેદ, પુંવેદ, નપુંસક એ ત્રણ લિઙ્ગ; મિથ્યાદર્શન ૧, અજ્ઞાન ૧, અસંયમ ૧, અસિદ્ધત્વ ૧ અને પીત, પદ્મ, શુક્લ, કૃષ્ણ, નીલ, કપોત, એ છ લેશ્યા એ પ્રમાણે ૨૧ પ્રકારના ઔદયિકભાવ છે. ૬.

જીવમવ્યાડમવ્યત્વાનિ ચ ॥૭॥

અર્થ—(ચ) અને (જીવમવ્યાડમવ્યત્વાનિ) જીવત્વ, ભવ્યત્વ, અને અભવ્યત્વ એ ત્રણ (અન્ય દ્રવ્યથી અસાધારણ) જીવના પારિણામિકભાવ છે. એવી રીતે જીવના સર્વ ભાવના લેહ મળીને ૫૩ થાય છે. ૭. હવે જીવનું લક્ષણ કહે છે—

ઉપયોગો લક્ષણમ્ ॥૮॥

અર્થ—જીવનું (લક્ષણ) લક્ષણ (ઉપયોગઃ) ઉપયોગ છે.

ઉપયોગ આત્માના ચૈતન્ય સ્વભાવને કહે છે અને એનેજ આત્માના (જીવના) પરિણામ, પરિણમન, પરિણતિ અથવા ઉપયોગ કહે છે. ૮.

સ દ્વિવિધોઽષ્ટચતુર્ભેદઃ ॥૧॥

અર્થ—(સઃ) એ ઉપયોગ (દ્વિવિધઃ) મૂળલેક્ષી બે પ્રકારના છે. પહેલું જ્ઞાન અને બીજું દર્શન; પછી એ ઉપયોગના લેક્ષ અનુક્રમે (અષ્ટચતુર્ભેદઃ) જ્ઞાનના આઠ લેક્ષ અને દર્શનના ચાર લેક્ષ છે એટલે જ્ઞાનોપયોગના આઠ લેક્ષ—મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન, કેવલજ્ઞાન, મિથ્યામતિજ્ઞાન, મિથ્યા શ્રુતજ્ઞાન અને મિથ્યાઅવધિજ્ઞાન. દર્શનોપયોગના ચાર લેક્ષ—અશુદ્ધદર્શન, અચક્ષુદ્ધદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવલદર્શન. ૯. હવે જે જીવોના ઉપર મુજબ પડેલાવ અને ઉપયોગલક્ષણ બતાવ્યા, તેના લેક્ષ કહે છે—

સંસારિણો મુક્તાશ્ચ ॥૧૦॥

અર્થ—એ જીવ (સંસારિણઃ) સંસારી (ચ) અને (મુક્તાઃ) મુક્ત અર્થાત્ સિદ્ધ એવી રીતે બે પ્રકારના છે. જે જીવ અષ્ટ કર્મસહિત હોય અને કર્મેણિ વશીભૂત થઈને અનેક પ્રકારના જન્મ મરણ કરતો સંસારમાં સંસરણુ (ભ્રમણુ) કરતો રહે છે અને અનેક સુખદુઃખ લોગવે છે તેને સંસારી જીવ કહે છે અને જે જીવ સમસ્ત કર્મેણિ (અષ્ટકર્મેણિ) કાર્પીને મુક્ત થઈ ગયો છે તેને મુક્તજીવ અથવા સિદ્ધજીવ કહે છે. ૧૦.

સમનસ્કાઽમનસ્કાઃ ॥૧૧॥

અર્થ—સંસારી જીવ (સમનસ્કામનસ્કાઃ) સમનસ્ક અને અમનસ્ક એ બે પ્રકારના છે. જે જીવને મન હોય છે, તેને સમનસ્ક (સૈની) જીવ કહે છે અને જે જીવને મન હોતું નથી તેને અમનસ્ક (અસૈની જીવ) કહે છે. ૧૧.

સંસારિણસ્ત્રસસ્થાવરાઃ ॥૧૨॥

અર્થ—(સંસારિણઃ) સંસારી જીવ (ત્રસસ્થાવરાઃ) ^૧ત્રસ અને ^૨સ્થાવર એ બે પ્રકારના છે. બે ઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય, ચાર ઇન્દ્રિય અને પાંચ ઇન્દ્રિય જીવોને ત્રસજીવ કહે છે અને એકેન્દ્રિય જીવોને સ્થાવરજીવ કહે છે. ૧૨.

પૃથિવ્યક્ષેજોવાયુવનસ્પતયઃ સ્થાવરાઃ ॥૧૩॥

અર્થ—(પૃથિવ્યક્ષેજોવાયુવનસ્પતયઃ) પૃથિકાય, અપકાય, તેજકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એ પાંચ પ્રકારના જીવ (સ્થાવરાઃ) સ્થાવર કહેવાય છે અને સ્થાવરજીવોને એક સ્પર્શન ઇન્દ્રિયજી હોય છે અને દશ ^૩પ્રાણોમાંથી કેવળ માત્ર ઇન્દ્રિયપ્રાણ, કાયબલપ્રાણ, શ્વાસોશ્વાસપ્રાણ અને આયુપ્રાણ એ ચાર પ્રાણ હોય છે. ૧૩.

દ્વીન્દ્રિયાદયસ્ત્રસાઃ ॥૧૪॥

અર્થ—(દ્વીન્દ્રિયાદયઃ) બે ઇન્દ્રિયને આદિ લઈને પાંચ

૧. જીવવિપાકી ત્રસનામકર્મના ઉદયથી ત્રસજીવ થાય છે.
૨. જીવવિપાકી સ્થાવરનામકર્મના ઉદયથી સ્થાવરજીવ થાય છે.
૩. પાંચ ઇન્દ્રિય, મનોબળ, કાયબળ, વચનબળ, શ્વાસોશ્વાસ અને આયુ એ દશ પ્રાણ છે.

ઇન્દ્રિય પર્યંતના (એ ઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય, ચાર ઇન્દ્રિય, પાંચ ઇન્દ્રિય) જીવને (ત્રણ:) ત્રસ જીવો કહે છે. ૧૪.

પञ્ચેન્દ્રિયાણિ ॥૧૫॥

અર્થ—સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયો પાંચ છે. ૧૫.

દ્વિવિધાનિ ॥૧૬॥

અર્થ—એ સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયો (પાંચે ઇન્દ્રીઓ) બે પ્રકારની છે. પહેલી દ્રવ્યેન્દ્રિય અને બીજી ભાવેન્દ્રિય. ૧૬.

નિર્વૃત્ત્યુપકરણે દ્રવ્યેન્દ્રિયમ્ ॥૧૭॥

અર્થ—(દ્રવ્યેન્દ્રિય) દ્રવ્યેન્દ્રિય (નિર્વૃત્ત્યુપકરણે) નિર્વૃત્તિરૂપ અને ઉપકરણરૂપ એમ બે પ્રકારની છે. નામકર્મના નિમિત્તથી જે ઇન્દ્રિયની રચના વિશેષ હોય તેને નિર્વૃત્તિ કહે છે અને નિર્વૃત્તિને સહાયક હોય, તેને ઉપકરણ કહે છે. નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ પણ બે બે પ્રકારનાં છે. એક બાહ્યનિર્વૃત્તિ અને બીજી આભ્યન્તરનિર્વૃત્તિ. તેમજ એક બાહ્યોપકરણ અને આભ્યન્તરોપકરણ. આત્માના પ્રદેશોનું ઇન્દ્રિયોના આકારરૂપ થવું, તેને આભ્યન્તરનિર્વૃત્તિ કહે છે. અને પુર્જ્જલપરમાણુની ઇન્દ્રિયરૂપ રચના થતી, તેને બાહ્યનિર્વૃત્તિ કહે છે. જેમકે—નેત્રઇન્દ્રિયમાં નેત્રઇન્દ્રિયના આકારરૂપ આત્માના જેટલા પ્રદેશ મસુરના આકારરૂપ ફેલાયલા છે તેને આભ્યન્તરનિર્વૃત્તિ કહે છે અને તેમાં જેટલા પુર્જ્જલપરમાણુ મસુરના આકારરૂપ પરિણમિત (ફેલાયલા) છે તેને બાહ્યનિર્વૃત્તિ કહે છે. અને

મસુરના આકારરૂપ નેત્ર ઇન્દ્રિયના સફેદ ભાગ, પાંપણ, પલકો વીગેરે બાહ્યોપકરણ છે અને એ રૂપ (સફેદ ભાગ, પાંપણ, પલકો)માં જે આત્માના પ્રદેશ પરિણમે છે તેને આલ્યન્તરઉપકરણ કહે છે. એવી રીતે સ્પર્શ, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચ ઇન્દ્રિયોને બાહ્યુ અને આ પાંચ ઇન્દ્રિયોને દ્રવ્યેન્દ્રિય કહે છે. ૧૩.

લઙ્ઘ્યુપયોગૌ ભાવેન્દ્રિયમ્ ॥૧૮॥

અર્થ—(લઙ્ઘ્યુપયોગૌ) લઙ્ઘિ અને ઉપયોગ એ બે (ભાવેન્દ્રિયમ્) ભાવઇન્દ્રિયના ભેદ છે. જેના હોવાથી આત્મા દ્રવ્યેન્દ્રિયની રચનામાં પ્રવૃત્તિ કરે એવા જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમરૂપ શક્તિવિશેષને લઙ્ઘિ કહે છે અને ક્ષયોપશમલઙ્ઘિના નિમિત્તથી આત્માના વિષયો તરફ પરિણમન થવાથી આત્મામાં જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેને ઉપયોગ કહે છે. જેમકે કોઈ જીવ સાંભળવા ચાહે, પણ તેને સાંભળવાની ક્ષયોપશમરૂપ શક્તિ નહીં હોય, તો તેથી સાંભળી શકતો નથી. એવી રીતે લઙ્ઘિ અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં કારણ હોવાથી ઇન્દ્રિય માની છે અને ઉપયોગ ઇન્દ્રિયના કાર્ય હોવાથી કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરેલો છે અથવા ઇન્દ્રિયો જેવી રીતે આત્માના પરિચયનો હેતુ છે તેવી રીતે ઉપયોગ પણ મુખ્ય હેતુ છે, એ કારણથી ઉપયોગને ઇન્દ્રિય કહી છે. ૧૮.

સ્પર્શનરસનઘ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રાણિ ॥૧૯॥

અર્થ—સ્પર્શન (ત્વચા) અથવા આમડી, રસન (જીભ), ઘ્રાણ (નાસિકા), ચક્ષુ(નેત્ર) અને શ્રોત્ર (કાન) એ પાંચ ઇન્દ્રિયોના નામ છે. ૧૯.

સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દાસ્તદર્શાઃ ॥૨૦॥

અર્થ—(સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દાઃ) સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ, વર્ણ અને શબ્દ એ પાંચ (તદર્શાઃ) તે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષય છે. 'સ્પર્શનઇન્દ્રિયનો વિષય સ્પર્શ એટલે અડકવું' છે. 'રસનાઇન્દ્રિયનો વિષય રસ અથવા સ્વાદ લેવો' છે. 'ગ્રાણીઇન્દ્રિયનો વિષય ગન્ધ (સુગન્ધ, દુર્ગન્ધ)નો છે. 'નેત્ર-ઇન્દ્રિયનો વિષય વર્ણ (રંગ) છે અને શ્રોત્રઇન્દ્રિયનો વિષય શબ્દોનું સાંભળવું તે છે. ૨૦.

શ્રુતમાનિન્દ્રિયસ્ય ॥૨૧॥

અર્થ—(અનિન્દ્રિયસ્ય) મનનો વિષય (શ્રુતમ્) શ્રુતજ્ઞાનગોચર પદાર્થ છે.

વનસ્પત્યન્તાનામેકમ્ ॥૨૨॥

અર્થ—(વનસ્પત્યન્તાનામ્) જેને અંતમાં વનસ્પતિકાય છે એવા જીવોને અર્થાત્ પૃથિવીકાય, અપકાય, તેજકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એ પાંચે કાયના જીવોને (એકમ્) એક સ્પર્શનઇન્દ્રિયજ છે એટલે એ પાંચ કાયના જીવો એકમાત્ર સ્પર્શનઇન્દ્રિયના ધારક એકેન્દ્રિય જીવ (સ્થાવરજીવ) છે. ૨૨.

૧ શીત, ઉષ્ણ, રક્ષ, સચ્ચિદ્રજ્ઞ, કઠોર, કોમળ, હલકા, ભારે, એ આઠ જે ઇન્દ્રિયથી જણાય, તેને સ્પર્શનઇન્દ્રિય કહે છે. ૨ તીખું, કડવું, કસાયલું, ખાટું અને મીઠું એ પાંચ જે ઇન્દ્રિયથી જણાય તેને રસનાઇન્દ્રિય કહે છે. ૩ ધોળું, પીળું, વાદળી, ભાલ, કાળું એ પાંચ જે ઇન્દ્રિયથી જણાય, તેને ગ્રાણીન્દ્રિય કહે છે.

ક્રમિપિપીલિકાભ્રમરમનુષ્યાદીનામેકૈકવૃદ્ધાનિ ॥૨૩॥

અર્થ—(ક્રમિપિપીલિકાભ્રમરમનુષ્યાદીનામ્) ચેળ, કીડી, ભમરા, મનુષ્ય વગેરેને મનુક્રમે (એકૈકવૃદ્ધાનિ) એકએક ઇન્દ્રિય વધારે વધારે છે. એટલે ચેળ, જળોઈ, સરસીયું, શંખ વીગેરેને સ્પર્શન અને રસન બે ઇન્દ્રિય છે. કીડી, મકોડા, ભુ વગેરેને સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ એ ત્રણ ઇન્દ્રિય છે ભમરા, મચ્છર, તીડ વીગેરેને સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ તથા ચક્ષુ એ ચાર ઇન્દ્રિય છે. અને દેવ, નારકી, પથુ, અને મનુષ્યને સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચે ઇન્દ્રિયો છે. ૨૩.

સંજ્ઞિનઃ સમનસ્કાઃ ॥૨૪॥

અર્થ—(સમનસ્કાઃ) જે મનસહિત જીવ હોય તે (સંજ્ઞિનઃ) સંજ્ઞી જીવ છે. જે જીવને પોતાના હિત અહિતનો અથવા ગુણ દોષદિકનો વિચાર હોય તથા શિક્ષા, ક્રિયા અને આલાપને ગ્રહણકરવારૂપ સંજ્ઞા હોય, તેને સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવ કહે છે. ૨૪.

શંકા—હમેશાં જીવ મનથાજ હિતઆહિતની પ્રાપ્તિરૂપ પ્રત્યેક કર્મ કરી શકે છે, તો વિગ્રહગાત્રમાં મન નથી; ત્યાં નવીન શરીરને માટે કેમ ગમન કરે ? એ શંકા દૂર કરવાને માટે સૂત્ર કહે છે—

વિગ્રહગતૌ કર્મયોગઃ ॥૨૫॥

અર્થ—(વિગ્રહગતૌ) નવું શરીર ધારણ કરવાને માટે

ગતિ અર્થાત્ ગમન થાય છે તેમાં (કર્મયોગઃ) ^૧કાર્માણુયોગ છે. એટલે કાર્માણુયોગથીજ જીવ એક ગતિથી બીજી ગતિમાં ગમન કરે છે. ૨૫.

અનુભ્રેણિ ગતિઃ ॥૨૬॥

અર્થ—(ગતિઃ) જીવ અને પુરુષદ્વાનું ગમન (અનુભ્રેણિ) આકાશના પ્રદેશોની શ્રેણીરૂપ (નીસરણીરૂપ) થાય છે. શ્રેણીને (પ્રદેશોની પંક્તિને) છોડીને વિદિશારૂપ ગમન થતું નથી. માત્રાર્થ—મૃત્યુ થવાથી નવીન શરીર ધારણ કરવાને માટે જ્યારે જીવનું ગમન થાય છે ત્યારે આકાશના પ્રદેશોની શ્રેણીમાંજ ગમન થાય છે, અન્ય પ્રકાર થતું નથી. તથા પુદ્ગલના શુદ્ધ પરમાણુ એક સમયમાં ચૌદ રાત્રી ગમન કરે છે ત્યારે તે (જીવ) પણ શ્રેણીરૂપ ગમન કરે છે. બીજી અવસ્થામાં શ્રેણીરૂપ ગમન નથી. ૨૬.

અવિગ્રહા જીવસ્ય ॥૨૭॥

અર્થ—(જીવસ્ય) મુક્ત જીવની ગતિ (અવિગ્રહા) વક્રતા રહિત (વાંકીચુકી નહિ એવી) સીધી થાય છે એટલે મુક્ત જીવ એક સમયમાં સીધો સાત રાત્રી ઉંચો ગમન કરતો સતો સિદ્ધક્ષેત્રમાં આદ્યો જાય છે. આમતેમ વળતો નથી.

વિગ્રહવતી ચ સંસારિણઃ પ્રાક્ચતુર્ભ્યઃ ॥૨૮॥

અર્થ—(ચ) અને (સંસારિણઃ) સંસારી જીવની ગતિ (પ્રાક્ચતુર્ભ્યઃ) ચાર સમયથી પહેલાં પહેલાં (વિગ્રહવતી) વિગ્રહવતી એટલે વાંકીચુકી છે.

૧ જ્ઞાનાવરણાદિક અષ્ટકર્મોના સમૂહને કાર્માણુયોગ કહે છે.

માર્ગ—સંસારી જીવની ગતિ એક સમયમાં થાય છે તથા બે, ત્રણ સમયમાં પણ થાય છે એટલે સંસારી જીવ બીજા સમયમાં એક વાંક, ત્રીજા સમયમાં બીજો વાંક અને ચોથા સમયમાં ત્રીજો વાંક લઇને કોઈ પણ સ્થાનમાં નવીન શરીર ધારણ કરીલે છે. ૨૮.

एकसमयाविग्रहा ॥२९॥

અર્થ—(અવિગ્રહ) વાંક રહિત ગતિ (એકસમયા) એકસમયમાત્રમાં જ થાય છે, તેને સ્વભૂતગતિ પણ કહે છે. ૨૯.

एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारकः ॥३०॥

અર્થ—વિગ્રહગતિવાળો જીવ (એક) એક સમયમાં (દ્વૌ) બે સમયમાં (વા) અથવા (ત્રીન્) ત્રણ સમયમાં (અનાહારકઃ) અનાહારક એટલે નૌકર્મવર્ગણનો આહાર ગ્રહણ કરતો નથી. ઔદયિક, વૈક્રિયક અને આહારક એ ત્રણ શરીર અને છ પર્યાસિના યોગ્ય પુર્ણવર્ગણના ગ્રહણને આહાર કહે છે. જીવ જ્યાં સુધી આહારને ગ્રહણ નહિ કરે ત્યાં સુધી તેને અનાહારક કહે છે. જીવ વધારેમાં વધારે વિગ્રહ-ગતિમાં ત્રણ સમય સુધી રહે છે. ચોથા સમયમાં શરીર-પર્યાસિને ગ્રહણ કરીને આહારક થઈ જાય છે. ૩૦

सम्मूर्च्छनगर्भोपपादा जन्म ॥३१॥

અર્થ—(જન્મ) નવીન શરીરનું ધારણ (સમ્મૂર્છનગર્ભોપપાદા) સમ્મૂર્છન, ગર્ભ અને ઉપપાદ એ ત્રણ પ્રકારથી થાય છે

એટલે સમ્મૂર્ણજન્મ, ગર્ભજન્મ, અને ઉપપાદજન્મ એ ત્રણ પ્રકારના જન્મ છે. પોતાને યોગ્ય, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની વિશેષતાથી ત્રણ લોકમાં ભરેલા ચારે તરફના પુર્ણદ્વરમાણુઓથી (માતાપિતાના રજોવીર્યના મળવા વગરજ) શરીરની રચના થઈ જાય, તેને સમ્મૂર્ણ કહે છે. અને સ્ત્રીના ઉદર (ગર્ભશય)માં માતાનું રજ અને પિતાનું વીર્ય એ બેના સંયોગથી જન્મ થાય, તેને ગર્ભજન્મ કહે છે. માતાપિતાના રજવીર્યના વગરજ દેવનારકીઓના સ્થાન-વિશેષમાં ઉત્પન્ન થાય, તેને ઉપપાદજન્મ કહે છે.

સચિત્તશીતસંવૃતાઃ સેતરા મિશ્રાશ્ચૈકશસ્તદ્યોનયઃ ॥૩૨॥

અર્થ—(સચિત્તશીતસંવૃતાઃ) સચિત્ત, શીત, સંવૃત અને (સેતરાઃ) એનાથી ઉલટા અચિત્ત, ઉષ્ણ, વિવૃત (ચ) અને (મિશ્રાઃ) મળેલા ત્રણ (એકશઃ) એકએક અથવા ક્રમથી ૧ સચિત્ત, ૨ અચિત્ત, ૩ શીત ૪ ઉષ્ણ ૫ સંવૃત, ૬ વિવૃત, ૭ સચિત્તાચિત્ત, ૮ શીતોષ્ણ, ૯ સંવૃતવિવૃત એ નવ (તદ્યોનયઃ) એ સમ્મૂર્ણનાદિ જન્મોની યોનિઓ (ઉત્પત્તિસ્થાન) છે. ૩૨.

જરાયુજાણ્ડજપોતાનાં ગર્ભઃ ॥ ૩૩ ॥

અર્થ—[જરાયુજાણ્ડજપોતાનાં] જરાયુજ, અંડજ અને પોત એ ત્રણ પ્રકારના જીવોનો (ગર્ભઃ) ગર્ભજન્મ થાય છે. જે જાળની માફક માંસ અને રૂધીરથી વ્યાપ્ત એક પ્રકારની શેઠ્ઠીઓથી લપેટાયેલા પેદા થાય તેને જરાયુજ કહે છે. અને માતાના રૂધિર અને પિતાના વીર્યથી નખની ત્વચા

માફક કઠિન ગોળગોળ આવરણ હોય, તેને ઇંડા કહે છે, અને ઇંડાથી ઉત્પન્ન થાય તેને અંડજ કહે છે. અને જેના ઉપર જરા પણ ઇંડા આદિ કોઈ પણ આવરણ નહિ હોય અને માતાના ઉદરથી નિકલતાં વારજ ચાલવા ફરવા લાગી જાય, તેને પોતજ કહે છે ૩૩.

देवनारकाणामुपपादः ॥ ३४ ॥

અર્થ—(દેવનારકાણામ્) ચાર પ્રકારના દેવોને અને નારકી જીવોને (ઉપપાદઃ) ઉપપાદજન્મ થાય છે. ૩૪.

शेषाणां सम्मूर्च्छनम् ॥ ३५ ॥

અર્થ—(શેષાણાં) બાકીના જીવોને (સમ્મૂર્ચ્છનમ્) સમ્મૂર્ચ્છનજન્મ થાય છે એટલે ગર્ભજન્મ અને ઉપપાદજન્મને છોડીને બાકીના સંસારી જીવોને સમ્મૂર્ચ્છનજન્મ થાય છે. ૩૫.

औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकर्मणानि शरीराणि ॥ ३६ ॥

અર્થ—એ સંપૂર્ણ જીવોનાં (શરીરાણિ) શરીર (ઔદારિકવૈક્રિયિકાહારકતૈજસકર્મણાનિ) ઔદારિક, વૈક્રિયિક, આહારક, તેજસ અને કાર્મણ એ પાંચ પ્રકારનાં હોય છે. સ્થૂલ શરીરને (ઇન્દ્રીયોથી દેખાય તેવા શરીરને) ઔદારિક શરીર કહે છે. જેમાં અનેક પ્રકારનાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ હલકા, ભારી વીગેરે વિકાર હોવાની યોગ્યતા હોય, તેવા શરીરને વૈક્રિયિકશરીર કહે છે. સૂક્ષ્મપદાર્થોના નિર્ણયને માટે અથવા સંયમ પાળવાને માટે પ્રમત્તશુદ્ધિયાનવર્તી

તેને આહારકશરીર કહે છે, જેથી શરીરમાં તેજ હોય છે તેને તૈજસશરીર કહે છે અને જ્ઞાનાવરણાદિક આઠ કર્મોના સમુહને કાર્મણશરીર કહે છે. ૩૬.

પરં પરં સૂક્ષ્મમ્ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ—(પરંપરં) ઔદારિકના આગળ આગળનાં શરીર (સૂક્ષ્મ) સૂક્ષ્મ છે. એટલે ઔદારિકથી વૈક્રિયિક સૂક્ષ્મ છે, વૈક્રિયિકથી આહારક સૂક્ષ્મ છે, આહારકથી તૈજસ સૂક્ષ્મ છે અને તૈજસથી કાર્મણ સૂક્ષ્મ છે. ૩૭. પરંતુ—

પ્રદેશતોઽસંખ્યેયગુણં પ્રાક્તૈજસાત્ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—(પ્રદેશતઃ) પ્રદેશોની અપેક્ષા (તૈજસાત્ પ્રાક્) તૈજસ શરીરના પ્રથમના શરીર (અસંખ્યેયગુણં) અસંખ્યાતગણા છે એટલે ઔદારિકશરીરમાં જેટલા પરમાણુ છે, તેનાથી અસંખ્યાતગણા સૂક્ષ્મ પરમાણુ વૈક્રિયિકશરીરમાં અને વૈક્રિયિકશરીરથી અસંખ્યાતગણા સૂક્ષ્મ પરમાણુ આહારકશરીરમાં છે. ૩૮.

અનન્તગુણે પરે ॥ ૩૯ ॥

અર્થ—(પરે) બાકીના બે શરીર એટલે તૈજસ અને કાર્મણ શરીર (અનન્તગુણે) અનન્તગણા સૂક્ષ્મ પરમાણુવાલાં છે. અર્થાત્ આહારકશરીરથી અનન્તગણા સૂક્ષ્મ પરમાણુ તૈજસશરીરમાં છે. અને તૈજસથી અનન્તગણા સૂક્ષ્મ પરમાણુ કાર્મણશરીરમાં છે. ૩૯.

અપ્રતીધાતે ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—અને એ બે તૈજસશરીર અને કાર્મણુ શરીર અપ્રતીધાત છે, એટલે અન્ય મૂર્તિમાન પુર્ણલાઢિકથી રોકાતાં નથી. જેમ અગ્નિના પરમાણુ સૂક્ષ્મરૂપ પરિણમન હોવાથી લોહના પિંડમાં (કકડામાં) પ્રવેશ કરી દે છે, તેવી રીતે તૈજસ અને કાર્મણુશરીર પણ વજ્રમય બની પટલો (પેટીઓ) થી પણ રોકાતાં નથી તેમ તે બીજા કાંઈ પણ પદાર્થને રોકી શકતા નથી. ૪૮.

અનાદિસમ્બન્ધે ચ ॥ ૪૧ ॥

અર્થ—(ચ)અને એ બે તૈજસ અને કાર્મણુશરીર (અનાદિસમ્બન્ધે) અનાદિકાળથી સંબંધ રાખવાવાળાં છે એટલે સંસારી જીવોને એ બે શરીર હમેશાં સાથેજ રહે છે. ૪૧.

સર્વસ્ય ॥ ૪૨ ॥

અર્થ—એ બે શરીર સંપૂર્ણ સંસારી જીવોને હોય છે. ૪૨.

તદાદીનિ ભાજ્યાનિ યુગપદેકસ્મિન્નાચતુર્ભ્યઃ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ—(તદાદીનિ) એ બન્ને શરીરને સાથે લઇને (ભાજ્યાનિ) ભાગ કરીએ તો (એકસ્ય) એક જીવને (યુગપત) એક સાથે (આ ચતુર્ભ્યઃ) ચાર શરીર સુધી હોય છે. ત્રણ શરીર હોય, તો ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણુ-શરીર; અથવા વૈક્રિયિક, તૈજસ અને કાર્મણુ પણ હોય છે. પરંતુ એ ત્રણ શરીર દેવગતિ અને નરકગતિમાંજ હોય છે. ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણુશરીર મનુષ્ય અને તિર્થંચ

જીવને હોય છે. અને જે જીવને ચાર શરીર હોય તેને ઔદારિક, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણુ હોય છે. ૪૩.

નિરુપભોગમન્યમ્ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ—(અન્યમ્) અન્તતુ કાર્મણુશરીર (નિરુપભોગમ્) ઉપભોગ રહિત અથવા ઇન્દ્રીયોદ્ધારા શબ્દાદિક વિષયોના ઉપભોગથી રહિત છે. ૪૪.

ગર્ભસમ્મૂર્છનજમાદ્યમ્ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ—(ગર્ભસમ્મૂર્છનજમ્) જે જીવની ગર્ભજન્મ અને સમ્મૂર્છન જન્મથી ઉત્પત્તિ થાય છે તેને (આદ્ય) આદિતુ ઔદારિકશરીર છે. ૪૫.

ઔપપાદિકં વૈક્રિયિકમ્ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ—(ઔપપાદિકમ્) જે જીવની ઉત્પત્તિ (જન્મ) ઉપપાદજન્મથી થાય છે તેને વૈક્રિયિકશરીર હોય છે. ૪૬.

લઙ્ઘિપ્રત્યયં ચ ॥ ૪૭ ॥

અર્થ—વૈક્રિયિકશરીર (લઙ્ઘિપ્રત્યયં ચ) લઙ્ઘિથી અર્થાત્ તપ વગેરે વિશેષરૂપ ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાના નિમિત્તથી પણ થાય છે. ૪૭.

તૈજસમપિ ॥ ૪૮ ॥

અર્થ—(અપિ) તથા (તૈજસમ્) તૈજસશરીર પણ લઙ્ઘિપ્રત્યય અર્થાત્ ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી થાય છે. ૪૮.

શુભં વિશુદ્ધમવ્યાધાતિ ચાહારકં પ્રમત્તસંયતસ્યૈવ ॥ ૪૯ ॥

અર્થ—(આહારકં) આહારકશરીર (શુભં) શુભ છે અર્થાત્ શુભ કાર્યને પેદા કરે છે, (વિશુદ્ધં) વિશુદ્ધ છે એટલે

વિશુદ્ધ કર્મનું કાર્ય છે, (ચ) અને (અવ્યાપાતિ) વ્યાપાત (ધાત) રહિત છે, તથા (પ્રમત્તસંયતસ્ય એવ) છઠ્ઠા પ્રમત્તસંયત ગુણ-સ્થાનવતિ મુનિશ્વરનેજ થાય છે. ૪૬.

નારકસમ્મૂર્છિનો નપુંસકાનિ ॥૧૦॥

અર્થ—(નારકસમ્મૂર્છિનઃ) નારકી જીવ અને સમ્મૂર્છન જીવ (નપુંસકાનિ) નપુંસકલિંગી હોય છે. ૫૦. ૫૧—

ન દેવાઃ ॥૧૧॥

અર્થ—(દેવાઃ) ચાર પ્રકારના દેવો નપુંસલિંગી (ન) હોતા નથી અર્થાત્ ચાર પ્રકારના દેવોમાં સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ એ બેજ હોય છે. નપુંસકવેદ હોતો નથી. ૫૧.

શેષાસ્ત્રિવેદાઃ ॥૧૨॥

અર્થ—(શેષાઃ) નારકી જીવ, દેવ અને સમ્મૂર્છનોથી બાકીના ગર્ભજ, તિર્યગ્-ચ અને મનુષ્ય (ત્રિવેદાઃ) ત્રણે વેદવાળા હોય છે. ૫૨.

ઔપપાદિકચરમોત્તમદેહાડસંખ્યેયવર્ષાયુષોઽનપવર્ત્યાયુષઃ ॥૧૩॥

અર્થ—(ઔપપાદિકચરમોત્તમદેહાડસંખ્યેયવર્ષાયુષઃ) ઔપપાદિક જન્મવાળા દેવ, નારકી તથા ચરમોત્તમ દેહ અથવા તર્ક્કવ મોક્ષગામી જીવોના શ્રેષ્ઠ તીર્થંકરાદિ અને અસંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળા ભોગભૂમિના જીવો (અનપવર્ત્યાયુષઃ) પરિપૂર્ણ આયુષ્યવાળા હોય છે એટલે તેઓનું કોઈ પણ કારણથી આયુષ્ય ઓછું થઈને અકાળ મૃત્યુ થતું નથી, આ સિવાય બાકીના મનુષ્ય અને તિર્યગ્-ચ જીવોનું કોઈ પણ કારણથી આયુષ્ય ઓછું થઈ અકાળ મૃત્યુ થાય છે. ૫૩.

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥૨॥

અથ તૃતીયોઽધ્યાયઃ લિખ્યતે ।

જીવપદાર્થના કથનમાં તેનાં નિજતત્ત્વો બતાવવામાં આવ્યા. હવે તેને રહેવાના સ્થાન જે ત્રણે લોક છે તેમાંથી પ્રથમ અધોલોકનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

રત્નશર્કરાવાલુકાપદ્મધૂમતમોમહાતમઃપ્રમા ભૂમયો ઘનામ્બુવાતા-
કાશપ્રતિષ્ઠાઃ સપ્તાઽધોઽધઃ ॥૧॥

અર્થ—(રત્નશર્કરાવાલુકાપદ્મઃધૂમતમોમહાતમઃપ્રમાઃ) રત્ન-પ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પદ્મપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃ-પ્રભા, મહાતમઃપ્રભા, એ (ભૂમયઃ) ભૂમિયો (સપ્ત) સાત છે અને (અધોઽધઃ) ક્રમથી એકના નીચે બીજી, બીજીના નીચે ત્રીજી એ પ્રમાણે સાતે ભૂમિયો (નરકો) એક બીજાની નીચે નીચે (ઘનામ્બુવાતાકાશપ્રતિષ્ઠાઃ) ઘનાદિક ત્રણ વાતવલય અને આકાશના આશ્રયે સ્થિર છે અર્થાત્ સમસ્ત નરકોની ભૂમિયો ઘનોદાધવાતવલયના આધારે છે. ઘનોદધિ વાતવલય ઘનવાતવલયના આધારે છે, ઘનવાતવલય તનુ-વાતવલયઆકાશના આધારે છે અને આકાશ પોતાનેજ આધારે છે.

વિશેષ—^૧રત્નપ્રભા નામની પ્રથમ પૃથિવી એક લાખ એસીહજાર ચોજન મોટી છે અને તેના ત્રણ ભાગ

૧ રત્નાપ્રભાદિક સાતે પૃથ્વીઓનાં નામ રૂદ્રીથી નથી, પણ જેવા ગુણ તેવાં નામ કહે છે. રૂદ્રીથી ધમ્મા, વંશા, મેધા, અ-જના, અરિષ્ટા, મધવી અને માધવી એ નામ છે.

૨ ચોજન ૨૦૦૦ કોપનો સમજવો.

છે, જેમાં ૧૬૦૦૦ યોજન મોટો ઉપરનો ખરભાગ છે, તેમાં ચિત્રા, વજ્રા, વૈડૂર્યાદિક એક એક હજાર યોજનની મોટી ૧૬ પૃથિવીઓ છે, તેમાંથી ઉપરની એક અને નીચેની એક એવી એક એક હજારની બે પૃથિવીઓને છોડીને વચ્ચેની ૧૪૦૦૦ યોજન મોટી અને એક રાત્રુ લાંબી પહોળી પૃથિવીમાં કિન્નર, કિંપુરૂષ, મહોરગ, ગંધર્વ યક્ષ, ભૂત અને પિશાચ એ સાત પ્રકારના વ્યન્તર દેવોનાં તથા નાગકુમાર, વિધુતકુમાર, સુપણ્ડુકુમાર, અગ્નિકુમાર, વાતકુમાર, સ્તનિત્કુમાર, ઉદ્ધધિકુમાર, દ્વિપકુમાર અને દિક્કુમાર એવા નવ પ્રકારના ભવનવાસી દેવોનાં નિવાસસ્થાન છે. તે ખરભાગની નીચે ૮૪૦૦૦ યોજનનો મોટો પંડભાગ છે, તેમાં અસુરકુમાર અને રાક્ષસોનું નિવાસસ્થાન છે તેમજ પંડભાગની નીચે ૮૦૦૦૦ યોજન મોટો અગ્રખહુલભાગ ૩, તેમાં પ્રથમ નરક છે. તેની નીચે એક રાત્રુનું અંતર છોડીને શર્કરાપ્રભાદિક ૬ પૃથિવીઓ છે. એ સંપૂર્ણ પૃથિવીમાં નારકી જીવોને રહેવાનાં બીલ (નિવાસસ્થાન) છે.

(માવાર્થ)—રત્નપ્રભાદિ સાતે પૃથિવી એકએકની નીચે નીચે રહેલી છે અને તે ધનાદિક ત્રણ વાતવલયને આધારે સ્થિત છે. જેમ ઉપર અને નીચે લોહચુંબક ધાત્વવાથી તેના પ્રમાણુનો લોઢાનો ગોળો વચ્ચેમાં રાખવાથી અદ્ધરજ રહે છે કારણકે લોહચુંબકને લીધે તે ગોળો ઉપર અગર નીચે જઈ શકતો નથી તેમ આ સાતે પૃથિવી ત્રણ વાતવલય અને આકાશના આધારે સ્થિત છે; તેથી તે

લોહચુંબકના વચમાંના ગોળાની માફક પોતાની જગાએથી ખસી શકતી નથી. ૧.

હવે તે બિલો કઈ કઈ પૃથિવીમાં કેટલા કેટલા છે તે કહે છે—

તાસુ ત્રિંશત્પચ્ચવિંશતિપચ્ચદશદશત્રિપચ્ચોનૈકનરકશતસહસ્રાણિ

પચ્ચ ચૈવ યથાક્રમમ્ ॥૨॥

અર્થ—(તાસુ) તે રત્નપ્રભાદિક સાતે પૃથિવીઓમાં (યથાક્રમમ્) અનુક્રમે (ત્રિંશત્પચ્ચવિંશતિપચ્ચદશદશત્રિપચ્ચોનૈકનરકશતસહસ્રાણિ) પહેલી પૃથિવીના અખળહુલભાગમાં (રત્નપ્રભામાં) ત્રીસ લાખ નરક (બિલો) છે. બીજી શર્કરાપ્રભા પૃથિવીમાં પચીસ લાખ, ત્રીજી વાલુકાપ્રભા પૃથિવીમાં પંદર લાખ, ચોથી પંકપ્રભા પૃથિવીમાં દશલાખ, પાંચમી ધૂમપ્રભા પૃથિવીમાં ત્રણ લાખ, છઠ્ઠી તમઃપ્રભા પૃથિવીમાં એક લાખમાં પાંચ ઓછા (ચ) અને સાતમી મહાતમઃપ્રભા પૃથિવીમાં (પચ્ચણ્વ) પાંચજ નરક છે. તે નરક (બિલો) ગોળ ત્રિકોણ, ચતુર્કોણ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના છે. અને તેમાં કેટલાક બિલો સંખ્યાત યોજનનાં અને કેટલાંક અસંખ્ય યોજન લાંબા, પહોળા છે અને બિલોને આંતરે આંતરે ચારો તરફ પ્રત્યેક બિલના પૃથિવીસ્કંધ છે. જેમ ઢોલને પૃથિવીમાં (જમીનમાં) ઢાટવાથી ચારો તરફ જમીનજ રહે છે અને ઢોલની અંદર પોલાણ રહે છે; તેમ પૃથિવીસ્કંધોની વચમાં ઢોલની અંદરના પોલાણની માફક એ બિલો હોય છે. ૨.

નારકીજીવોનાં કૃત્યને કહે છે—

નારકાનિત્યાઽશુભતરલેશ્યાપરિણામદેહવેદનાવિક્રિયાઃ ॥૩॥

અર્થ—(નારકાઃ) નારકીજીવો (નિત્યાશુભતરલેશ્યાપરિણામ-
દેહવેદનાવિક્રિયાઃ) હુમેશાંજ અશુભતર લેશ્યાવાળા, અશુભતર
પરિણામવાળા અને અશુભતર શરીરનાધારક, અશુભતર
વેદનાવાળા અને અશુભતર વિક્રિયા કરવાવાળા હોય છે.
તેમને હુમેશાં અશુભ કર્મનોજ ઉદય રહેવાથી તેના પરિ-
ણામો વગેરે સદા અશુભજ રહે છે. ૩.

પરસ્પરોદીરિતદુઃસ્વાઃ ॥૪॥

અર્થ—નારકી જીવો હુમેશાં એક બીજાને દુઃખજ
ઉત્પન્ન કરે છે એટલે કે કૂતરાઓની માફક હુમેશાં એકબી-
જાની સાથે લડતા અને ઝગડતા રહે છે. ૪.

સંક્લિષ્ટાઽસુરોદીરિતદુઃસ્વાશ્ચ પ્રાક્ ચતુર્થ્યાઃ ॥૫॥

અર્થ—(ચ) તથા તે નારકી જીવો (પ્રાક્ચતુર્થ્યાઃ)
એથા નરકના પહેલા એટલે પહેલા, બીજા અને ત્રીજા નરક
પર્યન્ત (સંક્લિષ્ટાઽસુરોદીરિતદુઃસ્વાઃ) અંબાવરીષ જાતિના સંકલિ-
ષ્ટ પરિણામવાળા અસુરોથી પણ દુઃખી કરાય છે. એટલે
જેની રીતે આ લોકમાં અનેક અજ્ઞાની પુરૂષો મેઢાં, પાડા,
હાથીઓ વગેરેને મઘ (દાડ) પાઈને પરસ્પર લઢાવે છે
અને તેમની હારજીતથી આનંદ માને છે અથવા તમાસા
જીવે છે તેવી રીતે ત્રીજા નરક પર્યન્તના નારકી જીવોને
દુષ્ટ કૌતુકી દેવો પોતાના અવધિજ્ઞાનથી તે જીવોનાં પૂર્વ

ભવમાં થયેલાં વૈરોને સ્મરણ કરાવી પરસ્પર લઢાવતા રહે છે અને પોતે તમાસા બુએ છે. ૫.

તેષ્વેકત્રિસત્તદશસદ્દશદ્વાવિંશતિત્રયચ્ચિંશત્સાગરોપમા સત્ત્વાનાં પરા સ્થિતિઃ ॥૬॥

અર્થ—(તેષુ) તે સાતે નરકોમાં રહેવાવાલા (સત્ત્વાનાં) નારકી જીવોનું (પરા) ઉત્કૃષ્ટ (વધારેમાં વધારે) (સ્થિતિઃ) આયુ (અકત્રિસત્તદશસદ્દશદ્વાવિંશતિત્રયચ્ચિંશત્સાગરોપમા) પહેલા નરકમાં એક * સાગર, બીજા નરકમાં ત્રણ સાગર, ત્રીજા નરકમાં સાત સાગર, ચોથા નરકમાં દશ સાગર, પાંચમા નરકમાં સત્તર સાગર, છઠ્ઠા નરકમાં બાવીસ સાગર અને સાતમાં નરકમાં તેત્રીસ સાગરનું આયુષ છે. ૬.

*એ હજાર કોસ ઊંડો અને એ હજાર કોસ પહોળો એવો એક કૂવો ખોદવો, તેમાં જેનો ખીજો ભાગ ન થઈ શકે એવા મેંઢાના (ઘેટાના) વાળ કાતરીને ખીચોખીચ ભરો; જેટલા વાળ તેમાં સમાય તેમાંથી પછી એક એક વાળ સો સો વરસ પછી કાઢો; જેટલા વર્ષોમાં તે સંપૂર્ણ વાળ નીકળી તે કૂવો ખાલી થઈ જાય, તેટલા વર્ષોને વ્યવહારપદ્ય કહે છે. તેના વાળોની કુલ ગણતરી ૪૫ અંક પ્રમાણ છે. ૪૧૩૪૫૨૬૩૦૩૦૮૨૦૩૧૭૭૭૪૯૫૧૨૧૯૨૦૦૦૦૦૦૦૦-૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ આટલાં વર્ષોને વ્યવહારપદ્ય કહે છે, તેને અસંખ્યાતે ગુણવાથી ઉદ્ધારપદ્ય થાય છે અને ઉદ્ધારપદ્યને અસંખ્યાતે ગુણવાથી અદ્ધારપદ્ય થાય છે. આવા દશકોટી અદ્ધારપદ્યોનો એક સાગર થાય છે કોટકોટી એટલે એક કરોડને એક કરોડ ગુણાવાથી જે આવે તેને કોટકોટી કહે છે.

જમ્બૂદ્વીપલ્લવણોદાદયઃ શુભનામાનો દ્વીપસમુદ્રાઃ ॥૭॥

અર્થ—આ ચિત્રાપૃથિવી ઉપર (જમ્બૂદ્વીપલ્લવણોદાદયઃ; જમ્બૂદ્વીપાદિક તથા લવણસમુદ્રાદિક (શુભનામાનઃ) ઉત્તમ ઉત્તમ નામવાળા (દ્વીપસમુદ્રાઃ) દ્વીપ અને સમુદ્ર છે. ભાવાર્થ—સંપૂર્ણ દ્વીપોની મધ્યમાં જમ્બૂદ્વીપ છે, તેની આસપાસ લવણ સમુદ્ર છે. તેની આસપાસ ધાતુકીખંડ દ્વીપ છે. તેની આસપાસ કલોદધિ સમુદ્ર છે. તેની આસપાસ પુંકરવર દ્વીપ છે અને તેની આસપાસ પુંકરવર સમુદ્ર છે. એવી રીતે એકબીજાને લપેટેલા અન્તના સ્વયંભૂરમણુ સમુદ્ર પર્યન્ત અસંખ્યાત દ્વીપ અને સમુદ્ર છે. ૭.

દ્વિર્દિર્વિષ્કમ્માઃ પૂર્વપૂર્વપરિક્ષેપિણો વલયાકૃતયઃ ॥૮॥

અર્થ—દરેક દ્વીપ અને સમુદ્ર (વલયાકૃતઃ) ગોળ ચુંડીના આકારસ્વરૂપ (પૂર્વપૂર્વપરિક્ષેપિણો) પહેલા પહેલા દ્વીપ અને સમુદ્રને ઘેરેલા (દ્વિર્દિર્વિષ્કમ્માઃ) એકથી બીજા બમણ વિસ્તારવાળા છે એટલે જમ્બુદ્વીપથી બમણી પહેલાઘવાળે લવણસમુદ્ર છે અને લવણસમુદ્રથી બમણી પહેલાઘવાળે ધાતુકીદ્વીપ છે. ધાતુકીદ્વીપથી બમણી પહેલાઘવાળે કલોદધિ સમુદ્ર છે. કલોદધિ સમુદ્રથી બમણો પુંકરવર દ્વીપ છે; એવી રીતે આગળ આગળના દ્વીપ અને સમુદ્ર બમણા બમણા જાય. ૮.

તન્મધ્યે મેરુનાભિર્વૃત્તો યોજનશતસહસ્રાવિષ્કમ્મ્બોજમ્બૂદ્વીપઃ ॥૯॥

અર્થ—(તન્મધ્યે) તે સંપૂર્ણ દ્વીપ, સમુદ્રોની વચ્ચે

(મેઘનાભિઃ) સુમેરૂ પર્વત છે *નાભિ જેની એવો અને (વૃત્તઃ) ગોળાકાર તથા (યોજનશતસહસ્રવિષ્કમ્ભઃ) એક લાખ યોજન લાંબો, પહોળો (જમ્બૂદ્વીપઃ) જમ્બૂદ્વીપ છે. જમ્બૂદ્વીપનો ઘેરાવો ૩૧૬૨૨૭ યોજન ૩ કોસ, ૧૨૮ ધનુષ અને ૧૩૨ આગળથી કાંઇક વધારે છે. અહિંયા પણ યોજન બે હજાર કોસનો બાણવો, ૯.

જમ્બૂદ્વીપના ભાગ કહે છે—

भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥१०॥

અર્થ—આ જમ્બૂદ્વીપમાં (ભરતહૈમવતહરિવિદેહરમ્યકહૈરણ્યવતૈરાવતવર્ષાઃ) ભરત, હૈમવત, હરિ, વિદેહ, રમ્યક, હૈરણ્યવત, ઐરાવત એ સાત (ક્ષેત્રાણિ) ક્ષેત્ર છે. ૧૦.

तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमवन्निषधनीलरुक्मि-
शिखरिणो वर्षधरपर्वताः ॥११॥

અર્થ—(તદ્વિભાજિનઃ) ઉપરના સાતે ક્ષેત્રોને બુદ્ધા કરવાવાળા [પૂર્વાપરાયતાઃ] પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબા (હિમવન્મહાહિમવન્નિષધનીલરુક્મિશિખરિણઃ) હિમવાન, મહાહિમવાન, નિષિધ, નીલ, રુક્મિ અને શિખરી એ છ (વર્ષધરપર્વતાઃ) વર્ષધર નામના પર્વતો છે. આ ભરતક્ષેત્ર અને હૈમવત ક્ષેત્રની વચ્ચેમાં હિમવાન પર્વત છે, જેને હિમાચળ પણ કહે છે. એવી રીતે સાતે ક્ષેત્રોની વચ્ચેમાં છ પર્વત છે જે પદ્મકુલાચલ પણ કહેવાય છે. ૧૧.

* સૌથી વચ્ચે સુમેરૂ પર્વત છે, તેથી તેને નાભિની ઉપમા આપી છે.

હેમાર્જુનતપનીયવૈદૂર્યરજતહેમમયાઃ* ॥૧૨॥

અર્થ—હિમવાન પર્વત સુવર્ણમય પીળા વર્ણનો છે, મહાહિમવાન પર્વત સફેદ ચાંદિ જેવા રંગનો છે, ત્રીજો નિષિધ પર્વત તાવેલા સુવર્ણના રંગનો છે. ચોથો નીલપર્વત વૈદૂર્યમય અર્થાત્ મોરના કંઠની માફક વાદળી રંગનો છે. પાંચમો રૂઢિમ પર્વત પણ ચાંદી જેવા સફેદ વર્ણનો છે અને છઠ્ઠો શિખરી પર્વત સોના જેવા પીળા રંગનો છે. ૧૨.

મણિવિચિત્રપાર્શ્વા ઉપરિ મૂલે ચ તુલ્યવિસ્તારાઃ ॥૧૩॥

અર્થ—એ છઠ્ઠે પર્વત (મણિવિચિત્રપાર્શ્વાઃ) જેના પાશ્વ-ભાગ (આબુઆબુના પાસાં) બુદાબુદા પ્રકારના વર્ણ અને દ્વેદીપ્યમાન મણિઓથી વિચિત્ર થઈ રહેલા છે. અને (ઉપરિ-મૂલે) ઉપર, નીચે (ચ) તથા મધ્ય ભાગમાં (તુલ્યવિસ્તારાઃ) એક સરખા પહોળા ભીતની સમાન છે. ૧૩.

તે પર્વતો ઉપર શું શું છે તે કહે છે—

પદ્મમહાપદ્મતિગિજ્જલકેસરિમહાપુણ્ડરીકપુણ્ડરીકા

હદાસ્તેષામુપરિ ॥૧૪॥

અર્થ —(તેષાં) તે પર્વતોના (ઉપરિ) ઉપર (પદ્મ-મહાપદ્મતિગિજ્જલકેસરિમહાપુણ્ડરીકપુણ્ડરીકાઃ) પદ્મ, મહાપદ્મ, તિગિ-

*મય શબ્દના એ અર્થ થાય છે. પહેલો-સુવર્ણમય અથવા સોનાનો; એવીજ રીતે રજતમય-ચાંદિનો, બીજો-સુવર્ણના રંગ સરખો તથા ચાંદીના રંગ સરખો (જેવો) સફેદ એ અર્થમાંથી બીજો અર્થ લેવો કારણકે સર્વાર્થ સિદ્ધિમાં એ પ્રમાણેજ કહ્યું છે.—

છ, કેશરિ, મહાપુણ્ડરીક અને પુણ્ડરીક એ છ (હ્રદાઃ) હ્રદ એટલે સરોવર છે. માવાર્ય-હિમવાન પર્વત ઉપર પદ્મ નામનું સરોવર છે. મહાહિમવાન ઉપર મહાપદ્મ નામનું સરોવર છે, નિષિધ પર્વત ઉપર તિગિન્દ્ર નામનું સરોવર છે, નીલ પર્વત ઉપર કેશરી નામનું સરોવર છે. રૂક્મિ પર્વત ઉપર મહાપુણ્ડરીક નામનું સરોવર છે અને શિખરી પર્વત ઉપર પુણ્ડરીક નામનું સરોવર છે. ૧૪.

પ્રથમો યોજનસહસ્રાયામસ્તદર્દ્ધવિષ્કમ્બો હ્રદઃ ॥૧૫॥

અર્થ—તે સરોવરમાંથી પદ્મ નામનું (પ્રથમઃ) પ્રથમ (હ્રદઃ) સરોવર (યોજનસહસ્રાયામઃ) પૂર્વ અને પાશ્ચિમ એકએક હજાર યોજન લાંબું છે અને (તદર્દ્ધવિષ્કમ્મઃ) તેથી અડધું પાંચસો યોજન ઉત્તર દક્ષિણ પહોળું છે. ૧૫.

દશયોજનાવગાહઃ ॥૧૬॥

અર્થ—એ પદ્મ નામના સરોવરની ઉંડાઈ દશ યોજનની છે. ૧૬.

તન્મધ્યે યોજનં પુષ્કરમ્ ॥૧૭॥

અર્થ—(તન્મધ્યે) તે પદ્મ સરોવરની મધ્યમાં (યોજનં) એક યોજનનું લાંબું પહોળું (પુષ્કરમ્) કમળ છે. ૧૭.

તદ્વિગુણદ્વિગુણાં હ્રદાઃ પુષ્કરાણિ ચ ॥૧૮॥

અર્થ—(તદ્વિગુણ દ્વિગુણાઃ) તે પહેલા પદ્મ સરોવરથી અને કમળથી બમણા બમણા લાંબા અને પહોળા આગલા આગલા (હ્રદાઃ) સરોવરો (ચ) અને (પુષ્કરાણિ) કમળો છે.

ભાવાર્થ—પદ્મ સરોવરથી બમણા વિસ્તારવાળું મહાપદ્મ સરોવર છે, મહાપદ્મ સરોવરથી બમણા વિસ્તારવાળું તિગિરંધ્ર સરોવર છે. એ ત્રણે સરોવરની બરાબરજ ઉત્તરના ત્રણે પર્વતોના ત્રણ સરોવર છે અને એ ત્રણ સરોવરના કમળોની બરાબર કમળો છે. ૧૮.

તત્ત્વિવાસિન્યો દેવ્યઃ શ્રીહ્રીધૃતિકીર્તિબુદ્ધિલક્ષ્મ્યઃ પલ્લવો-

પમસ્થિતયઃ સસામાનિકપરિષત્કાઃ॥૧૯॥

અર્થ—(તત્ત્વિવાસિન્યઃ) ઉપરના છ કમલોમાં રહેવાવાળી (શ્રીહ્રીધૃતિકીર્તિબુદ્ધિલક્ષ્મ્યઃ) શ્રી, હ્રી, ધૃતિ, કીર્તિ, બુદ્ધિ, અને લક્ષ્મી નામની છ (દેવ્યઃ) દેવીઓ છે, જે (પલ્લવોપ-મસ્થિતયઃ) એક પલ્લવની બરાબર આચુષ્યવાળી અને (સસામાનિકપરિષત્કાઃ) સામાનિક પરિષત્ક જાતિના દેવો સહિત નિવાસ કરે છે. ભાવાર્થ—તે સરોવરોમાં રત્નમયી કમળ છે તેની કણીકાઓમાં (પાંખડીઓમાં) અતિશય ઉજ્જવળ મહેલ છે. તે મહેલોમાં એ છ દેવી રહે છે. તે કમલોની અર્ધી ઉંચાઈનાં અનેક બીજાં રત્નમયી કમળો ચારે દી-શાએ છે, તેમાં પણ રત્નમયી મહેલ છે અને તેમાં ઉક્ત દેવીઓના પરિવારના સામાનિક અને પરિષત્ક જાતિના દેવો રહે છે. ૧૯.

ગङ્ગાસિન્ધુરોહિદ્રોહિતાસ્યાહરિદ્ધરિકાન્તાસીતાસીતોદાનારીનર-કાન્તાસુવર્ણરૂપ્યકૂટારક્તારક્તોદાઃ સરિતસ્તન્મધ્યગાઃ ॥૨૦॥

અર્થ—(તન્મધ્યગાઃ) ઉક્ત સાતે ક્ષેત્રોમાં વહેવાવાળી ગંગા, સિન્ધુ, રોહિત, રોહિતાસ્યા, હરિત, હરિકાન્તા, સીતા, સીતોદા, નારી, નરકાન્તા, સુવર્ણકૂટા, રૂપ્યકૂટા,

રક્તા અને રક્તોદા એ ચૌદ (ચરિતઃ) નદીયો ઉક્ત છે એ સરોવરોમાંથી નીકળેલી છે, તેમાં પહેલા પદ્મ સરોવર-માંથી ત્રણ નદીયો ગંગા, સિન્ધુ અને રોહિત તથા છઠ્ઠા પુણ્ડરીક સરોવરમાંથી ત્રણ નદીઓ રૂપ્યકૂલા, રક્તા અને રક્તોદા એ પ્રમાણે બે સરોવરોમાંથી ત્રણ ત્રણ અને બીજા ચાર સરોવરોમાંથી બળે નદીઓ નીકળેલી છે, તેથી સાતે ક્ષેત્રમાંથી દરેક ક્ષેત્રમાંથી દરેક ક્ષેત્રમાં બે બે નદીઓ પૂર્વ પશ્ચિમ વહે છે. એટલે ભરતક્ષેત્રમાં ગંગા અને સિન્ધુ, હેમવત્ક્ષેત્રમાં રોહિત અને રોહિતાસ્યા, હરિક્ષેત્રમાં હરિત અને હરિકાન્તા, વિદેહક્ષેત્રમાં સીતા અને સીતોદા, રમ્યકૂ-ક્ષેત્રમાં નારી અને નરકાન્તા, હૈરણ્યક્ષેત્રમાં સુવર્ણકૂલા અને રૂપ્યકૂલા અને ઐરાવતક્ષેત્રમાં રક્તા અને રક્તોદા એ પ્ર-માણે ચૌદ નદીઓ એક એક ક્ષેત્રમાં બળે વહે છે. ૨૦.

દ્વયોદ્વયોઃ પૂર્વાઃ પૂર્વગાઃ ॥૨૧॥

અર્થ—એક એક ક્ષેત્રમાં બે બે નદીયો વહે છે તે (દ્વયોઃદ્વયોઃ) બે બે નદીઓનાં સાત યુગલો (બેડકાં)માંથી (પૂર્વાઃ) પહેલી પહેલી નદીયો (પૂર્વગાઃ) પૂર્વ તરફ વહે છે અને પૂર્વ સમુદ્રને મળે છે. માવાર્થ—ગંગા, રોહિત, હરિત, સીતા, નારી, સુવર્ણકૂલા અને રક્તા એ સાત નદીયો પૂર્વ દીશા તરફ વહી પૂર્વ સમુદ્રને મળે છે. ૨૧.

શેષાસ્ત્વપરગાઃ ॥૨૨॥

અર્થ—(ત) અને (શેષાઃ) બાકીની સિન્ધુ, રોહિતાસ્યા, હરિકાન્તા, સીતોદા, નરકાન્તા, રૂપ્યકૂલા અને રક્તોદા એ

સાત નદિયો (અપરગાઃ) પશ્ચિમ દીશ તરફ વહી પશ્ચિમ સમુદ્રને મળે છે. ૨૨.

ચતુર્દશનદીસહસ્રપરિવૃતા ગङ्गाસિન્ધ્વાદયો નદયઃ ॥૨૩॥

અર્થ—(ગङ્ગાસિન્ધ્વાદયઃ) ગંગા, સિન્ધુ વગેરે (નદયઃ) નદિયો (ચતુર્દશનદીસહસ્રપરિવૃતા) ચૌદ ચૌદ હજાર નદિયોના પરિવાર સહિત છે. એટલેકે-ગંગા નદિમાં બીજી ચૌદ હજાર નદિયો આવી મળેલી છે, સિન્ધુ નદિમાં પણ બીજી ચૌદ હજાર નદિયો આવી મળે છે, તેવી રીતે બે બે નદિયોના સાતે યુગલોમાં ઉત્તર તરફના ત્રણ ને દક્ષિણ તરફના ત્રણ યુગલોમાં એકએકથી બમણી બમણી બીજી નદિયો આવી મળેલી છે એટલે-રેહિત રૌહતાસ્થા એ બે નદિયોમાં અઠાવીસ અઠાવીસ હજાર; હરિત, હરિકાન્તા એ બે નદિયોમાં છપ્પન છપ્પન હજાર, સીતા સીતોદા એ બે નદિયોમાં એકસો બાર એકસો બાર હજાર; એ પ્રમાણે તે યુગલોમાં બીજી નદિયો આવીને મળેલી છે. અને એથી ઉત્તર તરફના ક્ષેત્રોના ક્રમથી દક્ષિણ તરફના ક્ષેત્રોની સમાન પરિવાર સહિત નદિયો છે. અર્થાત્ દક્ષિણ તરફના ત્રણ ક્ષેત્રોની નદિયો નારી અને નરકાન્તા એ બે નદિયોમાં છપ્પન છપ્પન હજાર; સુવર્ણકૂલા અને રૂપ્યકૂલા એ બે નદિયોમાં અઠાવીસ અઠાવીસ હજાર તથા રકત્તા, રકતોદા એ બે નદિયોમાં ચૌદ ચૌદ હજાર એ પ્રમાણે બીજી નદિયો આવેલી છે. ૨૩.

भरतः षट्विंशतिपञ्चयोजनशतविस्तारः

षट्चैकोनविंशतिभागा योजनस्य ॥૨૪॥

અર્થ—(ભરતઃ) ભરતક્ષેત્ર (ષટ્વિંશતિપચ્ચયોજનશતવિસ્તારઃ)

ભરતઃ षड्वિंશતિપञ्ચયોજનશતવિસ્તારઃ

षट् चैकोनविंशतिभागा योजनस्य ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—(ભરત) ભરતક્ષેત્ર (ષડ્વિંશતિપચ્ચયોજનશતવિસ્તારઃ) દક્ષિણ ઉત્તરમાં પાંચસો છવીસ યોજન વિસ્તારનો (ચ) અને (યોજનસ્ય) એક યોજનના (एकोनविंशतिभागाः) એગણીસમા ભાગમાંથી (षट्) છ ભાગ જેટલો અધિક છે. ભાવાર્થ—ભરતક્ષેત્રનો ઉત્તર અને દક્ષિણ વિસ્તાર પાંચસો છવીસ પૂર્ણાંક છ એગણીસાંઉસ પરદરદે યોજન છે. ૨૪.

तद्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहान्ताः ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—(વિદેહાન્તાઃ) વિદેહક્ષેત્ર પર્યન્તના (વર્ષધરવર્ષાઃ) પર્વત અને ક્ષેત્ર (तद्विगुणद्विगुणविस्ताराः) તે ભરતક્ષેત્રથી બમણા બમણા વિસ્તારવાળા છે.

માવાર્થ—વિદેહક્ષેત્ર સુધીના સંપૂર્ણ પર્વત અને ક્ષેત્ર ભરતક્ષેત્રથી બેગણા બેગણા વિસ્તારવાળાં છે. અર્થાત્—ભરતક્ષેત્રથી બમણા વિસ્તારવાળું હૈમવત ક્ષેત્ર તથા હિમવન્ પર્વતથી બમણા વિસ્તારવાળો મહાહિમવન્ પર્વત છે. હૈમવત્ ક્ષેત્રથી બમણા વિસ્તારવાળું હરિક્ષેત્ર છે તથા મહાહિમવાન્ પર્વતથી બમણા વિસ્તારવાળો નિષિધ પર્વત છે. એ પ્રમાણે ઉત્તર તરફના ત્રણ ક્ષેત્ર અને ત્રણ પર્વત વિસ્તારસ્વરૂપ છે. ૨૫.

उत्तरा दक्षिणतुल्याः ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—(उत्तराः) વિદેહક્ષેત્રની ઉત્તરના ત્રણ પર્વત અને

ત્રણ ક્ષેત્ર (દક્ષિણતુલ્યા:) દક્ષિણના પર્વત અને ક્ષેત્રાની બ-
રાબર વિસ્તારવાળા છે. માવાર્થ—વિદેહક્ષેત્રની ઉત્તરના ભરત-
ક્ષેત્ર, હૈમવત્ક્ષેત્ર, હરિક્ષેત્ર અને હિમવન્ પર્વત, મહા
હિમવન્ પર્વત, નિષિધ પર્વત, એ પ્રમાણે ત્રણ ક્ષેત્ર અને
ત્રણ પર્વતના વિસ્તારસ્વરૂપ દક્ષિણ તરફના રમ્યક, હૈર-
ણ્યવત્, ઐરાવતક્ષેત્ર અને નીલ, રૂક્મિ અને શિખરી એ
ત્રણ પર્વત વિસ્તારવાળા છે. ૨૬.

भरतैरावतयोर्वृद्धिहासौ षट्समयाभ्यामुत्सर्पिण्य-
वसर्पिणीभ्याम् ॥२७॥

અર્થ—(ઉત્સર્પિણ્યવસર્પિણીભ્યાં) ઉત્સર્પિણી અને અવસ-
ર્પિણીરૂપ (ષટ્સમયાભ્યામ્) છ કાળોથી (ભરતૈરાવતયોઃ) ભરત
અને ઐરાવત ક્ષેત્રોમાં મનુષ્યો વિગેરેનાં આયુ, કાય, ભોગો-
પભોગ, સમ્પત્તિ, વીર્ય, બુદ્ધ્યાદિકનું (વૃદ્ધિહાસૌ) વધવું ઘટવું
હોય છે. ભાવાર્થ—ઉત્સર્પિણીના છ કાળોમાં વૃદ્ધિ અને
અવસર્પિણીના છ કાળોમાં દિવસેદિવસ ઘટારો થતો જાય
છે. અવસર્પિણી કાળના ૧ સુખમાસુખમા, ૨ સુખમા,
૩ સુખમા દુઃખમા, ૪ દુઃખમા સુખમા, ૫ દુઃખમા,
૬ દુઃખમા દુઃખમા (અતિ દુઃખમા) એવા છ ભાગ છે,
એ રીતે ઉત્સર્પિણી કાળના પણ ૧ અતિદુઃખમા, ૨ દુઃખમા
૩ દુઃખમાસુખમા, ૪ સુખમાદુઃખમા, ૫ સુખમા,
૬ અતિ સુખમા એ છ ભાગ છે. અવસર્પિણીકાળ દશ
કોડાકોડી સાગરનો છે અને ઉત્સર્પિણીકાળ પણ દશ
કોડાકોડી સાગરનો છે. એ બે કાળોના વધ મેળવીએ, તો

વીસ કોડકોડી સાગર વર્ષનો એક કદપકાળ થાય છે, તેમાં પહેલો સુખમાસુખમા કાળ ચાર કોડકોડી સાગર વર્ષનો હોય છે. બીજો સુખમા ત્રણ કોડકોડી સાગર વર્ષનો, ત્રીજો સુખમા દુઃખમા કાળ બે કોડકોડી સાગર વર્ષનો, ચોથો દુઃખમા સુખમા એક કોડકોડી સાગરથી ૪૨ હજાર વર્ષ ઓછાનો છે. પાંચમો દુઃખમા કાળ એકવીસ હજાર વર્ષનો છે. છઠ્ઠો અતિ દુઃખમા કાળ પણ એકવીસ હજાર વર્ષનો છે. એમાંથી પહેલા ત્રણ સુખમા સુખમા, ૨ સુખમા, ૩ સુખમા દુઃખમા એ ત્રણ કાળોમાં ઉત્તમ, મધ્ય, અને જઘન્ય લોગભૂમિની માફક રચના અને રીતિ હોય છે. બાકીના ત્રણ દુઃખમાસુખમા, દુઃખમા, અને અતિદુઃખમામાં કર્મભૂમિ માફક હોય છે. આ પ્રમાણે ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના છએ કાળોમાં મનુષ્યાદિકનાં આયુ કાય લોગોપલોગ વગેરેની ન્યુનાધિતા થતી રહે છે. પહેલા અતિસુખમા કાળમાં મનુષ્યોના શરીરની ઉંચાઈનું પ્રમાણ છ હજાર ધનુષ્યની ઉંચાઈનું તથા આયુ ત્રણ પદ્યનું હોય છે. બીજા સુખમા કાળમાં મનુષ્યોના શરીરનું પ્રમાણ ચાર હજાર ધનુષ્યની ઉંચાઈનું તથા આયુ બે પદ્યનું હોય છે. ત્રીજા સુખમાદુઃખમા કાળમાં મનુષ્યોના શરીરની ઉંચાઈનું પ્રમાણ બે હજાર ધનુષ્યનું તથા આયુ એક પદ્યનું હોય છે. તેજ સુખમા દુઃખમા કાળનો એક પદ્યનો આઠમો ભાગ બાકી રહે, ત્યારે ચૌદ ઋક્ષકરોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ચોથા દુઃખમાસુખમા કાળમાં મનુષ્યોના શરીરની ઉંચાઈનું પ્રમાણ

પાંચસો ધનુષ્યનું તથા આયુ એક કરોડ વર્ષનું હોય છે અને તેમાં ૨૪ તીર્થંકરોની ઉત્પત્તિ થાય છે. પાંચમા દુઃખમા કાળમાં મનુષ્યોના શરીરની ઉંચાઈનું પ્રમાણ સાત હાથનું, તથા આયુષ્ય ૧૨૦ વર્ષનું હોય છે. છઠ્ઠા અતિ દુઃખમા કાળમાં મનુષ્યોના શરીરનું પ્રમાણ અરનિ પ્રમાણ હોય છે તથા આયુષ્ય માત્ર વીસ વર્ષનું હોય છે. એ પ્રમાણે મનુષ્યોના શરીરની ઉંચાઈ તથા આયુનું ઘટવું વધવું ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી કાળના માહાત્મ્યથી થાય છે તે ભરત અને ઐરાવત એ બન્ને ક્ષેત્રોમાંજ થાય છે. ૨૭.

તામ્યામપરા ભૂમયોડ્વસ્થિતાઃ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—(તામ્યાં) તે ભરતક્ષેત્ર અને ઐરાવતક્ષેત્ર સિવાય (અપરાઃ) અન્ય પાંચ (ભૂમયઃ) ક્ષેત્ર (અવસ્થિતાઃ) જ્યાંના ત્યાં નિત્ય છે અર્થાત્ તે પાંચે ક્ષેત્રો હૈમવત્, હરિ, વિદેહ, રમ્યક અને હૈરણ્યમાં વૃદ્ધિ, નાશ થતો નથી. ૨૮.

एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतकहारिवर्षकदैवकुरवकाः॥ २९॥

અર્થ—(હૈમવતકહારિવર્ષકદૈવકુરવકાઃ) હૈમવતક્ષેત્રના. હરિક્ષેત્રના અને દેવકુરુલોગભૂમિના મનુષ્ય (એકદ્વિત્રિપલ્યોપમસ્થિતયઃ) અનુક્રમે એક, બે, ત્રણ પલ્યની આયુવાળા હોય છે. ૨૯.

*કનિષ્ઠિકા (ટચલી) આંગળી સીધી રાખી મુઠ્ઠી વાળતાં હાથનું જે પ્રમાણ થાય તેને અરનિપ્રમાણ કહે છે. તે હાથથી જરા નાનું હોય છે.

તથોત્તરાઃ ॥૩૦॥

અર્થ—(તથા) જેવી રીતે દક્ષિણના ક્ષેત્રોની રચના છે; તેવી રીતે (ઉત્તરાઃ) ઉત્તર તરફના ક્ષેત્રોની રચના છે. અર્થાત્ હૈરણ્યક્ષેત્રની રચના હૈમવત ક્ષેત્રની ધરાબર છે, રમ્યક્ષેત્રની રચના હરિક્ષેત્રની ધરાબર છે, અને ઉત્તરકુરૂની રચના દેવકુરૂની માફક છે; એવી રીતે ઉત્તમ, મધ્ય અને જઘન્ય એ ત્રણે ભોગભૂમિના બે બે ક્ષેત્ર છે. પાંચ મેરૂ સંબંધી ત્રીસ ભોગભૂમિયો છે. ૩૦.

વિદેહેષુ સંખ્યેયકાલાઃ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ—(વિદેહેષુ) પાંચ મેરૂ સમ્બંધી પ્રાંચે વિદેહ-ક્ષેત્રમાં મનુષ્ય (સંખ્યેયકાલાઃ) સંખ્યાત્ વર્ષની આયુવાળા હોય છે. ૩૧.

ભરતસ્યવિષ્કમ્ભો જમ્બૂદ્વીપસ્ય નવતિશતભાગઃ ॥૩૨॥

અર્થ—(જમ્બૂદ્વીપસ્ય) અંક લાખ યોજનના જમ્બૂદ્વીપનો (નવતિશતભાગઃ) એકસો નેવુંમો ભાગ (ભરતસ્ય) ભરતક્ષેત્રનો (વિષ્કમ્ભઃ) વિસ્તાર છે. ૩૨.

દ્વિર્ધાતકીચ્છણ્ડે ॥ ૩૩ ॥

અર્થ—(ધાતકીચ્છણ્ડે) ધાતકીખંડ નામના બીજા દ્વીપમાં (દ્વિઃ) ભરતાદિ ક્ષેત્ર બે બે છે. ધાતકીદ્વીપ લવણસમુદ્રને વીંટેલો ચાર યોજન પહોળો છે. ૩૩.

પુષ્કારાર્દેચ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ—(પુષ્કારાર્દે) પુષ્કરદ્વીપના અર્ધા ભાગમાં (ચ) ત્રણ જમ્બૂદ્વીપથી બમણા ભરતાદિ ક્ષેત્ર છે. એ પુષ્કરદ્વીપ

૧૬ લાખ ચોજન પહોળો છે અને તેની વચમાં એક હજાર બાવીસ ચોજન પહોળો માનુષોત્તર પર્વત છે, પહેલા અડધા ભાગમાં અર્થાત્ પુષ્કરવર દ્વીપના પહેલા અડધા ભાગમાં બે બે ભરત આદિ ક્ષેત્રોની રચના છે. આગળ એવી રચના નથી. ૩૪.

પ્રાહ્માનુષોત્તરાન્મનુષ્યાઃ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—(માનુષોત્તરાત્) માનુષોત્તર પર્વતોની (પ્રાક્) પહેલાં અઢાઈ દ્વીપમાં (મનુષ્યાઃ) મનુષ્ય છે. માનુષોત્તર પર્વતની પાછળના દ્વીપોમાં ઋદ્ધિધારક મુનિ અથવા વિદ્યાધરોનું (વિગ્રહગતિના મનુષ્યો સિવાય) સર્વથા ગમન હોતું નથી, તેમ તે દ્વીપોમાં મનુષ્યો હોતા નથી. ૩૫.

આર્યા મ્લેચ્છાશ્ચ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—મનુષ્ય (આર્યાઃ) આર્ય (ચ) અને (મ્લેચ્છાઃ) મ્લેચ્છ એ બે પ્રકારના છે. જે અસિ (શસ્ત્રધારણ), મસિ (લખવાનું કામ), કૃષિ (ખેતી), શિલ્પ, વાણિજ્ય અને વિદ્યા (નાયવું, ગાવું, સેવા વગેરે) એ છ કર્મોથી આજીવિકા કરે છે તેને આર્ય અને જે ત્રસ જીવોની સંકલ્પી હિંસા કરીને પોતાને નિર્વાહ કરે છે તેને મ્લેચ્છ કહે છે. આર્ય બે પ્રકારના છે—૧. ઋદ્ધિપ્રાપ્તઆર્ય, ૨. અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત આર્ય—જેને જીદ્ધિ, વિક્રીયા, તપ, બળ, ઔષધ, રસ અને અક્ષીણ, એ સાતની પ્રાપ્તિ હોય છે તે સાત પ્રકારના ઋદ્ધિપ્રાપ્ત આર્ય છે અને જેને ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત ન હોય, તેને અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત આર્ય કહે છે. અનૃદ્ધિપ્રાપ્તઆર્યના ક્ષેત્રઆર્ય, જાતિઆર્ય, કર્મઆર્ય, ચારિત્રઆર્ય અને દર્શનઆર્ય

એ પ્રમાણે પાંચ ભેદ છે અને તેના ઉત્તરોત્તર ભેદ પણ છે. મલેચ્છ પણ અન્તરદ્વીપજ અને કર્મભૂમિજ એ બે પ્રકારના છે. ૩૬.

भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरुत्तरकुरुभ्यः॥३७॥

અર્થ—(અન્યત્ર દેવકુરુત્તરકુરુભ્યઃ) દેવકુરુ અને ઉત્તર-કુરુને છોડીને (ભરતૈરાવતવિદેહાઃ) પાંચ ભરત, પાંચ ઐરાવત તથા પાંચ વિદેહ એ પંદર (કર્મભૂમયઃ) કર્મભૂમિ છે જેમાં અસિ, મસિ, કૃષિ, વાણિજ્ય, સેવા અને શિલ્પ એ છ કર્મોની પ્રધાનતા હોય તેને કર્મભૂમિ કહે છે અર્થાત્ સર્વાર્થસિદ્ધિ આદિને પ્રાપ્ત કરાવવાવાળા તથા સાતમા નરક સુધી લઇ જવાવાળા શુભ અશુભ કર્મોનો ઉત્કૃષ્ટ બન્ધ થાય છે તથા તીર્થંકરપણું વગેરે ઉત્તમકર્મ-કૃતિઓનો જ્યાં બન્ધ થતો હોય તેને કર્મભૂમિ કહે છે. ૩૭.

नृस्थिती परावरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ॥३८॥

અર્થ—(પરાડવરે) ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય (નૃસ્થિતિ) મનુષ્યોની સ્થિતિ અર્થાત્ આયુ (ત્રિપલ્યોપમાન્તર્મુહૂર્તે) ત્રણ પલ્ય અને અન્તર્મુહૂર્તનું છે અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ આયુ ત્રણ પલ્યનું અને જઘન્ય આયુ અન્તર્મુહૂર્તનું છે અને મધ્યમ આયુના અનેક ભેદ છે. મુહૂર્તનું પ્રમાણ બે ઘડીનું એટલે બે ઘડીની અંદરના વખતને અન્તર્મુહૂર્ત કહે છે. ૩૮.

तिर्यग्योनिजानां च ॥ ३९ ॥

અર્થ—(ચ) અને (તિર્યગ્યોનિજાનાં) તિર્યગ્યોનું આયુ પણ ઉત્કૃષ્ટ ત્રણપલ્યનું અને જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્તનું છે. ૩૯.

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

અથચતુર્થોઽધ્યાયઃ લિખ્યતે ।

હવે દેવલોકનું સ્વરૂપ કહે છે.—

દેવાશ્ચતુર્ણિકાયાઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—(દેવાઃ)દેવ (ચતુર્ણિકાયાઃ) ચાર પ્રકારના છે અર્થાત્ દેવો ભવનવાસી, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એ ચાર પ્રકારના છે. ૧.

આદિતસ્ત્રિષુ પીતાન્તલેશ્યાઃ ॥૨॥

અર્થ—(આદિતઃ) પહેલાના (ત્રિષુ) ત્રણ પ્રકારના અર્થાત્ ભવનવાસી, વ્યંતર અને જ્યોતિષ્ક દેવોને (પીતાન્તલેશ્યાઃ) પીત પર્યંતની લેશ્યા છે એટલે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને પીત એ ચાર છે; પદ્મ અને શુક્લ એ બે લેશ્યા એ ત્રણ દેવોને નથી. ૨.

દશાષ્ટપશ્ચદ્વાદશવિકલ્પાઃ કલ્પોપપન્નપર્યન્તાઃ ॥૩॥

અર્થ—(કલ્પોપપન્નપર્યન્તાઃ) ૧કલ્પવાસી પર્યંત એ ચાર પ્રકારના દેવોના અનુક્રમે (દશાષ્ટપશ્ચદ્વાદશવિકલ્પાઃ) દશ, આઠ, પાંચ અને બાર લેહ છે અર્થાત્ દશ પ્રકારના ભવનવાસી, આઠ પ્રકારના વ્યંતર, પાંચ પ્રકારના જ્યોતિષ્ક અને બાર પ્રકારના કલ્પોપન્ન અથવા કલ્પવાસી દેવ છે. ૩.

૧ વૈમાનિક દેવોના કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત એ બે પ્રકાર છે.

ઇન્દ્રસામાનિકતાયાસ્તિશપાંસ્વરત્ત્વમ્સલોકપાઠા—

નીકપ્રકીર્ણકાભિયોગ્યાકિલ્બિકાશ્ચેકશઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ—ઉપલા ચાર પ્રકારના દેવોમાં ઇન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયસ્ત્રિંશ, પારિષદ, આત્મરક્ષ, લોકપાલ, અનીક, પ્રકીર્ણક, આભિયોગ્ય અને કિલ્બિક એ પ્રમાણે દશ લોક હોય છે. બીજા દેવોમાં નહિ હોય એવી અણિમા મહિમાદિ અનેક ઋદ્ધિયોથી પરમ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત હોય, તેને ઇન્દ્ર કહે છે. જેનું સ્થાન, આયુ, વીર્ય, પરિવાર, લોગાદિક ઇન્દ્રની સમાન હોય, પણ આજ્ઞા અને ઐશ્વર્ય ઇન્દ્રની સમાન નહિ હોય અને જેને ઇન્દ્ર પોતાના પિતા ઉપાધ્યાય સમાન મોટા માને એવા દેવોને સામાનિક દેવો કહે છે. મંત્રી પુરોહિતની માફક શિક્ષા આપવાવાળા, પુત્રની માફક પ્રયપાત્ર હોય, જેને જોવાથી અથવા વાર્તાલાપ કરવાથી ઇન્દ્રના મનને આનંદ થાય એવા ૩૩ દેવ છે, તેને ત્રાયસ્ત્રિંશ કહે છે. ઇન્દ્રની બાદ, અબ્યન્તર અને મધ્યની એ ત્રણે પ્રકારની સભાઓમાં બેસવા યોગ્ય જે સભાસદ છે, તેને પારિષદ દેવ કહે છે. ઇન્દ્રની સભામાં શસ્ત્ર (હથિયાર) ધારણ કરી ઇન્દ્રની પાછળ ઉભા રહે છે, તેને આત્મરક્ષદેવ કહે છે. કોટવાલની માફક વર્તનારા જે દેવ હોય તેને લોકપાલ કહે છે. પાંચદળ, અશ્વ, વૃષભ (બગદ), રથ, હાથી, ગન્ધર્વ અને નાચનારી એ સાત પ્રકારના રૂપ ધારણ કરવાવાળી દેવોની સેનાને અનીકદેવ કહે છે. પ્રજાની માફક પ્રીતિના કારણે ૩૫ હોય એવા દેવોને પ્રકીર્ણક કહે છે. સેવકની

માફક હાથી ઘોડા વગેરે વાહન બનીને ઇન્દ્રાદિકની સેવા કરે, તેને આભિયોગ્ય દેવ કહે છે. અને દૂર રહેવાવાળા તથા ઇન્દ્રાદિક દેવોના સન્માનાદિકના આધકારી નહિ એવા અને બહાર દૂરજ ઉભા રહે તેને (કલ્પિતવૃક્ષિક દેવ કહે છે. એ પ્રમાણે એક એક પ્રકારના દેવોમાં દશ દશ પ્રકારના ઉપર પ્રમાણે ભેદ છે. ૪

ત્રાયલ્લિંશલોકપાલવર્જ્યા વ્યન્તરજ્યોતિષ્કાઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ—(વ્યન્તરજ્યોતિષ્કાઃ) વ્યન્તર દેવ અને જ્યોતિષ્ક દેવ (ત્રાયલ્લિંશલોકપાલવર્જ્યાઃ) ત્રાયલ્લિંશ દેવ અને લોકપાલ દેવોથી રહિત છે; અર્થાત્ વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્ક દેવોમાં એ બે ભેદ હોતા નથી. ૫.

પૂર્વયોદ્વીન્દ્રાઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ—(પૂર્વયોઃ) પહેલાના બે સમુદોમાં અર્થાત્ ભવનવાસી અને વ્યન્તર દેવોના પ્રત્યેક ભેદમાં (દ્વીન્દ્રાઃ) બે બે ઇન્દ્ર હોય છે. ભાવાર્થ—દશ પ્રકારના ભવનવાસી દેવોમાં ચમરવૈરોચનાદિ વીસ ઇન્દ્ર છે; અને આઠ પ્રકારના વ્યન્તર દેવોમાં કિન્નર, કિપુરૂષાદિ સોળ ઇન્દ્ર છે. ૬.

કાયપ્રવીચારા આ ઐશાનાત્ ॥ ૭ ॥

અર્થ—(આઐશાનાત્) ઐશાન સ્વર્ગ પર્યન્તના દેવોમાં (ભવનવાસી, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક, અને સૌધર્મ તથા ઐશાન એ બે સ્વર્ગોના દેવોમાં) (કાયપ્રવીચારાઃ) મનુષ્યોની માફક શરીરથી કામસેવન હોય છે. ૭.

શેષાઃ સ્પર્શરૂપશબ્દમનઃ પ્રવીચારાઃ ॥૮॥

અર્થ—(શેષાઃ) બાકીના ઉપરના સ્વર્ગોના દેવો (સ્પર્શરૂપશબ્દમનઃપ્રવીચારાઃ) દેવાંગનાઓના સ્પર્શ કરવાથી, રૂપ દેખવાથી, શબ્દ સાંભળવાથી તથા મનના વિચારથીજ કામસેવન કરવાવાળા હોય છે.

માવાર્થ—સાનતકુમાર અને માહેન્દ્ર એ બે સ્વર્ગોના દેવોને જ્યારે કામવાસના થાય છે ત્યારે દેવી પાસેજ રહે છે અને તેમને સ્પર્શ માત્ર કરવાથીજ દેવીઓ અને દેવોની કામપીડા મટી જાય છે. તથા બ્રહ્મ, બ્રહ્માત્તર, લાવન્તવ, કાપિષ્ઠ એ ચાર સ્વર્ગોના દેવ દેવાંગનાઓમાં સ્વાભાવિક સુંદર શૃંગારાદિ રૂપને જોવા માત્રથીજ કામપીડા દૂર થઇ જાય છે અને શુક્ર, મહાશુક્ર, સતાર અને સહસાર એ ચાર સ્વર્ગોના દેવદેવાંગનાઓમાં પરસ્પર ગીત અથવા પ્રેમભરેલા મધુર વચનાલાપાદિકથીજ કામની પીડા દૂર થઈ જાય છે, અને આનન્દ, પ્રાણુત, આરણ્ય અને અચ્યુત એ ચાર સ્વર્ગોના દેવદેવાંગનાઓની કામવાસના પરસ્પર મનમાં સ્મરણ કરવાથીજ નાશ થઇ જાય છે. ૮.

પરેડપ્રવીચારાઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ—(પરે) સોળ સ્વર્ગોની (કલ્પ વિમાનોની) ઉપરના અદ્વિતિય અર્થાત્ અચ્યુત સ્વર્ગથી ઉપરના નવ ઐવેયકોના ૩૦૯ વિમાન અને નવ અનુદ્વિશવિમાન તથા પાંચ અનુત્તરવિમાન એ સંપૂર્ણ વિમાનોમાં રહેવાવાળા દેવ (અપ્રવીચારાઃ) કામસેવન રહિત છે, એટલે તેમને કામવાસના હોતીજ નથી. ૯.

ભવનવાસિનોઽસુરનાગવિદ્યુત્સુપર્ણામિવાતસ્ત-

નિતોદધિદ્વીપદિકુમારાઃ ॥૧૦॥

અર્થ—(ભવનવાસિનઃ) ભવનવાસી દેવ (અસુરનાગવિ-
દ્યુત્સુપર્ણામિવાતસ્તનિતોદધિદ્વીપદિકુમારાઃ) અસુરકુમાર, નાગકુમાર,
વિદ્યુત્કુમાર, સુવર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વાતકુમાર, સ્તનિ-
ત્કુમાર, ઉદધિકુમાર, દ્વીપકુમાર, અને દિક્કુમાર એ પ્રમાણે
દશ પ્રકારના છે, એમાંના, અસુરકુમારને છોડીને બાકીના
નવ પ્રકારના દેવોનું નિવાસસ્થાન રત્નપ્રભા પૃથિવીના અરભા-
ગની સોળ પૃથિવીઓમાંથી પહેલી અને છેલ્લી બે પૃથિવીઓ
છોડીને બાકીની ચૌદ પૃથિવીઓમાં છે અને અસુરકુમાર
જાતના દેવોનું નિવાસસ્થાન રત્નપ્રભાપૃથિવીના પંકજભા-
ગમાં છે. ૧૦.

વ્યન્તરાઃ કિન્નરકિમ્પુરુષમહોરગગન્ધર્વ-

યક્ષરાક્ષસભૂતપિશાચાઃ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—(વ્યન્તરાઃ) વ્યન્તરદેવ (કિન્નરકિમ્પુરુષમહોરગગન્ધ-
ર્વયક્ષરાક્ષસભૂતપિશાચાઃ) કિન્નર, કિંપુરુષ, મહોરગ, ગન્ધર્વ,
યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂત અને પિશાચ એ આઠ પ્રકારના છે—તેમાં-
ના રાક્ષસજાતના દેવોને છોડીને બાકીના સાત પ્રકારના
દેવોનું નિવાસસ્થાન રત્નપ્રભા પૃથિવીના અરભાગની સોળ
પૃથિવીઓમાંથી પહેલી અને છેલ્લી એ બે પૃથિવીઓ છોડીને
બાકીની ચૌદ પૃથિવીઓમાં છે. અને રાક્ષસ જાતના દેવોનું
નિવાસસ્થાન રત્નપ્રભા પૃથિવીના પંકજ ભાગમાં છે. ૧૧.

જ્યોતિષ્કાઃ સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ગ્રહનક્ષત્રપ્રકીર્ણકતારકાશ્ચ ॥૧૨॥

અર્થ—(જ્યોતિષ્કાઃ) જ્યોતિષ્ક દેવ (સૂર્યાચન્દ્રમસૌ) સૂર્ય અને ચન્દ્રમા (ચ) તથા (ગ્રહનક્ષત્રપ્રકીર્ણકતારકાઃ) ગ્રહ, નક્ષત્ર અને પ્રકીર્ણક તારા એ પાંચ પ્રકારના છે. ૧૨.

મેરુપ્રદક્ષિણા નિત્યગતયો નૃલોકે ॥૧૩॥

અર્થ—એ સંપૂર્ણ જ્યોતિષ્ક દેવ (નૃલોકે) મનુષ્ય લોકમાં અર્થાત્ અઢી દ્વીપ અને એ સમુદ્રોમાં (મેરુપ્રદક્ષિણાઃ) સુમેરૂ પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરતા સતા (નિત્યગતયઃ) નિરન્તર ગમન કરવાવાળા છે. ભાવાર્થ—એ જ્યોતિષ્ક દેવો મનુષ્યલોકમાં નિરન્તર સુમેરૂ પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરે છે. ૧૧.

તત્કૃતઃ કાલવિભાગઃ ॥૧૪॥

અર્થ—(કાલવિભાગઃ) સમયનો વિભાગ એટલે ઘડી, પળ, દિવસ, રાત્રિ આદિનો વ્યવહાર (તત્કૃતઃ) તે ગમન કરતા એવા સૂર્ય અને ચન્દ્રમાદિકદ્વારા સૂચિત થાય છે. ૧૪.

બહિરવસ્થિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—(બહિઃ) મનુષ્યલોકની બહાર જે સૂર્ય-ચન્દ્રમાદિ જ્યોતિષ્ક દેવ છે, તે (અવસ્થિતાઃ) અવસ્થિત છે અર્થાત્ ગમન કરતા નથી; જ્યાંના ત્યાં હુમેશાં સ્થિર રહે છે. તે અઢી દ્વીપમાં *સૂર્ય, ચન્દ્ર કુલે ૧૩૨ છે. ૧૫.

*જમ્બૂદ્વીપમાં એ સૂર્ય અને એ ચન્દ્ર છે. લવણ્યસમુદ્રપર ચાર સૂર્ય અને ચાર ચન્દ્ર છે. ધાતુકીદ્વીપમાં બાર સૂર્ય અને બાર ચન્દ્ર છે.

વૈમાનિકા: ॥૧૬॥

અર્થ—જેમાં રહેવાથી વિશેષ પુણ્યવાન મનાય, તેને વિમાન કહે છે અને તે વિમાનોમાં રહે તે વૈમાનિક કહેવાય છે. સંપૂર્ણ વિમાન ચોર્યાસી લાખ સંતાણુદળર ત્રેવીશ છે, અને એક એક વિમાન અસંખ્યાત અસંખ્યાત યોજનના વિસ્તારમાં છે. ૧૬.

કલ્પોપપન્નાઃ કલ્પાતીતાશ્ચ ॥૧૭॥

અર્થ—ઉપલા વૈમાનિક દેવ (કલ્પોપપન્નાઃ) કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે. (ચ) અને ખીળ (કલ્પાતીતાઃ) કલ્પાતીત કહેવાય છે. ભાવાર્થ—સૌધર્માદિક ૧૬ સ્વર્ગોના વિમાનોમાં ઇન્દ્રાદિક દશ પ્રકારના દેવોની કલ્પના હોય છે, એ કારણથી એ વિમાનોની કલ્પસંજ્ઞા છે. અને જે કલ્પોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેને કલ્પોપપન્ન કહે છે. જે વિમાનોમાં ઇન્દ્રાદિકની કલ્પના નથી, એવા ત્રૈવેકાદિકોને કલ્પાતીત કહે છે. ૧૭.

ઉપર્યુપરિ ॥૧૮॥

અર્થ—કલ્પોના યુગલ અને નવઐવેયક, નવ અનુક્ષિ, પાંચ અનુત્તર વિમાન એ સંપૂર્ણ વિમાનો અનુક્રમે (ઉપરિ-ઉપરિ) એકએકના ઉપર ઉપર છે. ૧૮.

કાલોદધિ સમુદ્રપર ખેતાલીશ સૂર્ય અને ખેતાલીશ ચંદ્રમા છે. પુષ્કર દ્વીપ અર્ધામાં ખોત્તર સૂર્ય અને ખોત્તર ચંદ્ર છે. એવી રીતે અઠી દ્વીપમાં કુલે મળી પાંચ સ્થાનો ઉપર એકસોઅત્રીસ સૂર્ય અને એક સોઅત્રીસ ચંદ્રમા છે—એ સંપૂર્ણ ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારાદિગણ સહિત મેરૂની ચોતરફ ફરે છે. અઠી દ્વીપની પેલી બાજુએ સૂર્ય ચંદ્રમાદિક સંપૂર્ણ જ્યોતિષક વિમાનો સ્થિર છે.

સૌધર્મશાનસાનત્કુમારમહેન્દ્રબ્રહ્મજ્ઞોત્તરલાન્તવકાપિષ્ઠ-
શુક્રમહાશુક્રસતારસહસ્રારેખાનતપ્રાણતયોરારણાચ્યુતયોર્ન-
વસુ ગ્રૈવેયકેષુ વિજયવૈજયન્તજયન્તાપરાજિતેષુ
સર્વાર્થસિદ્ધૌ ચ ॥૧૯॥

અર્થ—વૈમાનિકદેવ (સૌધર્મશાનસાનત્કુમારમહેન્દ્રબ્રહ્મજ્ઞોત્તર-
લાન્તવકાપિષ્ઠશુક્રમહાશુક્રસતારસહસ્રારેખા) સૌધર્મ અને ઐશાન, સાન-
ત્કુમાર અને માહેન્દ્ર, બ્રહ્મ અને બ્રહ્માત્તર, લાન્તવ અને કાપિષ્ઠ,
શુક્ર અને મહાશુક્ર, સતાર અને સહસ્રાર એ છ યુગલોમાં (૧૨
સ્વર્ગોમાં) તથા (આનતપ્રાણતયોઃ) આનત અને પ્રાણત એ સ્વર્ગોમાં
તથા (આરણાચ્યુતયોઃ) આરણ અને અચ્યુત નામના યુગ-
લમાં તથા (નવસુગ્રૈવેયકેષુ) નવ ગ્રૈવેયકોના નવ પટલોમાં તથા
તેના ઉપરના નવ અનુદિશના એકપટલના વિમાનોમાં તથા
તેના ઉપર (વિજયવૈજયન્તજયન્તાપરાજિતેષુ) વિજય, વૈજયન્ત,
જયન્ત અને અપરાણત નામના વિમાનોમાં (ચ) અને
સર્વાર્થસિદ્ધૌ) સર્વાર્થસિદ્ધિ એ સંપૂર્ણ વિમાનોમાં કલ્પો-
પપ્ત અને કલ્પાતિત સંજ્ઞાવાળા દેવો રહે છે. ૧૯.

સ્થિતિપ્રમાવસુખદ્યુતિલેશ્યાવિશુદ્ધીન્દ્રિયા-

વધિવિષયનોઽધિકાઃ ॥૨૦॥

અર્થ—ઉક્ત વૈમાનિક દેવ (સ્થિતિપ્રમાવસુખદ્યુતિલેશ્યાવિ-
શુદ્ધીન્દ્રિયાવધિવિષયતઃ) સ્થિત અર્થાત્ આયુ, પ્રભાવ, સુખ,
ધૃતિ, લેશ્યાની વિશુદ્ધતા, ઇન્દ્રિયાવધય અને અવધિજ્ઞાનનો
વિષય, એ સર્વે વિષયો ઉપર ઉપરના વિમાનોમાં (અધિકાઃ)
અધિક અધિક છે. ૨૦.

ગતિશરીરપરિગ્રહાભિમાનતો હીનાઃ ॥૨૧॥

અર્થ—પણ (ગતિશરીરપરિગ્રહાભિમાનતઃ) ગમન, શરીરની પરિગ્રહ અને અભિમાન આ વિષયોમાં ઉપર ઉપરના દેવ (હીનાઃ) ઓછા છે. ૨૧.

પીતપદ્મશુક્લલેશ્યા દ્વિત્રિશેષેષુ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—(દ્વિત્રિશેષેષુ)—એ યુગલોમાં તથા ત્રણ યુગલોમાં અને શેષ (બાકીના) સમસ્તવિમાનોમાં અનુક્રમે (પીતપદ્મશુક્લલેશ્યાઃ) પીત, પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યા હોય છે. માવાર્થ—સૌધર્મ અને ઐશાન એ યુગલમાં પીતલેશ્યા, સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર એ બે યુગલોમાંના દેવોને પીત પદ્મ એ બે લેશ્યા હોય છે; પ્રદ્મ, પ્રદ્મોત્તર, લાન્તવ, કાપિષ્ઠ એ યુગલોના દેવોને તો પદ્મ લેશ્યા અને શુક્લ, મહાશુક્લ, સતાર અને સહસ્રાર એ ચાર સ્વર્ગોમાં પદ્મ અને શુક્લ એ બે લેશ્યા હોય છે. આનતાદિ બાકીના વિમાનોમાં શુક્લ લેશ્યા છે, પરંતુ પાંચ અનુદિશ અને નવ અનુત્તર એ ચૌદ વિમાનોમાં પરમ શુક્લલેશ્યા છે. ૨૨.

પ્રાગ્ઐવેયકેભ્યઃ કરુણાઃ ॥૨૩॥

અર્થ—(ઐવેયકેભ્યઃ) ઐવેયકેથી (પ્રાક્) પહેલા પહેલાના ૧૬ સ્વર્ગો (કલ્પાઃ) કલ્પ સંજ્ઞાવાલા છે. તેના આગલાના (ઉપરના) નવ ઐવેયકાદિક કલ્પાતિત વિમાન છે જેમાં રહેવાવાળા અહમન્દ્ર કહેવાય છે અર્થાત્ પ્રત્યેક દેવ ઈન્દ્રની સમાન સુખ લોગવવાવાળા છે. ૨૩.

બ્રહ્મલોકાલયા લૌકાન્તિકાઃ॥૨૪॥

અર્થ—(બ્રહ્મલોકાલયાઃ) જેનું પ્રહ્મલોક આલય છે તે એટલે પાંચમાં સ્વર્ગની અંતમાં રહેવાવાળા દેવ (લૌકાન્તિકાઃ) લોકાન્તિક દેવ છે. એ લૌકાન્તિક દેવ ભવાવતારી છે અર્થાત્ મનુષ્યોનો એક ભવ ધારણ કરીને તરતજ મોક્ષે જાય છે. એ કારણથી જેના લોક એટલે સંસારનો અંત થવાનો છે, તેને લૌકાન્તિક દેવ કહે છે. તે દેવો વિષયોથી વિરક્ત, પ્રહ્મચારી, દ્વાદશાંગના પાઠી અને અત્યન્ત ઉદાસીન હોય છે. તીર્થંકર ભગવાનના તપ કલ્યાણકની આદિમાંજ એ દેવ આવે છે. તપ સિત્રાય ભગવાનના ઉત્સવોમાં આવતા નથી. ૨૪.

સારસ્વતાદિત્યવદ્વચરુગર્દતોયતુષિતાવ્યાબાધારિષ્ઠાશ્ચ ॥૨૫॥

અર્થ—સારસ્વત, આદિત્ય, વલ્લિ, અરુણ, ગર્દતોય, તુષિત, અવ્યાબાધ અને અરિષ્ટ એ આઠ પ્રકારના લોકાન્તિક દેવ હોય છે, તે પ્રહ્મસ્વર્ગની આઠે દિશાઓમાં રહે છે. ૨૫.

વિજયાદિષુ દ્વિચરમાઃ ॥૨૬॥

અર્થ—(વિજયાદિષુ) વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત એ ચાર વિમાનોના દેવ (દ્વિચરમાઃ) દ્વિચરમી હોય છે અર્થાત્ મનુષ્યના બે જન્મ લઈને મોક્ષગામી થાય છે, અને સર્વાર્થસિદ્ધિના દેવ એક ભવાવતારથી (મનુષ્યનો એક જન્મ લઈને) મોક્ષગામી થાય છે. ૨૬.

औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥२७॥

અર્થ—(औपपादिकमनुष्येभ्यः) દેવ, નારકી અને મનુષ્યો સિવાય (शेषाः) બાકી રહેલા જીવ (तिर्यग्योनयः) તિર્યગ્-જીવ છે. વિશેષાર્થ—સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવ સમસ્ત લોકમાં વ્યાપ્ત છે. લોકનો કોઈ પણ પ્રદેશ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવ રહિત નથી અને બાહર સ્થૂલ એકેન્દ્રિયજીવ પૃથિવીકાય, અપકાય, તેજકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાયને આધારે છે અને બાકીના વિકલત્રય (દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય) તિર્યગ્-જીવ ત્રસનાળીમાં રહે છે. ૨૭.

स्थितिसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां सागरोपमत्ति-
पर्योपमार्द्धहीनमिताः ॥२८॥

અર્થ—અસુરકુમારનું આયુ એક સાગરનું છે, નાગકુમારનું આયુ ત્રણ પલ્લવનું છે, સુપર્ણકુમારનું આયુ અઢી પલ્લવનું છે અને દ્વીપકુમારનું આયુ બે પલ્લવનું છે તથા બાકીના વિદ્યુત્કુમાર, અગ્નિકુમાર, વાતકુમાર, સ્તની-તકુમાર અને દિહ્નુમાર એ છ પ્રકારના દેવોનું દોઢ દોઢ પલ્લવનું આયુ છે. એ પ્રમાણે ભવનવાસી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે. ૨૮.

सौधर्मेज्ञानयोः सागरापमेऽधिके॥२९॥

અર્થ—(सौधर्मेज्ञानयोः) સૌધર્મ અને જ્ઞેશાન સ્વર્ગમાં રહેવાવાળા દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ (सागरापमेऽधिके) બે સાગરથી કંઈક વધારે છે. ૨૯.

સાનત્કુમારમાહેન્દ્રયોઃ સપ્ત ॥૩૦॥

અર્થ—(સાનત્કુમારમાહેન્દ્રયોઃ) સાનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર સ્વર્ગમાં રહેવાવાળા હેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ સાત સાગરથી કંઈક વધારે છે. ૩૦.

ત્રિસપ્તકૌદશત્રયોદશપચ્ચદશભિરધિકાનિ તુ ॥૩૧॥

અર્થ—ત્રણ, સાત, નવ, અગ્યાર, તેર, પંદર એ સંખ્યાઓને ક્રમથી સાત સાગરમાં મેળવવાથી આગળ આગળના છ યુગલોમાં બાણુવું. માર્ગ—પ્રથમ, પ્રથમોત્તર એ બે વિમાનોમાં રહેવાવાળા હેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ હથ સાગરથી કંઈક અધિક છે. દ્વાન્તવ અને કાપિષ્ઠ એ બે સ્વર્ગોમાં રહેવાવાળાનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ચૌદ સાગરથી કંઈક અધિક છે. સતાર, સહસાર એ બે સ્વર્ગમાં રહેવાવાળા હેવોનું અઠાર સાગરથી કંઈક અધિક છે. આનત, પ્રાણુત એ બે સ્વર્ગોમાં રહેવાવાળાનું વીસ સાગરથી કંઈક અધિક છે અને આરણુ અચ્યુત સ્વર્ગમાં રહેવાવાળાનું બાવીસ સાગરથી કંઈક અધિક છે. સુત્રમાં (ત્ર) શબ્દ હોવાથી સહસાર પર્યંતના હેવોનું આયુ કંઈક કંઈક અધિક (વધારે) કહેલું છે. આગળ અધિક નથી—પુરેપુરા સાગરોનાં પ્રમાણજ છે. ૩૧.

આરણાચ્યુતાદૂર્ધ્વમેકૈકેન નવસુ ગ્રેવેયકેષુ

વિજયાદિષુ સર્વાર્થસિદ્ધૌ ચ ॥૩૨॥

અર્થ—(આરણાચ્યુતાત્) આરણુ અને અચ્યુત સ્વર્ગના

યુગલથી (જુર્વમ) ઉપર (નવસુમૈવેયકેષુ) નવ ઐવેયકોમાં, નવ અનુદિશાઓમાં (વિજયાદિષુ) વિજયાદિક આર વિમાનોમાં (ચ) અને (સર્વાર્થસિદ્ધૌ) સ્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનમાં (एकैकेन) એક એક સાગર વધતું આયુ છે. માવાર્થ—પહેલા ઐવેયકમાં ૨૩ સાગરનું આયુ છે, બીજામાં ૨૪ સાગરનું, ત્રીજામાં ૨૫ સાગરનું, ચોથામાં ૨૬ સાગરનું, પાંચમાં ૨૭ સાગરનું, છઠ્ઠા અને સાતમાં ૨૮ સાગરનું, આઠમાં ૩૦ સાગરનું, નવમાં ૩૧ સાગરનું અને નવ અનુદિશ વિમાનોમાં ૩૨ સાગરનું આયુ છે તેમજ વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધિ એ પાંચ વિમાનોમાં ૩૩ સાગરનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે. ૩૨.

અપરા પર્યોપમમધિકમ્ ॥ ૩૩ ॥

અર્થ—(અપરા) જઘન્ય આયુ અર્થાત્ ઓછામાં ઓછું આયુ સૌધર્મ અને ઐશાન એ બે સ્વર્ગોમાં (પર્યોપમમ્ અધિકમ્) એક પદ્યથી કંઈક વધારે છે. ૩૩.

પરતઃ પરતઃ પૂર્વાપૂર્વાનન્તરાઃ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ—(પૂર્વા પૂર્વા) પહેલા પહેલા યુગલોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ (પરતઃ પરતઃ) આગળ આગળ (ઉપર ઉપર)ના યુગલોમાં (અનન્તરાઃ) જઘન્ય છે. ભાવાર્થ—સૌધર્મ અને ઐશાન સ્વર્ગમાં જે બે સાગરથી અધિક ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે તેજ સાનત્કુમાર માહેન્દ્ર સ્વર્ગના દેવોનું જઘન્ય આયુ છે. સાનત્કુમાર માહેન્દ્રના દેવોનું જે સાત સાગરથી કંઈક વધારે

ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે, તે બ્રહ્મબ્રહ્મોત્તર સ્વર્ગોના દેવોનું જઘન્ય આયુ છે. એવી રીતે યુગલો પ્રમાણે ઉપર ઉપરના યુગલ ભમાનોમાં તેની નીચેના યુગલોના દેવોનું જે ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે તે તેની ઉપરના યુગલોના દેવોનું જઘન્ય આયુ છે, પરંતુ સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનમાં જઘન્ય આયુ હોતું નથી. ૩૪.

નારકાણાં ચ દ્વિતીયાદિષુ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—(ચ) અને એવીજ રીતે (દ્વિતીયાદિષુ) ખીજ, ત્રીજ, ચોથા નરકોમાં પણ (નારકાણાં) નારકી જીવોનું જઘન્ય આયુ છે. માત્રાર્થ—રત્નપ્રભા પૃથિવીમાં નારકી જીવોનું એક સાગરનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે તે ખીજ શર્કરાપ્રભા નરકમાં જઘન્ય છે અને ખીજનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે તે ત્રીજમાં જઘન્ય છે. એ પ્રમાણે સાતે નરકમાં જાણવું. ૩૫.

દશવર્ષસહસ્રાણિ પ્રથમાયામ્ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—(પ્રથમાયાં) પ્રથમ નરકના નારકી જીવોનું જઘન્ય આયુ (દશવર્ષસહસ્રાણિ) દશ હજાર વર્ષનું છે. ૩૬.

ભવનેષુ ચ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ—(ભવનેષુ) ભવનવાસીમાં (ચ) પણ જઘન્ય આયુ દશ હજાર વર્ષનું છે. ૩૭.

વ્યન્તરાણાં ચ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—(વ્યન્તરાણાં) વ્યન્તર દેવોનું (ચ) પણ જઘન્ય આયુ દશ હજાર વર્ષનું છે. ૩૮.

પરા પલ્યોપમાધિકમ્ ॥ ૩૯ ॥

અર્થ—અ-તર દેવોનુ' (પરા) ઉત્કૃષ્ટ આયુ (પલ્યોપમમ્ અધિકમ્) એક પદ્યથી કંઇક વધારે છે. ૩૯.

જ્યોતિષ્કાણાં ચ ॥૪૦॥

અર્થ—(જ્યોતિષ્કાણાં) જ્યોતિષ્ક દેવોનુ' (ચ) પશુ ઉત્કૃષ્ટ આયુ એક પદ્યથી કંઇક વધારે છે. ૪૦.

તદષ્ટભાગોઽપરા ॥૪૧॥

અર્થ—જ્યોતિષ્ક દેવોનુ' (અપરા) જઘન્ય આયુ (તદષ્ટભાગઃ) એક પદ્યના આઠમા ભાગની બરાબર છે. ૪૧.

લૌકાન્તિકાનામષ્ટૌ સાગરોપમાણિ સર્વેષામ્ ॥૪૨॥

અર્થ—પ્રદ્મસ્વર્ગના અન્તમાં રહેલાવાળા (સર્વેષાં) સમસ્ત (લૌકાન્તિકાનાં) લૌકાન્તિક દેવોનુ' ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય આયુ (અષ્ટૌ સાગરોપમાણિ) આઠ સાગરનું છે. ૪૨.

इति श्रीमदुस्वामीविरचिते तत्त्वार्थधिगमे मोक्षशास्त्रे

चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

અથ પંચમોઽધ્યાયઃ લિખ્યતે ;

અજીવકાયા ધર્માધર્માકાશપુદ્ગલાઃ ॥૧॥

અર્થ—(ધર્માધર્માકાશપુદ્ગલાઃ) ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુર્ણ એ ચાર દ્રવ્ય (અજીવકાયાઃ) અણુવ કાય અર્થાત્ અચેતન અને બહુપ્રદેશી પદાર્થ છે. ૧.

દ્રવ્યાણિ ॥૨॥

અર્થ—ઉપલા ચારે પદાર્થો દ્રવ્ય છે અર્થાત્ છ દ્રવ્યોમાંથી એ ચાર દ્રવ્ય છે. ત્રણ કાળમાંજ પોતાની શુણ્ણપર્યાયોને પ્રાપ્ત થાય, તેને દ્રવ્ય કહે છે.

જીવાશ્ચ ॥૩॥

અર્થ—(જીવાઃ) જીવ (ચ) પણ દ્રવ્ય છે. એટલે જીવ પણ પોતાની શુણ્ણપર્યાયો સહિત છે, એ કારણથી એની પણ દ્રવ્યસંજ્ઞા છે. ૩.

નિત્યાવસ્થિતાન્યરૂપાણિ ॥૪॥

અર્થ—(નિત્યાવસ્થિતાનિ) આ અધ્યાયના ૩૯મા સુત્રમાં કહેલા કાળ દ્રવ્ય સહિત છ એ દ્રવ્ય નિત્ય છે; અર્થાત્ એ કોઈ વખતે નાશ થતાં નથી અને સંખ્યામાં પણ ઘટતાં વધતાં નથી. સારાંશ કે દ્રવ્ય છ છે તે કદી પાંચ અથવા સાત થતા નથી. દ્રવ્ય તથા એ સર્વે (અરૂપાણિ) ૩૫ સહિત અરૂપી છે. ૪.

રૂપિણઃ પુત્રલાઃ ॥૬॥

અર્થ—પરંતુ (પુત્રલાઃ) પુર્જીલ દ્રવ્ય (રૂપિણઃ) રૂપી છે. યદપિ રૂપી શબ્દના અનેક અર્થ છે પરંતુ અત્રે પરમાગમ અનુસાર ‘મૂર્તીક’ અર્થજ સમજવો જોઈએ. ૫.

આ આકાશાદેકદ્રવ્યાણિ ॥૬॥

અર્થ—(આ આકાશાત્) આકાશ પર્યન્ત (એકદ્રવ્યાણિ) એકએક દ્રવ્ય છે. અર્થાત્ ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય અને આકાશ દ્રવ્ય એ ત્રણે દ્રવ્યો એકએક છે. જ્યારે એ ત્રણે એકએક છે તો જીવ, પુર્જીલ અને કાળ એ ત્રણ દ્રવ્યોમાં વગર કહે અનેકતા સિદ્ધ થઈ જાય છે, તેથી આગમ (શાસ્ત્ર) અનુસાર જીવ દ્રવ્ય અનન્તાનન્ત છે; અને જીવોથી અનન્તગુણ પુર્જીલપરમાણુ છે અને કાળદ્રવ્યનાં આણુ અસંખ્યાત છે. ૬.

નિષ્ક્રિયાણિ ચ ॥૭॥

અર્થ—(ચ) અને ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યો (નિષ્ક્રિયાણિ) હલન ચલન રૂપ ક્રિયાથી રાહત છે. પ્રાક્ષાલ્યંતર કારણથી એક ક્ષેત્રને છોડીને અન્યત્ર ક્ષેત્રમાં જવાને ક્રિયા કહે છે; તેથી એ ત્રણે દ્રવ્યો લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત છે, અનાદિકાળથી એવી રીતેજ છે; એવી રીતેજ રહેશે અને ક્રિયા રહિત છે. ૭.

અસંખ્યેયાઃ પ્રદેશાઃ ધર્માધર્મૈકજીવાનામ્ ॥૮॥

અર્થ—(ધર્માધર્મૈકજીવાનામ્) ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય

અને એક જીવ દ્રવ્યના (અસંખ્યેયાઃપ્રદેશાઃ) અસંખ્યાત અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. જેટલા ક્ષેત્ર (જગ્યા)ને એક અવિભાગી (જેનો ખીલે ભાગ ન થઈ શકે) પુદ્ગલ પરમાણુ શકે તેટલી જગ્યાને એક પ્રદેશ કહે છે. ૮.

આકાશસ્પાનન્તાઃ ॥૧॥

અર્થ—(આકાશસ્ય) આકાશદ્રવ્યના (અનન્તાઃ) અનન્ત પ્રદેશ છે, પરંતુ લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. ૯.

સંખ્યેયાઽસંખ્યેયાશ્ચ પુદ્ગલાનામ્ ॥૧૦॥

અર્થ—(પુદ્ગલાનામ્) પુર્જલોના (સંખ્યેયાઽસંખ્યેયાઃ) સંખ્યાત, અસંખ્યાત (ચ) અને અનન્ત પ્રદેશ છે. જો કે શુદ્ધ પુર્જલ તો અવિભાગી એક પરમાણુ એકજ પ્રદેશવાળું છે પરંતુ પુર્જલ પરમાણુઓમાં મળવા અને છુટા પડવાની શક્તિ છે, એ કારણથી અનેક સ્કંધ બને પરમાણુઓથી અને અનેક ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર પરમાણુઓના છે. એવીજ રીતે સંખ્યાત પરમાણુના તથા અસંખ્યાત અને અનન્ત પરમાણુઓના પણ સ્કંધ છે. અહીંયા કોઈ પ્રશ્ન કરે કે લોકાકાશ તો અસંખ્યપ્રદેશો છે અને પુર્જલ અનન્તાનન્ત પરમાણુનું છે, તથા સ્કંધ અનન્ત પરમાણુઓનો છે તેથી તે લોકાકાશમાં કેવી રીતે સમાય ? તેનું સમાધાન એ છે કે પુર્જલોનું પરિણમન બે પ્રકારનું હોય છે; એક તો સૂક્ષ્મ પરિણમન, ને બીજું સ્થૂલ પરિણમન, તેથી જ્યારે તેનું સૂક્ષ્મ પરિણમન થાય છે, ત્યારે આકાશના એકજ પ્રદેશમાં અનન્ત પરમાણુ આવી શકે છે. એ સવાય આકાશમાં અવકાશદાન શક્તિ પણ છે. એ કારણથી આ દોષ આવતો નથી. ૧૦.

નાળોઃ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—(અળોઃ) અણુ અર્થાત્ પુર્ણ પ્રમાણના(ન) પ્રદેશ હોતા નથી; અર્થાત્ પરમાણુની એક પ્રદેશ માત્રતા કહી છે. કેમકે પરમાણુના લેહનો અભાવ છે. ૧૧.

લોકાકાશેઽવગાહઃ ॥૧૨॥

અર્થ—એ સમસ્ત ધર્માદિક દ્રવ્યોની (લોકાકાશે) લોકાકાશમાં (અવગાહઃ) સ્થિતિ છે. લોકાકાશની બહાર અલોકાકાશમાં અન્ય કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી. જ્યાં સુધી પાંચ દ્રવ્ય છે ત્યાં સુધીના આકાશને લોકાકાશ કહે છે. ૧૨.

ધર્માધર્મયોઃ કૃત્ત્વે ॥૧૩॥

અર્થ—(ધર્માધર્મયોઃ) ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્યનો અવગાહ (કૃત્ત્વે) સમસ્ત લોકાકાશમાં છે. જેવી રીતે તલ, ચરસવ વગેરેમાં તેલ સંપૂર્ણ ભાગમાં વ્યાપ્ત છે, તેવી રીતે લોકાકાશના સમસ્ત પ્રદેશોમાં ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્યના પ્રદેશો વ્યાપ્ત છે. ૧૩.

અકપ્રદેશાદિષુ ભાજ્યઃ પુદ્ગલાનામ્ ॥૧૪॥

અર્થ—(અકપ્રદેશાદિષુ) લોકના એક પ્રદેશાદિક ભાગોમાં (પુદ્ગલાનાં) પુર્ણ દ્રવ્યોનો અર્થાત્ એક પરમાણુ, બે પરમાણુ, સંખ્યાત અસંખ્યાત, અને અનંત પરમાણુઓનો અવગાહ (ભાજ્યઃ) વિકલ્પ કરવો જોઈએ અર્થાત્ ઉક્ત પુર્ણ પરમાણુઓનો અવગાહ (સ્થાન) એક પ્રદેશ, બે પ્રદેશ આદિ પ્રદેશોમાં જાણવો. ૧૪.

અસંખ્યેયભાગાદિષુ જીવાનામ્ ॥૧૫॥

અર્થ—(અસંખ્યેયભાગાદિષુ) લોકના અસંખ્યાત ભાગો મળેરેમાં (જીવાનાં) જીવોનો અવગાહ છે. ૧૫.

પ્રદેશસંહારવિસર્પાભ્યાં પ્રદીપવત્ ॥૧૬॥

અર્થ—એક જીવના પ્રદેશ લોકકાશની માફક છે. તોપણ તે (પ્રદીપવત્) દીવાની રોશનીની માફક (પ્રદેશસંહાર-વિસર્પાભ્યામ્) પ્રદેશોમાં સંકેતિતા-વિસ્તારતા હોવાથી જેવો આધાર (આશ્રય) હોય તેવોજ સંકેતિવિસ્તારરૂપ પ્રદેશ-વાળો થઈ જાય છે. માત્રાર્થ—જેમ દીવો એક નાની ઓરડીમાં મુકવાથી તેના પ્રમાણરૂપ પ્રકાશ આપે છે અને મહાન વિશાળ મોટા મકાનમાં મુકવાથી તે મકાનના પ્રમાણરૂપ પ્રકાશ આપે છે તથા એક ઘડામાં મુકવાથી ઘડા જેટલોજ પ્રકાશ આપે છે તેમ જીવ પણ પ્રદેશોના વિસ્તારરૂપ થાય છે એટલે કીડીપર્યાયમાં હોય તે વખતે કીડીરૂપ તેના પ્રદેશ હોય છે, મનુષ્યપર્યાયમાં હોય ત્યારે તેના પ્રદેશ મનુષ્યરૂપમાં હોય છે અને હાથીની પર્યાય પ્રાણી કહે ત્યારે હાથીના પ્રમાણરૂપ થાય છે. ૧૬.

ગતિસ્થિત્યુપગ્રહૌ ધર્મધર્મયોરુપકારઃ ॥૧૭॥

અર્થ—જીવ અને પુર્ણલોને(ગતિસ્થિત્યુપગ્રહૌ) ગમનરૂપ અને સ્થિતિરૂપ કરવા એ (ધર્માધર્મયોઃ) ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યોના (ઉપકારઃ) ઉપકાર છે. માત્રાર્થ—જીવ અને પુર્ણલોને ચલન કરવામાં તો ધર્મદ્રવ્ય સહાયકારી છે અને સ્થિત કરવામાં અધર્મદ્રવ્ય સહાયકારી છે—પ્રેરક તથી. ૧૭.

આકાશસ્યાવગાહઃ ॥૧૮॥

અર્થ—સમસ્ત દ્રવ્યોને અર્થાત્ જીવાદિક પાંચે દ્રવ્યોને (અવગાહઃ) અવકાશ આપવો એટલે જગ્યા આપવી તે (આકાશસ્ય) આકાશ દ્રવ્યનો ઉપકાર છે. ૧૮.

શરીરવાઙ્મનઃપ્રાણાપાનાઃ પુદ્ગલાનામ્ ॥૧૯॥

અર્થ—(શરીરવાઙ્મનઃ પ્રાણાપાનાઃ) શરીર, વચન, મન, શ્વાસોશ્વાસાદિક બનવું તે (પુદ્ગલાનાં) પુર્ણદ્રવ્યોનો ઉપકાર છે. ૧૯.

સુખદુઃસ્વજીવિતમરણોપગ્રહાશ્ચ ॥૨૦॥

અર્થ—(ચ) તથા (સુખદુઃસ્વજીવિતમરણોપગ્રહાઃ) સુખ, દુઃખ, જીવવું, મરવું, એ ઉપકાર પણ પુર્ણદોનો છે, કારણકે સુખ, દુઃખ, જીવવું, મરવું પણ પુર્ણદોના કારણથી થાય છે. ૨૦.

પરસ્પરોપગ્રહોજીવાનામ્ ॥૨૧॥

અર્થ—(જીવાનામ્) જીવોનો (પરસ્પરોપગ્રહઃ) પરસ્પર ઉપકાર છે અર્થાત્ જીવ કારણ મળવાથી એક બીજાને સુખ, દુઃખ, જીવવું, મરવું, સેવા વગેરે ઉપકાર કરે છે. ૨૧.

વર્તનાપરિણામક્રિયાઃ પરત્વાપરત્વે ચ કાલસ્ય ॥૨૨॥

અર્થ—(ચ)અને (કાલસ્ય) કાળનો ઉપકાર (વર્તનાપરિણામક્રિયાઃ) વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા તથા (પરત્વાપરત્વે) પરત્વ અને અપરત્વ એ પાંચ ઉપકાર છે. જે બીજાને વર્તવે તેને વર્તના કહે છે. જો કે ધર્માદિક દ્રવ્ય પોતાની પર્યાયની પૂર્ણતા માટે પોતે વર્ત-

નરૂપ હોય છે, તોપણ તેના વર્તનમાં જે બાદકરણ છે—જે તેને વર્તનરૂપ કરે છે, તેને વર્તના કહે છે. દ્રવ્યની એવી પર્યાય કે જે એક ધર્મની નિવૃત્તિરૂપ અને બીજા ધર્મના જનનરૂપ (નાશરૂપ) હોય, તેને પરિણામ કહે છે. જેમકે આત્માના ક્રોધાદિક અને પુર્જલના વર્ણાદિક પરિણામ છે. જે હલનચલનાદિ રૂપ હોય, તેને ક્રિયા કહે છે. એક દેશથી બીજા દેશ સુધી જવું, તેને પણ ક્રિયા કહે છે. જેમકે ગાડીનું ચાલવું, બળદનું ચાલવું અને નાનું મોટું થવું એ વ્યવહારને પરત્વાપરત્વ કહે છે. જેમકે આ પુરૂષ ૧૫ વરસનો છે અને આ ૨૦ વરસનો છે એવો જે વ્યવહાર હોય છે, તેને પરત્વાપરત્વ કહે છે. એ સર્વ વર્તનાદિક કાળના નિમિત્તથી થાય છે અને એનાથીજ કાળનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. ૨૨.

સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્તઃ પુદ્ગલાઃ ॥૨૩॥

અર્થ—(સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્તઃ) સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ, વર્ણ-વાળા (પુદ્ગલાઃ) પુર્જલ દ્રવ્ય છે. કૌભળ, કઠોર, હલકું, ભારી, શીત, ઉષ્ણ, સચ્ચિકણ અને રૂક્ષ (હુખ્ખું) એ આઠ પ્રકારના સ્પર્શ છે. ખાટો, મીઠો, કડવો, કષાયલો, અને તીખો એ પાંચ રસ છે. સુગન્ધ દુર્ગન્ધ એ બે ગન્ધ છે. કૃષ્ણ(કાળો) નીલ (ગળીના રંગ જેવો), લાલ, પીળો અને સફેદ એ પાંચ વર્ણ છે. ૨૩

**શબ્દબન્ધસૌક્ષ્મ્યસૌલ્યસંસ્થાનભેદતમશ્ચાયા-
તપોદ્યોતવન્તશ્ચ ॥૨૪॥**

અર્થ—(ચ) તથા એ પુર્જલ શબ્દ, બન્ધ, સૂક્ષ્મતા,

સ્થૂલતા, સંસ્થાન, લેહ, તમ, છાયા, આતપ અને ઉદ્યોત સંહિત છે. માવાય—શબ્દાદિક પશુ પુર્ણલોની એક પ્રકારની અવસ્થાઓ છે. શબ્દાદિકોને અન્યવાદી (ખીબા મતના) પુરૂષો અન્યરૂપ (બુદ્ધી રીતે) માને છે, તેનું ખંડન આ સુત્રથી બાણુવું. ૨૪.

અર્ણવઃ સ્કન્ધાશ્ચ ॥૨૫॥

અર્થ—(ચ) તથા પુર્ણદ્રવ્ય (અર્ણવઃ) આણુ અને (સ્કન્ધાઃ) સ્કન્ધ એવી રીતે બે લેહ રૂપ છે. બેથી સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનન્ત પરમાણુઓના પિંડને સ્કન્ધ કહે છે. ૨૫.

ભેદસંઘાતેભ્ય ઉત્પદ્યન્તે ॥૨૬॥

અર્થ—પુર્ણલોના સ્કન્ધ (ભેદસંઘાતેભ્યઃ) લેહ અને સંઘાતથી અર્થાત્ બાહ્ય અથવા આક્યન્તરિક નિમિત્તના ટૂટવા અથવા જોડાવાથી (ઉત્પદ્યન્તે) ઉત્પન્ન થાય છે. ‘ભેદસંઘાતેભ્યઃ’ અહિંયા બહુવચન કહેવાથી લેહ અને સંઘાત એ બન્નેથી સ્કન્ધ થાય છે, બે આદિના સંઘાતથી (મલવાથી) પણ અનેક પ્રકારના સ્કન્ધ થાય છે અને મોટા સ્કન્ધોના ટૂટવાથી પણ બે પરમાણુ સુધીના અનેક સ્કન્ધ થાય છે તથા તેવીજ રીતે કેટલાએક સ્કન્ધોના લેહ થવાથી અને તેજ સમયમાં કેટલાએક સ્કન્ધોના મળવાથી પણ સ્કન્ધ થાય છે. ૨૬.

ભેદાદણુઃ ॥૨૭॥

અર્થ—(અણુઃ) આણુ (ભેદાત્) લેહથીજ થાય છે;

સંઘાતથી થતા નથી. ૨૭. અહિંમાં કેઈ પ્રશ્ન કરે કે સ્કન્ધ સંઘાતથીજ થાય છે તેના સમાધાનને માટે સુત્ર કહે છે.

ભેદસંઘાતાભ્યાં ચાક્ષુષઃ ॥૨૮॥

અર્થ—(ચાક્ષુષઃ) જે ઇન્દ્રિયગોચર સ્કન્ધ હોય છે તે (મિ. સંઘાતાભ્યાં) ભેદ અને સંઘાત એ બેથીજ થાય છે. માવાર્થ—ઇન્દ્રિયગોચર સ્કન્ધ (સ્થૂલપરિણામનરૂપ સ્કન્ધ) ભેદ અને સંઘાત બેથીજ થાય છે. ૨૮.

સદ્દ્રવ્યલક્ષણમ્ ॥૨૯॥

અર્થ—(દ્રવ્યલક્ષણમ્) દ્રવ્યનું લક્ષણ (સત્) સત્ છે અર્થાત્ જે સત્રૂપ છે; તેજ દ્રવ્ય છે. ૨૯.

ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યયુક્તં સત્ ॥૩૦॥

અર્થ—જે (ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યયુક્તં) ઉત્પત્તિ, વિનાશ (નાશ), ધ્રૌવ્ય (કાયમપણું) સહિત છે તેજ (સત્) છે. બાહ્યાભ્યન્તર નિમિત્તના કારણથી પોતાની જાતિને છોડીને એતન અથવા અએતન દ્રવ્યનું એક અવસ્થાથી બીજી અવસ્થારૂપ થવું તેને ઉત્પત્તિ અથવા ઉત્પાદ કહે છે. જેમકે સોનાની કંઠી ભાંગી કડું બનાવવું, તેને ઉત્પાદ કહે છે અને કંઠીની અવસ્થાનો નાશ થવો તેને વિનાશ અથવા વ્યય કહે છે. અને પીળાપણું, ભારીપણું વગેરે પોતાની જાતિને લઈને જન્મે અવસ્થામાં કાયમ રહેવું, તેને ધ્રૌવ્ય કહે છે. એવી રીતે દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણ ગુણ એક સાથે રહે છે. જેમાં એ ત્રણ ગુણ રહે તેજ સત્ અને તેજ દ્રવ્ય છે. ૩૦.

તત્ત્વાવાવ્યયં નિત્યમ્ ॥૧૧॥

અર્થ—(તત્ત્વાવાવ્યયં) જે તર્જાવરૂપથી અવ્યય છે તેજ (નિત્યમ્) નિત્ય છે. માવાર્થ—જે પહેલા સમયમાં હતું, તેજ બીજા સમયમાં હોય, તેને તર્જાવ કહે છે. અને જે તર્જાવથી અવ્યય (અવિનાશી) હોય, તેને નિત્ય જાણવું. સારાંશ કે પદાર્થના લાવ અથવા ગુણનો નાશ થવાને નિત્ય કહે છે. અગ્નિમાં ઉષ્ણતાનો ગુણ કાયમ રહેવો તે નિત્યપણું છે. સર્વથા નિત્ય અર્થાત્ કુટસ્થ કાંઈ વસ્તુ નથી. સત્તાની દ્રવ્યપણાની અપેક્ષા એ નિત્યત્વ છે અને પર્યાયની અપેક્ષા એ અનિત્યત્વ છે. ૩૧.

અર્પિતાનર્પિતસિદ્ધેઃ ॥૩૨॥

અર્થ—જેને મુખ્ય કરે તેને અર્પિત અને જેને ગૌણ કરે તેને અનર્પિત કહે છે; એ બન્ને નયોથી વસ્તુ અનેક ધર્માત્મક સિદ્ધ થાય છે. માવાર્થ—વસ્તુમાં અનેક ધર્મ હોય છે. તેમાં વક્તા જે ધર્મને પ્રયોજનના કારણથી પ્રધાન (મુખ્ય) કરીને કહે તેને અર્પિત કહે છે અને પ્રયોજન વગર જે ધર્મને કહેવાની ઈચ્છા નહિ કરે, તેને અનર્પિત કહે છે. એથી એવું ન સમજી લેવું કે જે ધર્મ નહિ કહ્યો, તે વસ્તુમાં છેજ નહિ. નહિ, તે જરૂર છે, પરંતુ તે સમયે તેને કહેવાની મુખ્યતા નથી કેમકે વસ્તુ અનેક ધર્માત્મક છે. જેમ એકજ પુરૂષમાં પિતા, પુત્ર, બ્રાતા, (ભાઈ,) મામા, ભાણેજ, સ્વસુર (સાસુ), જામાતા (જમાઈ) આદિ અનેક સંબંધ વિદ્યમાન છે; તે સર્વે અપેક્ષાથીજ

સિદ્ધ થાય છે. કાંઈ કહે કે આ મામાજ છે તેમ નથી. બાણેજની અપેક્ષા મામા છે; પરન્તુ બાણેજના પિતાનો તે સાગો છે અને બાણેજની માતાનો બાઈ પણ છે; એવી રીતે વસ્તુમાં પણ અનેક ધર્મ બિન્ન બિન્ન અપેક્ષાથી સિદ્ધ થાય છે. ૩૨.

સ્તિગ્ધરૂક્ષત્વાદ્વન્ધઃ ॥૩૩॥

અર્થ—જે વગેરે પરમાણુઓના સ્કન્ધોના (વન્ધઃ) બંધ (સ્તિગ્ધરૂક્ષત્વાત્) સ્તિગ્ધત્વ (ચીકણાઈથી) અને રૂક્ષત્વ એટલે લુખખાપણાથી થાય છે. ૩૩.

ન જઘન્યગુણાનામ્ ॥૩૪॥

અર્થ—(જઘન્યગુણાનાં) જઘન્યગુણ સહિત પરમાણુઓમાં બન્ધ(ન) થતો નથી. પરમાણુઓમાં સ્તિગ્ધતા અથવા રૂક્ષતાના અવિભાગ પરિચ્છેદને ગુણ કહે છે. જે પરમાણુઓમાં સ્તિગ્ધતાનો અથવા રૂક્ષતાનો એક અવિભાગ પરિચ્છેદ રહી જાય, તેને જઘન્યગુણ કહે છે. અહિંયા એક અવિભાગી પરિચ્છેદ (જેનો બીજો ભાગ ન થઈ શકે તે) ને જઘન્ય કહે છે. જેમાં એક ગુણ સ્તિગ્ધરૂક્ષતાનો હોય તે પરમાણુ દ્વિતીયાદિ સંજ્યાત અસંજ્યાત અનન્ત ગુણ સહિત સ્તિગ્ધપરમાણુ અથવા રૂક્ષપરમાણુઓની સાથે બન્ધને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૩૪.

ગુણસામ્યે સદૃશાનામ્ ॥૩૫॥

અર્થ—(સદૃશાનાં) સદૃશોના (ગુણસામ્યે) ગુણની સમાનતા હોવાથી પણ બંધ થતો નથી. ભાવાર્થ—પહેલાં કહી

ચુક્યા છીએ કે સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષાનો બંધ થાય છે અને હવે નિષેધ પ્રકરણમાં સદૃશોતુ' અર્થાત્ સ્નિગ્ધતુ' સ્નિગ્ધની સાથેતુ' પણ ગ્રહણ કર્યું છે; એથી જણાય થાય છે કે સદૃશોનો પણ બન્ધ થાય છે, એ માટેજ નિષેધ કર્યો છે. તથા બે શુષ્ક સ્નિગ્ધોનો બે શુષ્ક રૂક્ષની સાથે બન્ધ થતો નથી, અને બે શુષ્ક સ્નિગ્ધનો બે શુષ્ક સ્નિગ્ધની સાથે પણ બન્ધ થતો નથી; એવી રીતે આગળ પણ જાણવું. ૩૫.

વ્યધિકાદિગુણાનાં તુ ॥૩૬॥

અર્થ—પરન્તુ (વ્યધિકાદિગુણાનાં તુ) બે અધિક શુષ્ક-વાળાનોજ બન્ધ થાય છે અર્થાત્ બંધ ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે એકથી બીજામાં બે શુષ્ક અધિક હોય. જેમકે ચાર સ્નિગ્ધ શુષ્કવાળાની સાથે પાંચ, સાત વગેરે સ્નિગ્ધ અથવા રૂક્ષ શુષ્કવાળાનો બન્ધ નહિ થાય પરન્તુ ચારની સાથે છ સ્નિગ્ધ અથવા રૂક્ષ શુષ્કવાળાનો બંધ થાય છે. એવી રીતે સાત રૂક્ષ શુષ્કવાળાનો બન્ધ આઠ, દશ, અગી-ચાર વગેરે શુષ્કવાળાની સાથે ન થઇને નવ સ્નિગ્ધ અથવા રૂક્ષ શુષ્કવાળાની સાથેજ થશે. એવી રીતે સમસ્ત બંધોમાં બે બે શુષ્ક અધિકવાળાનો બંધ થાય છે. ૩૬.

વન્ધેઽધિકૌ પારિણામિકૌ ચ ॥૩૭॥

અર્થ—(ચ) અને (વન્ધે) બન્ધ અવસ્થામાં (અધિકૌ) અધિક શુષ્ક સહિત પુર્ણ અદ્યશુષ્ક સહિતને (પારિણામિકૌ) પરિણામવાવાળા થાય છે અર્થાત્ અદ્ય શુષ્કના ધારક સ્કંધ અધિક શુષ્કના સ્કંધરૂપ થઈ જાય છે. ૩૭.

ગુણપર્યયવદ્દ્રવ્યમ્ ॥૩૮॥

અર્થ—(ગુણપર્યયવત્) શુષ્ણપર્યાયવાળા (દ્રવ્યં) દ્રવ્ય હોય છે. દ્રવ્યની અનેક પરિણતિ હોવા છતાં પણ જે દ્રવ્યથી ભિન્ન (જુદા) ન થાય અર્થાત્ દ્રવ્યની સાથે નિત્ય રહે તે તે શુષ્ણ છે. અને ક્રમવર્તી થાય (વધતા ઓછી થાય), પલટવારૂપ થાય તેને પર્યાય કહે છે. દ્રવ્યના જેટલા શુષ્ણ છે તે દ્રવ્યથી કેાઈ વખતે ભિન્ન (જુદા) થતા નથી. સમસ્ત શુષ્ણોનો સમૂહ તેજ દ્રવ્ય છે. દ્રવ્યની અનેક પર્યાયો (અવસ્થાઓ) પલટતી રહે છે. પણ તેના (દ્રવ્યના) શુષ્ણ કદાપિ પલટતા નથી, દ્રવ્યની સાથે નિત્ય રહે છે. એ કારણથી શુષ્ણોને અન્વયી કહે છે. ૩૮.

કાલઞ્ચ ॥૩૯॥

અર્થ—કાલ છે તે પણ દ્રવ્ય છે. કાલદ્રવ્ય લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં એકએક આણુરૂપ ભિન્ન ભિન્ન રહે છે પુર્જલ પરમાણુની અવગાહનાની બરાબરજ તેની અવગાહના છે. તે કાલદ્રવ્ય અમૂર્તિક છે. તેના આણુ લોકાકાશના પ્રદેશની બરાબર અસંખ્યાત છે અને રત્નોની રાશી (ઢગલા) ની માફક ભિન્ન ભિન્ન અને નિષ્ક્રિય છે. ઉત્પાદ વ્યય, પ્રાપ્ત તથા શુષ્ણપર્યાયસહિત હોવાથી તે પણ (કાલ પણ) દ્રવ્ય છે. એનેજ નિશ્ચય કાલદ્રવ્ય કહે છે. ૩૯.

સોઽનન્તસમયઃ ॥૪૦॥

અર્થ—(સઃ) તે કાલદ્રવ્ય (અનન્તસમયઃ) અનન્ત સમય-

વાળું છે. જો કે વર્તમાનકાલ એક સમયમાત્ર છે, પરંતુ જૂત ભવિષ્યત્ વર્તમાનકાલની અપેક્ષા અનન્ત સમયવાળું છે. સમય કાલની પર્યાયનો સૌથી નાનો અંશ છે. એના સમૂહથી ઘડી વગેરે વ્યવહાર કાલ થાય છે. એ વ્યવહાર-કાલ નિશ્ચય કાલદ્રવ્યની પર્યાય છે.

દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ ॥૪૧॥

અર્થ—(દ્રવ્યાશ્રયાઃ) જે નિત્ય દ્રવ્યને આશ્રયે હોય અર્થાત્ દ્રવ્યના આશ્રય વિના સ્વતંત્ર નહીં રહી શકતા હોય તે તથા (નિર્ગુણાઃ) પોતે અન્ય ગુણોથી રહિત હોય તે (ગુણાઃ) ગુણ છે. જેમ જીવમાં અસ્તિત્વ જ્ઞાનાદિક ગુણ છે અને પુદ્ગલમાં અચેતન રૂપાદિક ગુણ છે તેમ. ૪૧.

તદ્ભાવઃ પરિણામઃ ॥૪૨॥

અર્થ—(તદ્ભાવઃ) ધર્માદિક દ્રવ્યોનું જે રૂપથી ઉત્પન્ન થવું તે રૂપજ તદ્ભાવ છે. અને તેનેજ (પરિણામઃ) પરિણામ અથવા પર્યાય કહે છે. ૪૨.

इति श्रीमदुमास्वामिविरचिते तत्त्वार्थाऽधिगमे

મોક્ષશાસ્ત્રે પञ્ચમોઽધ્યાયઃ ॥૫॥

અથ ષ્ઠાઽધ્યાયઃ લિખ્યતે ।

હવે યોગ કેને કહે છે તે કહે છે—

કાયવાજ્ઞનઃકર્મ યોગઃ ॥૧॥

અર્થ—(કાયવાજ્ઞનઃકર્મ યોગઃ) કાયા, વચન અને મનની ક્રિયાને યોગ કહે છે. અર્થાત્ આત્માના પ્રદેશોનું સકંપ (હલનચલનરૂપ) થવું તેને યોગ કહે છે. તે યોગ ત્રણ પ્રકારના છે. કાયયોગ, વચનયોગ, અને મનોયોગ. વીર્યાન્તરાય કર્મને ક્ષયોપશમ થવાથી ઔદારિકાદિક સાત પ્રકારની કાયવર્ગણાઓમાંથી કોઈપણ વર્ગણાના કારણથી આત્માના પ્રદેશોનું સકંપ (ચલનરૂપ) થવું તેને કાયયોગ કહે છે. વીર્યાન્તરાય અને મત્યક્ષરાદિ આવરણના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થયેલી વચનલઙ્ઘિની નિકટતાથી વચનરૂપ પરિણમનના સન્મુખ થયેલા આત્માના પ્રદેશોનું હલનચલનરૂપ થવું તેને વાગ્યોગ (વચનયોગ) કહે છે. અને અભ્યન્તરમાં વીર્યાન્તરાય તથા ઇન્દ્રિયાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ મનોલઙ્ઘિના સમીપપણાથી અને બાહ્યમાં પૂર્વોક્ત નિમિત્તના અવલંબનથી મનપરિણામના સન્મુખ આત્માના પ્રદેશોનું સકંપ થવું તેને મનોયોગ કહે છે.

ભાવાર્થ—કાયરૂપ આત્માના પ્રદેશોનું ચલનરૂપ થવું તેને કાયયોગ કહે છે. વચનના નિમિત્તથી આત્માના પ્રદેશોનું ચલનરૂપ થવું તેને વચનયોગ કહે છે. અને મનના નિમિત્તથી આત્માના પ્રદેશોનું ચલનરૂપ થવું તેને મનોયોગ કહે છે. ૧.

સ આસ્રવઃ ॥૨॥

અર્થ—(સઃ) તે ત્રણ યોગજ (આસ્રવઃ) કર્મોના આગ-
મનના દ્વારરૂપ આસ્રવ છે. જેવી રીતે સરોવરમાં પાણી
આવવાને દ્વાર (નીકો) કારણ હોય છે તેવીજ રીતે આ-
ત્માને પણ મન, વચન, કાયરૂપ યોગોદ્વારા શુભ અથવા
અશુભકર્મ આવે છે, તેને આવવામાં યોગ કારણરૂપ છે.
અહીં કાર્યમાં કારણની સંભાવના કરીને ત્રણ યોગોનેજ
આસ્રવ કહ્યો છે. ૨.

શુભઃ પુણ્યસ્યાશુભઃ પાપસ્ય ॥૩॥

અર્થ—(શુભઃ) શુભ પરિણામોથી ઉત્પન્ન થયેલો યોગ
(પુણ્ય) પુણ્ય પ્રકૃતિયોનો આસ્રવ કરે છે. (અશુભઃ) અશુભ
પરિણામોથી ઉત્પન્ન થયેલો યોગ (પાપસ્ય) પાપરૂપ પ્રકૃતિ-
યોનો આસ્રવ કરે છે. જીવોનો ઘાત કરવો, અસત્ય (બુકું)
બોલવું, બીજાનું ધન હરણ કરવું, દ્વેષબુદ્ધિ રાખવી, એ
વગેરે અશુભયોગ છે. એનાથી પાપરૂપ કર્મનો આસ્રવ
થાય છે. જીવોની રક્ષા કરવી, ઉપકાર કરવો, સત્ય બોલી
ન્યાયથી વર્તવું, પંચ પરમેષ્ટીની ભાવથી ભક્તિ કરવી
વગેરે શુભયોગ છે; એનાથી પુણ્યરૂપ કર્મોનો આસ્રવ
થાય છે. ૩.

સકષાયાકષાયયોઃ સામ્પરાયિકેર્યોપથયોઃ ॥૪॥

અર્થ—(સકષાયાકષાયયોઃ) કષાય સહિત અને કષાય

રહિત જીવોને અનુક્રમથી (સામ્પરાયિકૃત્યાપયયોઃ) સામ્પરાયિક આત્મવ અને ધર્યાપથ આસ્રવ થાય છે અર્થાત્ કષાય સહિત જીવોને સામ્પરાયિક આસ્રવ થાય છે અને કષાય રહિત જીવોને ધર્યાપથ આસ્રવ થાય છે. જે આત્માને ‘કષિત’ એટલે કષે અથવા ઘાતે, તે ક્રોધ, માન, માય, લોભ એ ચાર કષાય કહેવાય છે. સંસારના કારણરૂપ આસ્રવોને સામ્પરાયિકઆસ્રવ કહે છે; અને સ્થિતિ રહિત કર્મોના આસ્રવને ધર્યાપથઆસ્રવ કહે છે. ૪.

इन्द्रियकषायाव्रतक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसंख्याः

पूर्वस्य भेदाः ॥૧॥

અર્થ—(इन्द्रियकषायाव्रतक्रियाःपञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसंख्याः)

પાંચ ઇન્દ્રિય, ચાર કષાય, પાંચ અવ્રત અને પચીસ ક્રિયા એ સર્વે (પૂર્વસ્ય) પહેલા સામ્પરાયિકઆસ્રવના (ભેદાઃ) લેદ છે. ભાવાર્થ—સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચ ઇન્દ્રિયો છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય છે. હિંસા, જીક, ચોરી, અપ્રદા અને પરિગ્રહ એ પાંચ અવ્રત છે. અને ૨૫ ક્રિયા નીચે મુજબ છે—

દેવગુરુશાસ્ત્રની પૂજા-ભક્તિ કરવા તે સમ્યક્ત્વ ક્રિયા છે. અન્ય કુદેવ, કુગુરુ અને કુશાસ્ત્રની સ્તુતિ વગેરે કરવું તેને મિથ્યાત્વ ક્રિયા કહે છે. ૨. કાયાદિકથી ગમનાગમનાદિરૂપ વર્તન કરવું તે પ્રયોગક્રિયા છે. ૩. સંયમીનું અવિરતિના સન્મુખ થવું તેને સમાધાનક્રિયા કહે છે. ૪. ધર્યાપથ અથવા ગમન કરવાને માટે જે ક્રિયા

કરવી તેને ઈર્થાપથક્રિયા કહે છે. ૫. ક્રોધના આવેષથી
 જે ક્રિયા થાય તેને પ્રાદોષિકીક્રિયા કહે છે. ૬. કુષ્ટ-
 તાને માટે ઉદમ કરવો, તેને કાયિકીક્રિયા કહે છે. ૭.
 હિંસાના ઉપકરણ શસ્ત્રાદિક ગ્રહણ કરવાં તેને અધિકર-
 શિકીક્રિયા કહે છે. ૮. પોતાને અથવા બીજાને દુઃખો-
 મત્તિનું કારણ થાય, તેને પારિતાપિકીક્રિયા કહે છે. ૯.
 આયુ-ઇન્દ્રિય-બલ-પ્રાણોનો વિયોગ કરવો તેને પ્રાણાતિ-
 પાતિકી ક્રિયા કહે છે. ૧૦. રાગની અધિકતાથી પ્રમાદી
 થઇને રમણીય રૂપનું અવલોકન કરવું તેને દર્શનક્રિયા
 કહે છે. ૧૧. પ્રમાદના કારણથી વસ્તુનો સ્પર્શ કરવો
 તેને સ્પર્શનક્રિયા કહે છે. ૧૨. વિષયોનાં નવાં નવાં
 કારણો મેળવવાં તેને પ્રાત્યયિકીક્રિયા કહે છે. ૧૩.
 સ્ત્રીપુરૂષો અથવા પુશુઓનાં બેસવાં સુવાનાં સ્થાનમાં મળ
 મૂત્રાદિક ક્ષેપણ કરવાં, તેને સ્પર્શનક્રિયા કહે છે. ૧૪.
 જોયા તપાસ્યા વગર ભૂમિ ઉપર બેસવું સુવું વગેરેને
 અનાલોગ ક્રિયા કહે છે. ૧૫. બીજાને કરવા
 યોગ્ય ક્રિયાઓને પોતે કરવી તેને સ્વહસ્તક્રિયા કહે છે.
 ૧૬. પાપ ઉત્તમ થાય એવી પ્રવૃત્તિને સારી બાણવી અ-
 થવા તેમ કરવાને આજ્ઞા કરવી તેને નિસર્ગક્રિયા કહે છે.
 ૧૭. બીજાનાં કરેલાં પાપાચરણને પ્રકાશ કરવાં તેને વિદા-
 રણક્રિયા કહે છે. ૧૮. ચારિત્રમોહના ઉદયથી પરમાગમ
 (શાસ્ત્ર)ની આજ્ઞાનુસાર વર્તન કરવામાં અસમર્થ થઇને તેના-
 થી અન્યથા રીતે વર્તવું તેને આજ્ઞાવ્યાપાદિકીક્રિયા
 કહે છે. ૧૯. પ્રમાદ (આગસ)થી અથવા અજ્ઞાનતાથી પર-

માગમમાં કહેલી વિધિમાં અનાદર કરવો, તેને અનાકાંક્ષા ક્રિયા કહે છે. ૨૦. છેલ્લું, ભેલવું, છોલવું વગેરે ક્રિયાઓમાં તત્પર થવું તથા ખીજને આરંભ કરવામાં હર્ષ માનવો, તેને પ્રારંભાક્રિયા કહે છે. ૨૧. પરિશ્રદ્ધી રક્ષાને માટે પ્રવૃત્તિ કરવી, તેને પારિશ્રદ્ધિક્રિયા કહે છે. ૨૨. જ્ઞાનદર્શનાદિકમાં કપટરૂપ ઉપાય કરવો, તેને માયાક્રિયા કહે છે. ૨૩. કોઈ મિથ્યાત્વનું કાર્ય કરવું અથવા કરવાવાળાને તે કાર્યમાં દૃઢ કરી દેવો, તેને મિથ્યાદર્શનક્રિયા કહે છે. ૨૪. સંયમને ઘાત કરવાવાળા કર્મના ઉદયથી સંયમરૂપ ન પ્રવર્તવું, તેને અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા કહે છે. ૨૫. આ પરચીસ ક્રિયાઓ સામ્પ્રાયિક આત્મવનાં કારણ છે. ૫.

તીવ્રમન્દજ્ઞાતાજ્ઞાતભાવાધિકરણવીર્યવિશેષેભ્યસ્તાદ્વિશેષઃ ॥૬॥

અર્થ— (તીવ્રમન્દજ્ઞાતાજ્ઞાતભાવાધિકરણવિશેષેભ્યઃ) તીવ્ર ભાવ, મન્દભાવ, જ્ઞાતભાવ, અજ્ઞાતભાવ, અધિકરણ અને વીર્ય એની વિશેષતાથી (તાદ્વિશેષઃ) ઉક્ત આત્મવમાં વિશેષતા (ન્યુનાધિકપણ) થાય છે. બાહ્યભ્યન્તર કારણોથી વધેલા ક્રોધાદિકથી જે તીવ્રતારૂપ પરિણામ થાય છે તેને તીવ્રભાવ કહે છે. કષાયોની મંદતાથી જે ભાવ થાય, તેને મન્દભાવ કહે છે. જીવેના ઘાતમાં જ્ઞાનપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થવી તેને જ્ઞાતભાવ કહે છે અને મધ્યાનાદિકથી અથવા ઈન્દ્રિયોને મોહિત કરવાવાળા મદથી અસાવધાનતાથી ગમનાદિકમાં પ્રવૃત્તિ કરવી, તેને અજ્ઞાતભાવ કહે છે. જેને

(તત્પર) થવું તેને આરંભ કહે છે. પોતે હિંસાદિ કાર્ય કરે તેને કૃત કહે છે. બીજા પાસે કરાવે તેને કારિત કહે છે અને બીજાએ કરેલા કાર્યની પ્રશંસા કરવી તેને અનુભતિ અથવા અનુમોદના કહે છે. જેમકે—

૧ ક્રોધકૃતકાયસંરંભ, ૨ માનકૃતકાયસંરંભ, ૩ માયાકૃત કાયસંરંભ, ૪ લોભકૃતકાયસંરંભ; ૫ ક્રોધકારિત કાયસંરંભ, ૬ માનકારિત કાયસંરંભ, ૭ માયાકારિત કાયસંરંભ, ૮ લોભકારિતકાયસંરંભ, ૯ ક્રોધાનુમત કાયસંરંભ, ૧૦ માનાનુમત કાયસંરંભ, ૧૧ માયાનુમત કાયસંરંભ, ૧૨ લોભાનુમત કાયસંરંભ, એવી રીતે બાર લેહ કાયસંરંભના થયા, તેવી રીતે બાર લેહ વચનસંરંભના, અને બાર લેહ મનસંરંભના એ કુલે મળી ૩૬ થયા; એવીજ રીતે ૩૬ લેહ સમારંભના અને ૩૬ લેહ આરંભના મળી એકંદર ૧૦૮ *લેહ થયા, સુત્રમાં ચ શબ્દ છે તે અંતરંગ લેહના સંગ્રહમાટે છે. દરેક કષાયના અનન્તાનુબન્ધી, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ, પ્રત્યાખ્યાના વરણ અને સંજવલન એ ચાર ચાર લેહ છે, તેને ગુણવાથી (૧૦૮×૪) ૪૩૨ થાય છે. એવી રીતે જીવના પરિણામોના લેહથી આસવોના પણ લેહ થાય છે. ૮.

નિર્વર્તનાનિક્ષેપસંયોગનિર્ગા દ્વિચતુર્દ્વિત્રિભેદાઃ પરમ્ ॥૧॥

અર્થ—(પરં) પર અર્થાત્ અજીવાધિકરણ (નિર્વર્તના-

* નમોકાર મંત્રની માળામાં ૧૦૮ દાણા હોય છે, તે આ ૧૦૮ આરંભજનિત પાપાસવોને દૂર કરવાને માટે અથવા ૧૦૮ આરંભોને છોડીને જાપ કરવાને ખેસવું જોઈએ એવા અભિપ્રાયથી છે.

નિક્ષેપસંયોગનિર્ગર્ગાઃ) નિર્વર્તનાધિકરણ, નિક્ષેપાધિકરણ, સંયોગાદિકરણ અને નિસર્ગાધિકરણ એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના છે; તે (દ્વિચિદ્વિત્રિમેદાઃ) અનુક્રમે બે, ચાર, બે, અને ત્રણ લેહરૂપ છે અર્થાત્ નિર્વર્તનાધિકરણ બે પ્રકારનાં, નિક્ષેપાધિકરણ ચાર પ્રકારનાં, સંયોગાધિકરણ બે પ્રકારના અને નિસર્ગાધિકરણ ત્રણ પ્રકારનાં એવી રીતે લેહરૂપ છે. હવે દરેક લેહનો સ્વરૂપ અર્થ કહે છે. શરીરથી કુચ્છા ઉત્પન્ન કરવી તેને દેહદુઃપ્રયુક્તાનિર્વર્તનાધિકરણ કહે છે; અને હિંસા કરવાના ઉપકરણ શસ્ત્રાદિક (હથિયારાદિક)ની રચના કરવી તેને ઉપકરણનિર્વર્તનાધિકરણ કહે છે. નિર્વર્તનાધિકરણના મૂલગુણનિર્વર્તના અને ઉત્તરગુણનિર્વર્તના એવી રીતે પણ બે લેહ છે. પાંચ પ્રકારનાં શરીર, મન વચન અને શ્વાસોચ્છ્વાસોનું ઉત્પન્ન કરવું તેને મૂલગુણનિર્વર્તના કહે છે. અને કાષ્ટ પુસ્ત અર્થાત્ માટી પથ્થરાદિકથી મૂર્તિ વગેરેની રચના કરવી અથવા ચિત્રપટાદિક નકશા વગરે બનાવવું તેને ઉત્તરગુણનિર્વર્તના કહે છે. નિક્ષેપ-એટલે ધારણ કરવું અથવા રાખવું તે. એવા ૧ સહસ્રાનિક્ષેપાધિકરણ, ૨ અનાલોગનિક્ષેપાધિકરણ, ૩ દુઃપ્રમુદનિક્ષેપાધિકરણ અને ૪ અપ્રત્યવેક્ષિતનિક્ષેપાધિકરણ એ ચાર લેહ છે. ૧. ભય વિગેરેથી અથવા અન્ય કાર્ય કરવાની ઉતાવળથી પુસ્તક, કમંડલ, શરીર તથા શરીરનાં મલમૂત્રાદિક ક્ષેપણ કરવાં (નાંખવાં) તેને સહસ્રાનિક્ષેપાધિકરણ કહે છે. ૨ ઉતાવળ ન હોવા છતાં પણ અહિંચા જીવજન્તુ છે કે નહિ એવો વિચાર નહિ કરે અને જોયા વગર પુ-

સ્તક કમંડલ આદિ મૂકે તથા તેને મુકવા યોગ્ય સ્થાનમાં નહિ મુકી જ્યાં ત્યાં જોયા વગર મુકે તેને અનાલોગ-નિક્ષેપાધિકરણ કહે છે. ૩. દુષ્ટતાથી તથા ચત્નાચાર-રહિત થઇને ઉપકરણાદિકને મુકે અથવા રાખે તેને દુઃપ્ર-મુખનિક્ષેપાધિકરણ કહે છે. ૪. અને જોયા વગર કોઇ પણ વસ્તુને મુકવી તેને અપ્રત્યવેક્ષિતનિક્ષેપાધિકરણ કહે છે. સંયોગ નામ જોડવાનું (મેળવવાનું) છે, તેના ઉપકરણસંયોજના અને ભક્તપાનસંયોજના એ બે ભેદ છે. શીતસ્પર્શરૂપ પુસ્તક, કમંડલ, શરીરાદિકને તાપ-થી તપેલી પીંછીથી સાફ કરવાં તેને ઉપકરણસંયો-જના કહે છે. અને પાન તથા ભોજનને બીજા પાન ભોજનમાં મેળવવું તેને ભક્તપાનસંયોજના કહે છે.

નિઃસર્ગાધિકરણ-૧ મનોનિઃસર્ગાધિકરણ, ૨ વાગ્નિ-સર્ગાધિકરણ, અને ૩ કાયનિઃસર્ગાધિકરણ એ ત્રણ પ્રકારનાં છે. દુષ્ટ પ્રકારથી મનને પ્રવર્તન કરાવવું તેને મનોનિઃસર્ગાધિક-રણ કહે છે, દુષ્ટ પ્રકારથી વચનને પ્રવર્તન કરાવવું, તેને વાગ્નિ-સર્ગાધિકરણ કહે છે અને દુષ્ટ પ્રકારથી શરીરને હલન ચલન કરાવવું, તેને કાયનિઃસર્ગાધિકરણ કહે છે. એ પ્રમાણે ૧૧ પ્રકારના અજીવાધિકરણ છે. ભાવાર્થ-જીવ અને અજીવ એ અધિકરણના આશ્રયથી કર્મોનું આગમન થાય છે તેથી એ બે અધિકરણોના ભાવોના આ સર્વે વિશેષ ભેદ કહ્યા છે. ૯.

હવે જ્ઞાનાવરણાદિક વિશેષ આસ્ત્રવનાં કારણ કહે છે-
તત્પ્રદોષનિહ્વમાત્સર્યાન્તરાયાસાદનોપધાતા

જ્ઞાનદર્શનાવરણયોઃ ॥૧૦॥

અર્થ—(તત્પ્રદોષનિહ્વમાત્સર્યાન્તરાયાસાદેનાપધાતાઃ) જ્ઞાન

અને દર્શનના વિષયમાં ૧ પ્રદોષ, ૨ નિહ્વ, ૩ માત્સર્ય, ૪ અન્તરાય, ૫ આસાદન, ૬ ઉપધાત, એ છ (જ્ઞાનદર્શનાવરણયોઃ) જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણકર્મના આસવનું કારણ છે. ૧. કેઈ પુરૂષ મોક્ષના કારણભૂત તત્વજ્ઞાનનું વિવેચન કરે તેને સાંભળીને ઈર્ષાભાવથી તેની પ્રશંસા નહિ કરે અને મુંગાની માફક બેસી રહે, તેવા ભાવને પ્રદોષ કહે છે. ૨. જે સ્વયં (પોતે) શાસ્ત્રજ્ઞાનના બળુકાર વિદ્વાન હોય અને કેઈ પુરૂષ કેઈ પદાર્થનું સ્વરૂપ બળુવાને માટે તેને પૂછે છે કે “ અસુક પદાર્થનું સ્વરૂપ શું છે ” ત્યારે તે વિષયને પોતે બળુવા છતાં ‘ હું બળુતો નથી ’ એવી રીતે શાસ્ત્રજ્ઞાનના છુપાવવાથી જે ભાવ થાય, તેને નિહ્વભાવ કહે છે. ૩. આ બળીને વિદ્વાન (પડિત) થઈ જશે તો મારી ખરોખરી કરશે એવા અભિપ્રાયથી કેઈને શીખવવું નહિ એવા ભાવને માત્સર્યભાવ કહે છે. ૪. કેઈ જ્ઞાનને માટે વિદ્યાભ્યાસ કરતો હોય તેમાં તેને વિદ્ય કરવું; પુસ્તક, અધ્યાપક, પાઠશાળા વગેરે સાધનોનો વિચ્છેદ (નાશ) કરવો અથવા જે કાર્યથી જ્ઞાનનો (વિદ્યાનો) પ્રચાર થતો હોય તેવા કાર્યનો વિરોધ કરવો (ખગાડી દેવું) તેને અન્તરાય કહે છે. ૫. બીજાએ પ્રકાશીત કરેલા જ્ઞાનને વર્જન કરવું (રોકી દેવું) કે હમણાં આ વિષયને નહિ કહો. ઈત્યાદિ ભાવોને આસાદન કહે છે. ૬. અને પ્રશંસનીય જ્ઞાનને દૂષણ લગાવવું તેને ઉપધાતભાવ કહે છે. એ છ કારણોથી અજ્ઞાનના વિષયમાં જ્ઞાનાવરણકર્મોનો અને દર્શનના વિષયમાં હોય તો દર્શનાવરણ

કર્મોના આસ્રવ થાય છે. જો કે આસ્રવ દરેક સમયે આયુકર્મ (સવાય સાતે કર્મોના થાય છે, તોપણ સ્થિતિ (કાળની મર્યાદા) બંધ અને અનુભાગ (ફળ આપવાની શક્તિ) બંધની અપેક્ષાએ વિશેષ કારણ કહેલું છે અર્થાત્ એવાં કર્મો કરવાથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોમાં સ્થિતિ અને અનુભાગબંધ વધારે થાય છે. ૧૦.

વેદનીય કર્મના બે પ્રકાર છે. ૧ અસાતાવેદનીય, ૨ સાતાવેદનીય, તેમાંથી અસાતાવેદનીય કર્મનાં આસ્રવનાં કારણ કહે છે—

દુઃસ્વશોકતાપાક્રન્દનવધપરિદેવનાન્યાત્મપરોમય-

સ્થાન્યસદ્વેચસ્ય ॥૧૧॥

અર્થ—(દુઃસ્વશોકતાપાક્રન્દનવધપરિદેવનાનિ) દુઃખ, શોક,

તાપ, આક્રંદન, વધ અને પરિદેવન એ (આત્મપરોમયસ્થાનિ) પોતે કરવાથી, બીજાને કરવાથી તથા બન્નેને એક સાથે ઉત્તમ કરવાથી (અસદ્વેચસ્ય) અસાતાવેદનીય કર્મોના આસ્રવ થાય છે. પીડારૂપ પારણામને દુઃખ કહે છે. પોતાના ઉપકારરૂપ દ્રવ્યનો વિયોગ (નાશ) થવાથી પરિણામ મલોન કરવું, ચિન્તા કરવી, ખેડરૂપ થવું, તેને શોક કહે છે. નિંદા કાર્ય કરવામાં પોતાની નિંદા થવાથી પશ્ચાત્તાપ કરવો, તેને તાપ કહે છે. પરિતાપથી અશ્રુપાતપૂર્વક વિલાપ કરવો અથવા રડવું, તેને આક્રંદન કહે છે. આયુ, ઇન્દ્રિય, બળ, પ્રાણાદિકનો વિયોગ કરવો, તેને વધ કહે છે. અને એવો વિલાપ કરે કે સાંભળવા-

વાળાના મનમાં કયા ઉત્તમ થાય , એવા વિલાપને પરિ-
દેવન કહે છે. ઇત્યાદિ અનેક કારણોથી અસાતા વેદનીય
કર્મનો આસ્ત્રવ થાય છે. (તેમજ અત્યન્ત ક્રોધ, માન
માયા અને લોભ કરવાથી, અત્યન્ત વિલાપ કરવાથી, અત્યન્ત
કૂટવાથી વગેરે અનેક અશુભ કારણોથી પણ અસાતાવેદ-
નીયકર્મનો આસ્ત્રવ થાય છે.) ૧૧.

ભૂતવ્રત્યનુકમ્પાદાનસરાગસંયમાદિયોગઃ ક્ષાન્તિઃ
શૌચમિતિ સદ્વેદ્યસ્ય ॥૧૨॥

અર્થ—(ભૂતવ્રત્યનુકમ્પાદાનસરાગસંયમાદિયોગઃ) ભૂતવૃત્ય-
નુકમ્પા, દાન, સરાગસંયમાદિ યોગ, (ક્ષાન્તિઃ) શુભ
પરિણામોની ભાવનાથી ક્રોધાદિક આરકષાયોનો અભાવ તે
ક્ષમા અને (શૌચમ્) લોભનો ત્યાગ (ઇતિ) એવા પ્રકા-
રના ભાવોથી (સદ્વેદ્યસ્ય) સાતવેદનીયકર્મનો આસ્ત્રવ થાય છે.
ભૂતોના અર્થાત્ ચારે ગતિના જીવોના અને વ્રતોઓના અ-
ર્થાત્ અહિંસાદિ વ્રતોના ધારણ કરનાર વ્રતીનાં દુઃખ જો-
ઇને તેને દૂર કરવારૂપ પરિણામોનું થવું, તેને ભૂતવ્રત્ય-
નુકમ્પા કહે છે. ખીજાના તથા પોતાના ઉપકારાર્થે ધન,
ઔષધિ, આહારાદિક આપવું તેને દાન અને દુષ્ટ કર્મોને
નાશ કરવામાં રાગ કરવારૂપ 'સંયમ'ને અથવા રાગ સહિત
સંયમને સરાગસંયમ કહે છે. આદિ શબ્દ લેવાથી 'સં-

૧પાંચે ઇન્દ્રિયો અને મનને વશ કરવું, તેને સંયમ કહે છે.

૨ એક દેશ ત્યાગ કરવાને તથા વિષયોમાં વિનાશ્રયોજનજ
ત્યાગ થવાથી સંયમાસંયમ કહેવાય છે.

યમાસંયમ, અકામચ્ચનિર્જરા, બાહ્યત્વપાદિક સમજવાં. એ સર્વના અનિન્ધ આચરણનું નામ યોગ છે. ૧૨.

મોહનીયકર્મના બે ભેદ છે. ૧ દર્શનમોહનીય અને ૨ આરિત્રમોહનીય; એમાંથી અનન્ત સંસારના કારણસ્વરૂપ દર્શનમોહનીયના આસ્રવનાં કારણ કહે છે.—

કેવલિશ્રુતસંઘર્મદેવાવર્ણવાદો દર્શનમોહસ્ય ॥૧૩॥

અર્થ— (કેવલિશ્રુતસંઘર્મદેવાવર્ણવાદઃ) કેવલજ્ઞાની, શાસ્ત્ર, મુનિયોનો સંઘ, અહિંસામય ધર્મ અને દેવોનો અવર્ણવાદ કરવો અર્થાત્ તેઓને દૂષણ લગાવવું તે (દર્શનમોહસ્ય) દર્શનમોહનીયકર્મના આસ્રવનું કારણ છે. કેવલજ્ઞાનીને ક્ષુધા, તૃષ્ણા, આહાર, નિહારાદિ દોષ કહેવો, કંબલાદિ વસ્ત્ર પાત્રાદિ છે, એવું કહેવું તે કેવળીનો અવર્ણવાદ છે. શાસ્ત્રમાં મધ (દાડ), માંસ, મધુ (મધ) આદિને સેવન કરવાનો ઉપદેશ છે, વેદનાથી પિડિતને માટે મૈથુનસેવન, રાત્રિભોજન વગેરે કહ્યું છે ઇત્યાદિ દોષ લગાવવો, તે શાસ્ત્રનો અવર્ણવાદ છે. શરીરથી નિર્મમત્વ, નિર્મથ, વીતરાગી મુનિશ્વરોના સંઘને અપવિત્ર નિર્લભજ કહેવો, તે સંઘનો અવર્ણવાદ છે. અહિંસામય જૈનધર્મના સેવન કરનારા સર્વે અસુર હોય છે અને યથે; એવું કહેવું તે ધર્મનો અવર્ણવાદ છે અને દેવોને માંસભક્ષી દાડ-ડીઆ, ભોજન કરવાવાળા, સ્ત્રીથી કામસેવન કરવાવાળા

૩ પોતાના અભિપ્રાયથી ત્યાગ નહિ કરીને પરાધીનતાથી ભોગપભોગનો નિરોધ (નાશ) થવો તેને અકામચ્ચનિર્જરા કહે છે.

૪ તત્ત્વોના યથાર્થ સ્વરૂપથી અનભિસ મિથ્યાદષ્ટીને બાહ્ય કહે છે અને તેના તપને બાહ્યતપ કહે છે.

વગેરે કહેવું; તે દેવનો અવર્ણુવાદ છે. એ સર્વેથી મોહનીયકર્મનો આસ્તવ થાય છે. ૧૩.

કષાયોદયાત્તીવ્રપરિણામશ્ચારિત્રમોહસ્ય ॥૧૪॥

અર્થ—(કષાયોદયાત્) દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવનાં કારણ-કષાયોના ઉદયથી (તીવ્રપરિણામઃ) તીવ્ર પરિણામ થવું, તે (ચારિત્રમોહસ્ય) ચારિત્રમોહનીયકર્મના આસ્તવનું કારણ છે. આત્મજ્ઞાની તપસ્વીઓની નિન્દા કરવી, ધર્મનો નાશ કરવો, ધર્મના સાધનમાં અન્તરાય કરવી, બ્રહ્મચારીઓને બ્રહ્મચર્યથી ચલાયમાન કરવા, દેશવ્રતી અને મહાવ્રતીઓને વ્રતોમાંથી ચલાયમાન કરવા; મદ્ય, માંસ, મધુના ત્યાગીને બ્રમ પેદા કરવો; ઉત્તમ ચારિત્રમાં તથા પ્રતિષ્ઠા અને યશઃકીર્તિમાં દુષણ લગાવવું એ વગેરે તીવ્ર પરિણામોનાં કાર્ય છે; અને એજ કાર્યથી ચારિત્રમોહનીયકર્મનો આસ્તવ થાય છે. ૧૪.

હવે આયુકર્મના ચાર લેહ છે—નરકઆયુ, તિર્યગ્-ચ આયુ, મનુષ્ય આયુ અને દેવઆયુ, તેમાંથી પહેલા નરકઆયુના આસ્તવનું કારણ કહે છે—

બહારમ્મપરિગ્રહત્વં નારકસ્યાયુષઃ ॥૧૫॥

અર્થ—(બહારમ્મપરિગ્રહત્વં) બહુ આરંભ કરવો અને બહુ પરિગ્રહ રાખવો તે (નારકસ્ય) નારકીઓના (આયુષઃ) આયુના આસ્તવનું કારણ છે. ૧૫.

માયા તૈર્યગ્યોનસ્ય ॥૧૬॥

અર્થ—(માયા) ચારિત્રમોહના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલો કુટીલ સ્વભાવ (તૈર્યગ્યોનસ્ય) તિર્યગ્-ચયોનિના આયુના

આસવનું કારણ થાય છે. મનમાં કંઈ, વચનમાં કંઈ અને કરે કાંઈ તેને માયાચારી કહે છે. ૧૬.

અલપારમ્ભપરિગ્રહત્વં માનુષસ્ય ॥૧૭॥

અર્થ—(અલપારમ્ભપરિગ્રહત્વં) અલ્પ આરંભ કરે અને અલ્પ પરિગ્રહ (તૃષ્ણા) રાખે તે (માનુષસ્ય) મનુષ્યઆયુ-
ના આસવનું કારણ છે. ૧૭.

સ્વભાવમાર્દવં ચ ॥૧૮॥

અર્થ—(સ્વભાવમાર્દવં) શીખળ્યા વગરની સ્વાભાવિક કેમળતા (ચ) પણ મનુષ્યઆયુના આસવનું કારણ છે. ૧૮.

નિઃશીલવ્રતત્વં ચ સર્વેષામ્ ॥૧૯॥

અર્થ—(ચ) અને (નિઃશીલવ્રતત્વં) દિગ્વ્રત, દેશવ્રત વગેરે સાત શીલ તથા અહિંસાદિ પાંચ વ્રતોને ધારણ નહિ કરવાં તે (સર્વેષાં) આરેગતિઓના આસવનું કારણ છે. ૧૯.

સરાગસંયમસંયમાસંયમાડકામનિર્જરાબાલતપાંસિ દૈવસ્ય ॥૨૦॥

અર્થ—(સરાગસંયમસંયમાસંયમાડકામનિર્જરાબાલતપાંસિ) સ-
રાગસંયમ, સંયમાસંયમ, અકામનિર્જરા અને બાલતપ એ (દૈવસ્ય) દેવાયુખંધના આસવનું કારણ છે. કર્મેનો નાશ કરવામાં તથા વ્રતાદિક શુભાચરણમાં રાગસહિત જે ભાવ થવો, તેને સરાગસંયમ કહે છે. ત્રસહિંસાના ત્યાગરૂપ સંયમ અને સ્થાવરહિંસાના અત્યાગરૂપ અસંયમ એ પ્રકારે સંયમ અસંયમ એ બંને પ્રકારના પરિણામને સંયમાસંયમ કહે છે. પરાધી-
નતાથી ક્ષુધા તૃષ્ણાદિક પીડા ભોગવવી; મારન, તાડન આદિ ત્રાસ સહન કરવો, અને પરિતાપાદિક દુઃખ ભોગવવામાં મંદકષાય-

રૂપ ભાવ થવો, તેને અકામનિર્જરા કહે છે. અને આ-
ત્મજ્ઞાન રહિત તપ કરવું તે બાહ્યતપ (અજ્ઞાનતપ)
છે. તેનાથી તથા હિતકારી કલ્યાણ કરવાવાળા મિત્રો-
નો સંબંધ કરવાથી, ધર્મચિત્તનું સેવન કરવાથી, સત્ય
ધર્મનું શ્રવણ કરવાથી, પ્રશંસા કરવાથી અને પ્રભાવનાદિકથી
દેવાયુના આસવનું કારણ થાય છે.

સમ્યક્ત્વં ચ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—[ચ] અને (સમ્યક્ત્વં) સમ્યગ્દર્શન પણ દે-
વાયુનું કારણ છે પરંતુ પૃથક્ વિધાનથી કલ્પવાસીદેવોના
આયુનાજ આસવનું કારણ છે એમ બાણવું. ૨૧.

યોગવ્રતા વિસંવાદનં ચાશુભસ્ય નામ્નઃ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—(યોગવ્રતા) મનવચનકાયાના યોગોની વ્ર-
તા (કુટીલતા) (ચ) અને (વિસંવાદનં) અન્યથા પ્રવ-
ર્તન કરવું તે, (અશુભસ્ય નામ્નઃ) અશુભનામકર્મના
આસવનું કારણ છે. ૨૨.

તદ્વિપરીતં શુભસ્ય ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—(તદ્વિપરીતં) યોગ, વ્રતા અને વિસંવાદથી
વિપરીત મનવચનકાયાની સરળતા અને વિસંવાદનો અભાવ
તે (શુભસ્ય) શુભ નામકર્મના આસવનું કારણ છે. ૨૩.

દર્શનવિશુદ્ધિર્વિનયસમ્પન્નતાશીલત્રેતશ્વનતીચારોઽભીક્ષ્ણજ્ઞાનો-
પયોગસંવેગૌ શક્તિતસ્ત્યાગતપસી સાધુસમાધિર્વૈયાવૃત્ત્યકરણ-
મર્હદાચાર્યબહુશ્રુતપ્રવચનમક્તિરાવશ્યકાપરિહાણિર્માર્ગ-

પ્રભાવના પ્રવચનવત્સલત્વમિતિ તીર્થકરત્વસ્યા ॥૨૪॥

અર્થ—(દર્શનવિશુદ્ધિઃ) પચ્ચીસ *દોષ રહિત નિર્મળ સમ્યક્ત્વ. ૧. (વિનયસંપન્નતા) દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રમાં; તથા દર્શનજ્ઞાનચારિત્રનાધારકોમાં, તથા દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુ અને ધર્મમાં પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ વિનય કરવો, તથા કષાયોનો અભાવ કરીને આત્માને માર્દવરૂપ કરવો તે. ૨. (શીલવ્રતેષ્વનતીચારઃ) અહિંસાદિક વ્રતોમાં તથા તેનું પ્રતિપાલન કરવાવાળા ક્રોધવર્જનાદિ શીલોમાં અતિચાર રહિત પ્રવૃત્તિ કરવી તે. ૩. (અમીક્ષણજ્ઞાનોપયોગસવેગૌ) નિરન્તર તત્વાભ્યાસ કરતા રહેવું તે. ૪. સંસારના દુઃખોથી ભયભીત થઈને વિરક્ત થવું તે. ૫. (શક્તિઃ ત્યાગતપસી) શક્તિને નહિં છુપાવીને યથાશક્તિ (પોતાની શક્તિ મુજબ) દાન કરવું તે. ૬. કાયકલેશાદિક તપ કરવું તે. ૭. (સાધુસમાધિઃ) મુનિયોના વિદ્ધ અને કષ્ટને દૂર કરીને તેમના સંયમની રક્ષા કરવી તે. ૮. (વૈયાવૃત્યકરણમ્) રોગી તથા સાધુમુનિગણોની સેવાપૂજા કરવી તે. ૯. (અર્હદાચાર્યવદ્શ્રુતપ્રવચનભક્તિઃ) અર્હન્ત વીતરાગ દેવની ભક્તિ અથવા તેમના ગુણોમાં અનુરાગસ્વરૂપ અર્હર્હક્તિ તે. ૧૦. સંઘમાં દીક્ષા શિક્ષાના આપવાવાળા સંઘાધિપતિ આચાર્યોના ગુણોમાં અનુરાગરૂપ આચાર્યભક્તિ. ૧૧. ઉપાધ્યાય મહારાજના ગુણોમાં અનુરાગરૂપ બહુશ્રુતભક્તિ

* શંકા કાંક્ષાદિ આઠ દોષ, આઠ મદ, છ અનાયતન અને ત્રણ મૂઢતા એ ૨૫ દોષ છે.

૧૨. અને શાસ્ત્રોના ગુણોમાં અનુરાગરૂપ પ્રવચનલક્ષિત. ૧૩. (આવશ્યકાપરિહાણિઃ) સામાયિક, સ્તવન, વંદના, પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન અને કાર્યોત્સર્ગ એ છ આવશ્યક ક્રિયાઓમાં હાનિ નહિ કરવી તે. ૧૪. (માર્ગપ્રમાવના) સ્વાદ્વાદ વિદ્યાધ્યયનપૂર્વક પરમતના અજ્ઞાન અંધકારને દૂર કરીને જૈનધર્મનો પ્રભાવ વધારવો અથવા વૃદ્ધિરૂપ કરવો તે. ૧૫. (પ્રવચનવત્સલત્વમ્) સાધર્મી જીવોની સાથે ગાય વાછરડાની માફક પ્રીતિ કરવી તે. ૧૬. એવી રીતે સોળ ભાવનાઓ (તીર્થંકરત્વસ્ય) તીર્થંકરપ્રકૃતિના આસવતું કારણ છે. ભાવાર્થ—દર્શનવિશુદ્ધિ વગેરે સોળ ભાવના જેને થાય તે નિયમથી તીર્થંકર થાય છે—સંસારસમુદ્રને તરી જાય છે; તેને કુગતિ થતી નથી. વળી પૂર્વભવમાં મિથ્યાત્વના પરિણામથી નરકાયુનો અંધ કયો હોય, તોપણ કોઈ જ્ઞાનીના કારણથી સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરી સોળ ભાવના ભાવે, તો તે નરકમાંથી નીકળીને તીર્થંકર થઈ નિર્વાણગતિને પામે છે. ૨૪.

ગોત્રકર્મના ઉચ્ચ ગોત્ર અને નીચ ગોત્ર એ બે ભેદ છે, તેમાંથી નીચ ગોત્રકર્મના આસવતું કારણ કહે છે—

પરાત્મનિન્દાપ્રશંસે સદસદ્ગુણોચ્છાદનોદ્ભાવને ચ
 નીચૈર્ગોત્રસ્ય ॥૨૫॥

અર્થ — (પરાત્મનિન્દાપ્રશંસે) ખીજના ગુણોની નિંદા અને પોતાના ગુણોની પ્રશંસા કરવી (ચ) અને (સદસ-દ્ગુણોચ્છાદનોદ્ભાવને) ખીજના વિદ્યમાન ગુણોને આરછાદન કરવા (ઢાંકવા) અને પોતાના અવિદ્યમાન ગુણોને પ્રકાશ-

માન કરવા, તે (નીચૈર્ગોત્રસ્ય) નીચ ગોત્રકર્મના આસ-
વનું કારણ છે. ૨૫.

તદ્વિપર્યયો નીચૈર્વૃત્ત્યનુત્સેકૌ ચોત્તરસ્ય ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—(તદ્વિપર્યયો) નીચ ગોત્રના આસવોથી વિપરીત
કારણ અર્થાત્ પોતાના ગુણની નિંદા અને ખીજના ગુણોની
પ્રશંસા તથા પોતાના ગુણોને ઢાંકવા અને ખીજના ગુણોને
પ્રકાશમાન કરવા (ચ) અને (નીચૈર્વૃત્ત્યનુત્સેકૌ) ^૧નીચપ્રવૃત્તિ
અને ^૨ઉત્સુકતાના અભાવથી (ઉત્તરસ્ય) ઉત્તરના અર્થાત્
ઉચ્ચગોત્રકર્મના આસવનું કારણ છે. ૨૬.

વિઘ્નકરણમન્તરાયસ્ય ॥ ૨૭ ॥

અર્થ—(વિઘ્નકરણમ) ખીજના દાન, લોગાદિકમાં વિઘ્ન
કરવું (અન્તરાયસ્ય) તે અન્તરાયકર્મના આસવનું કારણ
છે. માર્વાર્થ—દાન આપવામાં વિઘ્ન કરવાથી દાનાન્તરાય-
કર્મનો આસ્રવ થાય છે. ખીજના લાભમાં વિઘ્ન નાંખવાથી
લાભાન્તરાય કર્મનો આસ્રવ થાય છે. ખીજનું બળ વીર્ય
બગડવાથી વીર્યાન્તરાય કર્મનો આસ્રવ થાય છે. ખીજના
લોગના કારણોને બગડવાથી લોગાન્તરાય કર્મનો આસ્રવ
થાય છે અને ઉપલોગના કારણોને બગડવાથી ઉપલોગા-
ન્તરાય કર્મનો આસ્રવ થાય છે.

આવી રીતે આઠો કર્મોના આસ્રવ થવાનાં મુખ્ય
મુખ્ય કારણો કહ્યાં. વિશેષ કારણો તો અસંખ્યાત છે. ૨૭.

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

^૧ ગુણોમાં જે મોટા હોય તેની સાથે વિનયરૂપ રહેવાથી
નીચૈર્વૃત્તિ કહેવાય છે. ^૨ ગુણોમાં પોતે મોટા હોય તો મદ
(અહંકાર) નહિ કરવો, તેને અનુત્સેક કહે છે.

અથ સપ્તમોઽધ્યાયઃ લિખ્યતે ।

હવે પાંચ વ્રત કહેવાને સુત્ર કહે છે—

હિંસાઽનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહેભ્યો વિરતિર્વ્રતમ્ ॥૧॥

અર્થ—(હિંસાઽનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહેભ્યઃ) હિંસા, અનૃત, સ્તેય, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહ એનાથી (વિરતિઃ) બુદ્ધપૂર્વક વિરકત થવું તેને (વ્રતમ્) વ્રત કહે છે. ભાવાર્થ—અહિંસા, સત્ય, અચ્ચેરી, બ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહપરિભાણ એ પાંચ વ્રત છે. ૧.

દેશસર્વતોઽણુમહતી ॥ ૨ ॥

અર્થ—ઉક્ત પાંચ વ્રત (દેશસર્વતઃ) એકદેશ ત્યાગથી અને સર્વ પ્રકારે ત્યાગથી (અણુમહતી) અણુવ્રત અને મહાવ્રત થાય છે. ભાવાર્થ—ઉક્ત પાંચ પાપ-હિંસા, જૂઠું, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહનો યથાશક્તિ એકદેશત્યાગ કરવાથી પાંચ અણુવ્રત અને મન, વચન, કાયા; તથા કૃત, કારિત, અનુમોદનાથી સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરવાથી પાંચ મહાવ્રત થાય છે. ૨.

૧ સામાન્ય આસ્ત્રવનું કથન કરવા પછી વિશેષ શુભ આસ્ત્રવનું કથન કરવાને માટે અધ્યાય પ્રારંભ કરીએ છીએ. જીવ શુભ, અશુભ તથા શુદ્ધ ઉપયોગવાળા એવી રીતે ત્રણ જાતિના હોય છે. જ્યાં સુધી શુદ્ધ અવસ્થા નહિ થાય ત્યાં સુધી શુભ અવસ્થા પણ ગ્રાહ્ય માની છે.

તત્સ્યૈર્યથા ભાવનાઃ પચ્ચ પચ્ચ ॥ ૩ ॥

અર્થ—(તત્સ્યૈર્યથા) ઉક્ત પાંચ વ્રતોને સ્થિર રાખવાને માટે પ્રત્યેક વ્રતની (પચ્ચ પચ્ચ) પાંચ પાંચ (ભાવનાઃ) ભાવનાઓ છે (વારંવાર ચિંતવન કરવાને ભાવના કહે છે). ૩.

વાઙ્મનોગુપ્તીર્યાદાનનિક્ષેપણસમિત્યાલો-

કિતપાનંભોજનાનિ પચ્ચ ॥ ૪ ॥

અર્થ—(વાઙ્મનોગુપ્તીર્યાદાનનિક્ષેપણસમિત્યાલોકિતપાનંભોજનાનિ) વચનગુપ્તિ, મનોગુપ્તિ, ધર્માસમિતિ, આદાનનિક્ષેપણસમિતિ અને આલોકિતપાન ભોજન એ (પચ્ચ) પાંચ અહિંસા-વ્રતની ભાવનાઓ છે. વચનની પ્રવૃત્તિને સારી રીતે રોકવી તેને વચનગુપ્તિ કહે છે. મનની પ્રવૃત્તિને સારી રીતે રોકવી (વશ કરવી) તેને મનોગુપ્તિ કહે છે. ચાર હાથ સુધી જમીન દેખીને ચત્નાચારપૂર્વક (કોઈ જીવ મરે નહિ તેવી રીતે) ચાલવું તેને ધર્માસમિતિ કહે છે. જમીનને જીવ રહિત જોઈને ચત્નાચારપૂર્વક કોઈ વસ્તુ લેવી, સુકવી કે જેનાથી કોઈ જીવ મરે નહિ તેવી રીતે વર્તવું, તેને આદાનનિક્ષેપણસમિતિ કહે છે. આહારપાનાદિકમાં અન્તરંગની જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોઈ તપાસીને ભોજનપાન કરવું, તેને આલોકિતપાનભોજન કહે છે. ૪.

ક્રોધલોભમીરુત્વહાસ્યપ્રત્યાખ્યાના-

ન્યનુવીચિમાષણં ચ પચ્ચ ॥ ૫ ॥

અર્થ—(ક્રોધલોભમીરુત્વહાસ્યપ્રત્યાખ્યાનાનિ) ક્રોધનો ત્યાગ,

લોભનો ત્યાગ, ભયનો ત્યાગ, હાસ્યનો ત્યાગ (ચ) અને (અનુવીચિ ભાષણ) પાપરહિત સૂત્રપ્રમાણે (શાસ્ત્રાનુસાર) બોલવું એ (પચ્ચ) પાંચ અત્યમ્વતની ભાવના છે. ૫.

શૂન્યાગારવિમોચિતાવાસપરોપરો-

ધાકરણમૈક્ષ્યશુદ્ધિસધર્માઽવિસંવાદાઃ પચ્ચ ॥૬॥

અર્થ—(શૂન્યાગારવિમોચિતાવાસપરોપરોધાકરણમૈક્ષ્યશુદ્ધિસધર્માવિસંવાદાઃ) સૂના ધરમાં રહેવું, કોઈએ ત્યાગ કરેલા સ્થાનમાં રહેવું, ખીજાને રોકવા નહિ, શાસ્ત્રવિહિત ભિક્ષાની વિધિમાં ન્યૂનાધિક નહિ કરવું અને સાધર્મી ભાઈ સાથે વિસંવાદ નહિ કરવો એ (પચ્ચ) પાંચ અત્યૌર્થમ્વતની ભાવના છે. ૬.

સ્ત્રીરાગકથાશ્રવણતન્મનોહરાજ્ઞનિરીક્ષણપૂર્વરતાનુસ્મ-

રણવૃષ્ટ્યેષ્ટરસસ્વશરીરસંસ્કારત્યાગાઃ પચ્ચ ॥૭॥

અર્થ—(સ્ત્રીરાગકથાશ્રવણતન્મનોહરાજ્ઞનિરીક્ષણપૂર્વરતાનુસ્મરણ-વૃષ્ટ્યેષ્ટરસસ્વશરીરસંસ્કારત્યાગાઃ) સ્ત્રીઓમાં રાગ ઉત્પન્ન થાય એવી કથાઓને સાંભળવાનો ત્યાગ, સ્ત્રીઓના મનોહર અંગોને રાગ સહિત જોવાનો ત્યાગ, પૂર્વકાળમાં કરેલા (લોગવેલા) વિષયલોગોને સ્મરણ કરવાનો ત્યાગ, કોમાદીપન (કામને ઉત્પન્ન) કરવાવાળા પુષ્ટિકારક પદાર્થો તથા ઇન્દ્રિયોને લાલસા ઉત્પન્ન કરવાવાળા રસોનો ત્યાગ, અને શરીરને શ્રંગાર (ઘરેણાં) યુક્ત કરવાનો ત્યાગ, એ (પચ્ચ) પાંચ અત્યૌર્થમ્વતની ભાવના છે. ૭.

મનોજ્ઞામનોજ્ઞેન્દ્રિયવિષયરાગદ્વેષવર્જનાનિ પચ્ચ ॥૮॥

અર્થ—(મનોજ્ઞામનોજ્ઞેન્દ્રિયવિષયરાગદ્વેષવર્જનાનિ) પાંચ ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શ, રસાદિક ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટરૂપ પાંચે વિષયોમાં રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવો, તે (પચ્ચ) પાંચ પરિગ્રહ-વ્રતની ભાવનાઓ છે. એ પાંચે વ્રતની પાંચ પાંચ ભાવનાઓને ભાવવાથી વ્રતોમાં દૃઢતા થાય છે. ૮.

હવે અહિંસાદિ પાંચ વ્રતથી ઉલટા હિંસાદિ પાંચ પાપોમાં કેવી ભાવના રાખવી જોઈએ, તે કહે છે—

હિંસાદિષ્વિહામુક્તાપાયાવચ્ચદર્શનમ્ ॥ ૯ ॥

અર્થ—(હિંસાદિષુ) હિંસાદિ પાંચ પાપોના થવાથી (હહ) આ લોકમાં તથા (અમુજ) પરલોકમાં (અપાયાવચ્ચદર્શનમ્) રાજદંડ, પંચદંડ વગેરે આપત્તિઓ તથા છેદનભેદન વગેરે નિંદા કરવાલાયક કષ્ટો જોવા તથા સહન કરવા પડે છે; એ પ્રકારે ચિંતવન કરવું તે. ૯.

દુઃસ્વમેવવા ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—(વા) અથવા હિંસાદિ પાંચ પાપ (દુઃસ્વમેવ) દુઃખરૂપ જ છે, એ પ્રમાણે ભાવના કરવી તે. (અહિંયાં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર હિંસાદી પાપોને દુઃખ કહેલું છે.) ૧૦.

મૈત્રીપ્રમોદકારુણ્યમાધ્યસ્થ્યાનિ ચ સત્ત્વગુણા-

ધિકક્લિષ્ટમાનાઽવિનયેષુ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—(મૈત્રીપ્રમોદકારુણ્યમાધ્યસ્થ્યાનિ ચ) મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ એ ચાર ભાવના પણ અનુક્રમે

(સત્વગુણાધિકાક્લિપ્યમાનાઽવિનયેષુ) સર્વસાધારણુ જીવોમાં; શુભાધિકોમાં, દુઃખીઓપર, તથા અવિનયી અથવા મિથ્યા-દષ્ટિઓ ઉપર કરવી જોઈએ. માવાચ્ય—સંપૂર્ણ જીવોપર મૈત્રી (મિત્રતા) ભાવ રાખવો તે મૈત્રીભાવના છે. જે પોતાથી શુભોમાં અધિક હોય, તેને દેખતાંજ પ્રસન્નતા પ્રગટ કરી હર્ષિત થઈને તેના શુભોમાં ભક્તિ કરવી તે પ્રમોદભાવના છે. જે જીવ રોગ વગેરેથી પીડિત (દુઃખી) હોય તેના ઉપર કઠ્ણાબુદ્ધિ રાખી તેના દુઃખને દૂર કરવાનો ઉપાય કરવો, તે કાઠ્ણ્યભાવના છે અને જે જીવ તત્ત્વાર્થના ઉપદેશને ગ્રહણ કરવાયોગ્ય ન હોય તથા અવિનયી હોય એવા જીવોપર રોગદ્વેષ રહિત મધ્યસ્થ ભાવ રાખે તે માધ્યસ્થભાવના છે. ૧૧.

જગત્કાયસ્વભાવૌ વા સંવેગવૈરાગ્યાર્થમ્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—(વા) અથવા (સંવેગવૈરાગ્યાર્થ) સંવેગ અને વૈરાગ્યને માટે (જગત્કાયસ્વભાવૌ) જગત્ અને કાયના સ્વભાવને પણ વારંવાર ચિંતવન કરવો જોઈએ. એ હિંસાદિક પાંચ ભાવનાઓનું વારંવાર ચિંતવન કરવાથી શુદ્ધ નિર્મલ ભાવ થાય છે અને તેનાથી શુભકર્મનો આસવ થાય છે. ૧૨.

હવે એ પાંચ પાપોનું અનુક્રમે લક્ષણ કહે છે—

પ્રમત્તયોગાત્પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—(પ્રમત્તયોગાત્) ૧ પ્રમાદના યોગથી (પ્રાણવ્યપરોપણં)

૧ સ્ત્રીકથા, ભોજનકથા, રાજકથા અને દેશકથા એ ચાર વિકથા; દોષ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય; સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ,

ભાવપ્રાણ અથવા દ્રવ્યપ્રાણોનો વિયોગ કરવો, તે (હિંસા) હિંસા છે. કષાયસહિત ભાવ થવાથી અર્થાત્ આત્માના રાગદ્વેષરૂપ પરિણામ થવાને પ્રમાદ કહે છે. આત્માના જ્ઞાન દર્શનાદિક સ્વભાવોને ભાવપ્રાણ કહે છે અને શરીરાદિકને દ્રવ્યપ્રાણ કહે છે. માવાર્થ-પ્રમાદને વશ થઈને કોઈ પણ જીવને માર, કુટ વગેરે કરીને તથા વિનાપ્રયોજન ઝાડ વગેરેને ઉખેડવાં; ડાંખાં, પાંદડાં વગેરે તોડવાં, દયા રહિત થઈ પ્રાણીઓને ઘાસ, પાણી વગેરેથી દુઃખી કરવાં તથા શક્તિ ઉપરાંત વધારે જોજ લાદીને નહિ ચાલે એટલે માર મારવો, આવી રીતે કોઈ પણ પ્રાણીના જીવને (આત્મા)ને દુઃખ આપવું, તે હિંસા છે. ૧૩.

અસદમિધાનમનૃતમ્ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—પ્રમાદના યોગથી (અસદમિધાન) કોઈ પણ પ્રાણીને પીડાકારક અપ્રશસ્ત વચન કહેવાં તે (અનૃતમ્) અનૃત છે અર્થાત્ અસત્ય નામનું પાપ છે. માવાર્થ-પ્રમાદને વશ થઈને કોઈ પ્રાણીને કુવચન, તિરસ્કાર, જૂઠું, મસ્કરી, હાસ્ય વગેરે કરી તેના પ્રાણ(આત્મા)ને દુઃખ આપવું તે અસત્ય નામનું પાપ છે. ૧૪.

અદત્તાદાનં સ્તેયમ્ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—લોભ વગેરે પ્રમાદોના કારણથી (અદત્તાદાનં) વિના આપેલું ખીજનું ધનધાન્યાદિકનું ગ્રહણ કરવું તે (સ્તેયમ્) સ્તેય અર્થાત્ ચોરી છે. માવાર્થ-પ્રમાદના યોગથી

ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચ ઇન્દ્રિયા; નિદ્રા અને રાગદ્વેષ એવી રીતે કુલે ૧૫ પ્રમાદ છે.

લોભને વશ થઈ માલિકની આજ્ઞા વગર અથવા આજ્ઞા વગર કોઈ પણ વસ્તુ લેવી તે ચોરી છે. ૧૫.

મૈથુનમબ્રહ્મ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—રાગાદિ પ્રમાદના યોગથી (મૈથુનમ) સ્ત્રીપુ-
રૂષોની પરસ્પર સ્પર્શરૂપ ક્રિયા તે [અબ્રહ્મ] અબ્રહ્મ અર્થાત્
કુશીલ છે. ૧૬.

મૂર્છા પરિગ્રહઃ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—(મૂર્છા) ખાલ અને અભ્યન્તર ચેતન-
અચેતનરૂપ પરિગ્રહમાં મમત્વરૂપ પરિણામ તેજ (પરિગ્રહઃ)
પરિગ્રહ છે. માત્રાર્થ—ખાલમાં સ્ત્રી, પુત્ર, દાસીદાસ, સેવક,
પરિવાર, ગાય, લેંઝ, હાથી, ઘોડા, ધન, ધાન્ય, સુવર્ણ,
રૂપું, મણિ, માતી, શય્યા, આસન, ઘર, ઘરેણું, વસ્ત્રાદિકમાં
તથા અભ્યન્તરમાં રાગાદિ પરિણામોમાં જે ઉપાર્જન
સંસ્કારાદિ રૂપ મમત્વભાવ થાય છે તેને મૂર્છા કહે છે.
તે મૂર્છાજ પરિગ્રહ છે. ૧૭.

નિઃશલ્યો વ્રતી ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—(નિઃશલ્યઃ) જે માયા, મિથ્યા અને નિદાન
એ ત્રણ શલ્ય રહિત છે તેજ (વ્રતી) વ્રતી કહેવાય છે.
મનમાં કંઈ હોય, વચનમાં કંઈ હોય અને કાર્ય કંઈ કરે,
તેને છળ, કપટ અર્થાત્ માયાશલ્ય કહે છે. તત્ત્વાર્થનું
અશ્રદ્ધાન તે મિથ્યાત્વશલ્ય છે અને ભરિણ્યત્ કાળમાં
વિષયલોભ લોભવવાની ઇચ્છા કરવી તેને નિદાનશલ્ય

કહે છે. એ ત્રણ શબ્દો હોય અને અહિંસાદિ પાંચ વ્રત પાળે, તોપણ તે જીવ વ્રતી થઈ શકતો નથી. ખરી રીતે તો અહિંસાદિ પાંચ વ્રતોને ધારણ કરી ત્રણ શબ્દચરિત થવાથીજ વ્રતી થાય છે. ૧૮.

અગાર્યડનગારશ્ચ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—વ્રતી (અગારી) ગૃહસ્થી (ચ) અને (અનગાર :) ગૃહત્યાગી સાધુ એ બે પ્રકારના હોય છે. ૧૯.

અણુવ્રતોડગારી ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—(અણુવ્રત :) અણુમાત્ર વ્રતવાળા અર્થાત્ જેને પાંચ પાપોનો એકદેશ યથાશક્તિ ત્યાગ હોય તે (અગારી) અણુવ્રતી ગૃહસ્થ અથવા શ્રાવક કહેવાય છે. બે ઇન્દ્રિઆદિક ત્રસ જીવોની હિંસાનો ત્યાગ તે પ્રથમ અહિંસાવ્રત છે. સ્નેહ, વૈર, મોહ, રાગ વગેરેના કારણથી અસત્ય કહેવાનો ત્યાગ તેને બીજું સત્યાણુવ્રત કહે છે. (૩) બીજાએ વગર આપેલા પદાર્થનું ગ્રહણ કરવું કે જેથી તેને પીડા થાય અને રાજા વગેરે દંડ કરે તેને ચોરી અથવા ચૌર્ય કહે છે અને એ ચોરીનો ત્યાગ કરવો તે ત્રીજું અચૌર્યાણુવ્રત છે. (૪) બીજાએ ગ્રહણ કરેલી (પરેણલી) અથવા નહિ ગ્રહણ કરેલી (કુંવારી) સ્ત્રી સાથે વિષય સેવનનો ત્યાગ, તે ચોથું બ્રહ્મચર્યાણુવ્રત છે અને ધન, ધાન્ય, નોકર, ચાકર વગેરેનું પરિભ્રાણ કરીને વધારેનો ત્યાગ કરવો, તે પાંચમું પરિગ્રહપરિભ્રાણુઅણુવ્રત છે. એવી રીતે પાંચ અણુવ્રતોને ધારણ કરનાર અણુવ્રતી (શ્રાવક) કહેવાય છે. ૨૦.

દિગ્દેશનર્થદ્વંદ્વિરતિસામાયિક-
 પ્રોષધોપવાસોપભોગપરિભોગપરિમા-
 નાતિથિસંવિભાગવ્રતસમ્પન્નશ્ચ ॥૨૧॥

અર્થ—દિગ્વિરતિ, દેશવિરતિ અને અનર્થદંડવિરતિ, એ ત્રણગુણુવ્રત છે અને સામાયિક, પ્રોષધોપવાસ, ઉપ-લોગપરિભોગપરિમાણુ અને અતિથિસંવિભાગ આ ચાર-શિક્ષાવ્રત છે. એ સાત વ્રત પણુ ગૃહસ્થ વ્રતીએ ધારણ કરવાં જોઈએ અર્થાત્ પાંચ આણુવ્રત, ત્રણ ગુણુવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત એ ૧૨ વ્રતનો ધારી વ્રતીશ્રાવક (વ્રતપ્રતિમાધારી) કહેવાય છે. (૧) લોભ, આરંભ વગેરે ત્યાગવાના અભિપ્રાયથી પૂર્વાદિ દિશાઓમાં કોઈ પ્રસિદ્ધ નદી, ગામ, નગર, પર્વતાદિક સુધી ગમનાગમનનું સ્થાન રાખી તેની આગળ જવાનો યાવજીવ ત્યાગ કરવો, તેને દિગ્વ્રત કહે છે. (૨) અને યાવજીવ સુધીના કરેલા દિગ્વ્રત (દિશાઓના નિયમ)માંથી પણુ સંકોચીને કોઈ ગામ, નગર, મોહોદલા સુધીનું ગમનાગમન રાખીને તેનાથી આગળ મહિનો, પખવાડીઉં, દિવસ, બે દિવસ, ચાર દિવસાદિકાળની મર્યાદાથી ગમનાગમનનો ત્યાગ કરવો, તેને દેશવ્રત કહે છે. (૩) વગર કારણે જે કામોથી પાપારંભ થાય એવા કામોનો ત્યાગ કરવો, તેને અનર્થદંડવ્રત કહે છે. જેમાં વ્યર્થજ પાપખંધ થાય છે એવા અનર્થદંડ પાંચ પ્રકારના છે-૧ પાપોપદેશ, ૨ હિંસાદાન, ૩ અપધ્યાન, ૪ હુઃશ્રુતિ અને ૫. પ્રમાદચર્યા. તિર્યગ્ચ વગેરે જીવોને

દુઃખ ઉત્પન્ન થાય તેવો, વનસ્પતિ કાપવાનો તેમજ પૃથ્વીને ખોદવા વગેરેનો ઉપદેશ આપવો તે પાપોપદેશઅનર્થદંડ છે. હિંસાના ઉપકરણ-શસ્ત્ર (હથીયાર), પાવડા, કાઠાળી, ખેડી, સાંકળ, ચાખૂક, વિષ, અગ્નિ વગેરે પદાર્થોનું દાન કરવું, તે હિંસાદાનઅનર્થદંડ છે. ખીજા જીવોના દોષ ગ્રહણ કરવાનો ભાવ, ખીજાનું ધન ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા, ખીજાની સ્ત્રીને જોવાની ઇચ્છા તથા ખીજા મનુષ્ય તિર્યચ્ચોની લડાઈ જોવાનો ભાવ; ખીજાની સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, આજીવિકા વગેરે નષ્ટ થવાની ઇચ્છા કરવી; ખીજાનું અપમાન, અપવાદ, અવશા ઇચ્છવી-ચિંતવવી તે અપધ્યાનઅનર્થદંડ છે. ૪. રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, અભિમાનને વધારવાવાળી, હિંસાદિકને પુષ્ટિ કરવાવાળી, મિથ્યાત્વને વધારવાવાળી, ભંડકથા, યુદ્ધકથા વગેરે કહેવાવાળા વેદપુરાણ સ્મૃતિ વગેરેનું શ્રવણ કરવું, તે દુઃશ્રુતિઅનર્થદંડ છે. ૫. અને વગરકારણે જળ ડોળવું, અગ્નિ સળગાવવો, વનસ્પતિ છેદવી, જમીન ખોદવી વગેરેને પ્રમાદચર્યાઅનર્થદંડ કહે છે. એ પાંચ પ્રકારના અનર્થદંડોને ત્યાગ કરવા, તે અનર્થદંડવિરતિ છે. અને ત્રણે સંધ્યાને વખતે (સવાર, બપોર, સાંજે) સમસ્ત પાપયોગ ક્રિયાઓથી રહિત થઈ સર્વેથી રાગદ્વેષ છોડી સામ્યભાવને પ્રાપ્ત થઈને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં લીન થવું, તેને સામાયિકવ્રત કહે છે. ૫. દરેક અષ્ટમી (૮) ચતુર્દશી (૧૪) ના દિવસે સમસ્ત આરંભ છોડીને વિષય, કષાય

અને ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરી ધર્મકથાને સાંભળીને સોળ પહોર (સાતેમના રાજ બપોરે બાર વાગે જમી આઠેમનો ઉપવાસ અને નવમીના દિવસે બાર વાગે પારણું કરવું.) વ્યતીત કરવો તે પ્રોષધોપવાસ છે. ૬. જે એક વખત લોગવવામાં આવેછે એવાં તાંબૂલ, લોજન, પાન, સુગંધી વગેરે ઉપલોગ છે અને જે વસ્તુ અનેક વખત લોગવવામાં આવે એવા આબૂષણ, વસ્ત્ર, ઘર, વાહન, શયન વગેરે પરિલોગ છે. એ લોગ, પરિલોગની મર્યાદા કરીને બાકીનું 'યમ' નિયમરૂપ ત્યાગ કરવું, તેને ઉપલોગપરિલોગવિરતિ કહે છે. ૭. અને અતિથિ એટલે મોક્ષ મેળવવા માટે ઉઘમી, સંયમી અને અન્તરંગ બહિરંગમાં શુદ્ધ એવા વ્રતી પુરૂષને શુદ્ધ મનથી આહાર, ઔષધિ, ઉપકરણ, વસ્ત્રાદિકનું દાન કરવું તે અતિથિ-સંવિભાગ વ્રત છે. એવી રીતે ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત એ સાત શીલવ્રત પણ ગૃહસ્થીઓને ધારણ કરવાયોગ્ય છે. આ સૂત્રમાં 'ચ' શબ્દ છે તે આગળના સૂત્રમાં કહેલા સદ્લેખનારૂપ ગ્રહસ્થધર્મને સામેલ કરવા માટે છે. ૨૧.

મારણાન્તિકીં સલ્લેખનાં જોષિતા ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—(મારણાન્તિકીં) મૃત્યુના સમયે થવાવાળી (સલ્લેખનાં) સદ્લેખનાને (જોષિતા) સેવન કરે અર્થાત્ મૃત્યુ

૧. યાવજ્જીવ ત્યાગ કરવાને યમ કહે છે. ૨. કાળની મર્યાદા કરીને ત્યાગ કરવાને નિયમ કહે છે.

(મરણ) સમયે શરીર અને કષાયને ક્રમથી કૃત્ય કરતાં કરતાં ધર્મધ્યાનમાં સાવધાન રહીને પ્રાણોનો ત્યાગ કરે, તેને સ્વદલેખના કહે છે. એને સન્યાસમરણ (સમાધિ-મરણ) અથવા ઉત્તમ મરણ પણ કહે છે. ગૃહસ્થીએ અન્ત સમયનું પરોપકારી શુભ ગતિના કારણરૂપ એ સર્વોત્તમ વ્રત પ્રીતિપૂર્વક સેવન કરવું જોઈએ. ભાવાર્થ—મૃત્યુનો સમય નજીક બાણીને સંપૂર્ણ પદાર્થો તથા કુટુંબ વગેરેથી રાગ, દ્વેષ, સંબંધ, શોક, ભય, વિષાદાદિને અને બાંધ તથા અભ્યન્તર પરિગ્રહને અનુક્રમે (ધીરે ધીરે) ત્યાગ કરી છળ, કપટ રહિત શુદ્ધ મનથી પોતાના કુટુંબની અને અન્ય જનોની પાસે ક્ષમા માંગે, પોતે પણ ક્ષમા કરે અને સમસ્ત પાપોની આલોચના કરીને મહા-મંત્રસ્વરૂપ પંચ નમસ્કારમંત્રને ધારણ કરીને શરીરને છોડે, તેને સમાધિમરણ કહે છે. તેજ ગૃહસ્થીને શુભ-ગતિનું કારણ છે. ૨૨.

હવે સંપૂર્ણ મતોના અતીચાર કહેતાં પ્રથમ સમ્યક્ત્વના પાંચ અતીચાર કહે છે—

શક્ષાકાક્ષાવિચિકિત્સાન્યદદિપ્રશંસાસંસ્તવાઃ

સમ્યગ્દેરતીચારાઃ ॥૨૩॥

અર્થ—(શક્ષાકાક્ષાવિચિકિત્સાન્યદદિપ્રશંસાસંસ્તવાઃ) શંકા, કાક્ષા, વિચિ કત્સા, અન્યદદિપ્રશંસા અને અન્યદદિ-સંસ્તવ, એ પાંચ (સમ્યગ્દેઃ) સમ્યક્દર્શનના (અતીચારાઃ)

૧ અતીચાર છે. અર્હ-ત ભગવાનના પરમાગમમાં પ્રજ્વલ્ય (નિર્માણ) કરેલા અર્થમાં સંશય કરવો અથવા પોતાના આત્માને જ્ઞાતા, દૃષ્ટા, અખંડ, અવિનાશી અને પુર્ણલયી ભિન્ન ભણીને ૨ સાત પ્રકારના ભયને પ્રાપ્ત થવું તેને શંકાઅતીચાર કહે છે. ૨ આલોક, પરલોકસંબંધી ભોગોની વાંચના રાખવી તેને કાંક્ષા અતીચાર કહે છે. ૩. દુઃખી, દરિદ્રિ, રાગી ઇત્યાદિ કલેશ સમ્પન્ન જીવોને જોઈને ગ્લાનિ કરવી અથવા અસમીચીન પદાર્થને દેખીને ગ્લાનિ કરવી, તે વિચિકિત્સા અતીચાર છે. ૪. મિથ્યાદૃષ્ટિના જ્ઞાનચારત્રાદિ શુભોને મનથી પ્રગટ કરવાં તેને પ્રશંસા અતીચાર કહે છે. ૫. અને મિથ્યાદૃષ્ટિના હોય અગર નહિ હોય એવા શુભોને વચનથી પ્રકટ કરવા, તે સંસ્તવ અતીચાર છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિએ એ પાંચ અતીચાર પણ ત્યાગવા જોઈએ. ૨૩.

વ્રતશીલેષુ પञ्च પञ्ચ યથાક્રમમ્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—એવી રીતે (વ્રતશીલેષુ) પાંચ વ્રત અને સાત શીલવ્રતમાં પણ (યથાક્રમમ્) અનુક્રમે (પञ્ચ પञ્ચ) પાંચ પાંચ અતીચાર છે, તે આગળ અનુક્રમે કહે છે. ૨૪.

૧ વ્રતને સર્વથા છોડી દેવું તેને અનાચાર કહે છે અને વ્રતને દોષ લગાવવો (દુષિત કરવું) તેને અતીચાર કહે છે. ૨. આલોકભય, પરલોકભય, મરણભય, વેદનાભય, અરક્ષાભય, અગુપ્તભય અને અકસ્માતભય એ સાત પ્રકારના ભય છે.

વન્ધવધચ્છેદાતિભારારોપણાન્નપાનનિરોધાઃ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—અન્ધ, વધ, છેદ, અતિભારારોપણ અને અન્નપાનનિરોધ, એ પાંચ અહિંસાશુભ્રતના અતીચાર છે. ૧. પશુ વગેરેને ખાંધીને રોકી રાખવાં, તેને અંધાતીચાર કહે છે. ૨. લાકડી, ચાખૂક વગેરેથી જીવોને મારવાં તેને વધાતીચાર કહે છે. ૩. પશુ વગેરેનાં કાન, નાક, વગેરે અંગોને છેદવા, તેને છેદાતીચાર કહે છે. ૪. મનુષ્ય, પશુ વગેરે ઉપર શક્તિ ઉપરાંત વધારે ભાર લાદવો (ભરવો) તેને અતિભારારોપણાતીચાર કહે છે. ૫. અને ખાન(ખોરાક) પાનાદિ રોકીને જીવ્યાં તરખ્યાં રાખવાં તે અન્નપાનનિરોધાતીચાર છે. ૨૫.

મિથ્યોપદેશરહોભ્યાખ્યાનકૂટલેખક્રિયાન્યાસાપહા-

રસાકારમંત્રભેદાઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—મિથ્યા ઉપદેશ, રહોભ્યાખ્યાન, કૂટલેખક્રિયા, ન્યાસાપહાર અને સાકારમન્ત્રભેદ, એ પાંચ અત્યાશુભ્રતના અતીચાર છે. પરમાગમ (શાસ્ત્ર) થી વિરુદ્ધ ઉપદેશ આપવો તેને મિથ્યોપદેશાતીચાર કહે છે. ૨. સ્ત્રીપુત્રાદિકની ગુપ્ત વાર્તા અથવા ગુપ્ત આચરણોને પ્રગટ કરી દેવાં, તેને રહોભ્યાખ્યાન અતીચાર કહે છે. ૩. જૂઠાં ખત, જૂઠા લેખ વગેરે લખવું, તેને કૂટલેખક્રિયાતીચાર કહે છે. ૪. કોઈ મનુષ્ય રૂપીઆ, ઘરેણું વગેરે અનામત મૂકી જાય અને જ્યારે તે લેવા આવે ત્યારે

બૂલથી થોડા માંગે ત્યારે તેને કહે કે તમારા જેટલા હોય તેટલા લઈ જાઓ, એવું કહીને છુપાવવું, તેને ન્યાસા-પહારાતીચાર કહે છે. ૫. અને કોઈનો બ્રહ્મટીક્ષેપ, મુખ વગેરે આકૃતિથી તેના મનના શુભ અભિપ્રાયને બાણીને પ્રકટ કરવો, તેને સાકારમંત્રલેહાતીચાર કહે છે. ૨૬.

સ્તેનપ્રયોગતદાહતાદાનવિરુદ્ધરાજ્યાતિક્રમહીનાધિકમાનો-

ન્માનપ્રતિરૂપકવ્યવહારાઃ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ—સ્તેનપ્રયોગ, તદાહુતાદાન, વિરુદ્ધરાજ્યાતિક્રમ, હીનાધિકમાનોન્માન અને પ્રતિરૂપકવ્યવહાર એ પાંચ અથૌ-ર્યાણુવતના અતીચાર છે. ૧. ચોરી કરવાનો ઉપાય બતાવવો તેને સ્તેનપ્રયોગાતીચાર કહે છે. ૨. ચોરીની વસ્તુની કિંમત આપીને અથવા કિંમત નહીં આપીને લેવી, તે તદાહુતાદાન અથવા ચૌરાર્થાદાનાતીચાર છે. ૩. રાજાની આજ્ઞાનો લોપ કરવો અને તેના વિરુદ્ધ ચાલવું, તે વિરુદ્ધરાજ્યાતિક્રમાતીચાર છે. ૪. આપવા લેવાનાં તોલ, ત્રાજવાં, ગજ, પાલી વગેરે ઓછા વધારે રાખવાં તેને હીનાધિકમાનોન્માનાતીચાર કહે છે. ૫. અધિક મૂલ્યની વસ્તુમાં ઓછા મૂલ્યની વસ્તુ મેળવી વધારે કિંમતથી વેચવી અથવા ધીમાં ડોલીયું, ચરખી વગેરે તેમજ દૂધમાં પાણી વગેરે મેળવી વેચવું તેને પ્રતિરૂપકવ્યવહારાતીચાર કહે છે. ૨૭.

પરવિવાહકરેણત્વરિકાપરિગૃહીતાઽપરિગૃહીતાગમનાન-

જ્ઞક્રીઢાકામતીવ્રાધિનિવેશ્નાઃ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—પરવિવાહકરણ, પરિગૃહીતેત્વરિકાગમન, અપ-

રિગ્વેદીતેત્વરિકાગમન, અનર્જકીડા અને કામતીત્રાભિનિવેષ, એ પાંચ બ્રહ્મચર્યાશ્રુતના અતીચાર છે. ૧. ખીબની છોકરા છોકરીનો વિવાહ કરવો અથવા કહીને કરાવી આપવો, તેને પરવિવાહકરણાતીચાર કહે છે. ૨. ખીબની પરણેલી વ્યભિચારણી સ્ત્રીને ત્યાં ભવભાવ કરવું તથા તેની સાથે લેણદેણ, વચનાલાપાહ કરવું તેને પરિગૃહીતેત્વરિકાગમનાતીચાર કહે છે. ૩. જે વ્યભિચારણી સ્ત્રી અપરિગૃહીત છે અર્થાત્ જે સ્ત્રીનો કાઈ પતિ નથી એવી વેશ્યા વગેરે સ્ત્રીઓ સાથે લેણદેણ તથા વાર્તાલાપાહિ રાખવો, તેને અપરિગૃહીતેત્વરિકાગમનાતીચાર કહે છે. ૪. કામસેવન કરવાના અંગોને છોડીને અન્ય અંગોથી કામક્રીડા કરવી તેને અનંગક્રીડાતીચાર કહે છે. ૫. અને પોતાની સ્ત્રીમાં કામસેવનની અત્યંત અભિલાષા રાખવો અથવા કામક્રીડામાં અતિશય મગ્ન રહેવું તેને કામતીત્રાભિનિવેષાતીચાર કહે છે. ૨૮.

ક્ષેત્રવાસ્તુહિરણ્યમુવર્ણધનધાન્યદાસીદાસકુપ્ય

પ્રમાણાઽતિક્રમાઃ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—ક્ષેત્રવાસ્તુ, હિરણ્યમુવર્ણ, ધનધાન્ય, દાસીદાસ અને કુપ્ય એ પાંચેના પરિભાષુને ઉલ્લંઘન કરવાં તે પરિગ્રહપરિભાષુના પાંચ અતીચાર છે. ૧. ધાન્યાદિક ઉત્પન્ન હોવાના સ્થાનને ક્ષેત્ર કહે છે અને ઘર, મકાન, વગેરેને વાસ્તુ કહે છે. ૨. રૂપીઆ ચાંદી, વગેરેને હિરણ્ય કહે છે અને સોનું અથવા સોનાના દાગીના, વાસણ વગેરેને

સુવર્ણ કહે છે. ૩. ગાય, બળદ, ભેંસ વગેરેને ધન કહે છે અને ચોખા, ઘઉં વગેરે અનાજને ધાન્ય કહે છે. ૪. શરીર અથવા ઘરની સેવા વગેરે કરવાવાળી સ્ત્રી તથા પુરૂષ દાસીદાસ છે. ૫. વાજ, થાળી, લોટા, કપાસ, અંદન વગેરે કુચ્ય છે. એ સંપૂર્ણના પરિભાષુમાં ઘટારો વધારો કરવાથી અતીચાર થાય છે. ૨૯.

ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तराधानानि ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—ઉર્ધ્વાતિક્રમ, અધોતિક્રમ, તિર્યગતિક્રમ, ક્ષેત્રવૃદ્ધિ અને સ્મૃત્યંતરાધાન, એ પાંચ દિગ્ગતના અતીચાર છે. ૧. પરિભાષુથી અધિક વૃક્ષ (ઝાડ) પર્વતાદિ ઉપર ચઢવું, તેને ઉર્ધ્વાતિક્રમાતીચાર કહે છે. ૨. પરિભાષુથી વધારે કુવા, વાવ વગેરેમાં નીચે ઉતરવું તેને અધોતિક્રમાતીચાર કહે છે. ૩. ભોંયરાં, પર્વત વગેરેની શુક્ષ્ણ, સુરંગ વગેરેમાં આડાઅવળા જવું, તેને તિર્યગતિક્રમાતીચાર કહે છે. ૪. પરિભાષુ કરેલી દિશાઓના ક્ષેત્રથી વધારે ક્ષેત્રવૃદ્ધિ કરવી, તેને ક્ષેત્રવૃદ્ધિઅતીચાર કહે છે. અને ૫. દિશાઓની કરેલી મર્યાદાને ભૂલી જવી, તેને સ્મૃત્યંતરાધાનાતીચાર કહે છે. ૩૦.

आनयप्रेष्यप्रेयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः ॥ ૩૧ ॥

અર્થ—આનયન, પ્રેષ્યપ્રયોગ, શબ્દાપાનુત, રૂપાનુપાત, અને પુદ્ગલક્ષેપ એ પાંચ દેશમતના અતીચાર છે. ૧. મર્યાદાથી બહારની વસ્તુને મંગાવવી અથવા કાઢીને બાહ્યવેળા, તે આનયનાતીચાર છે. ૨. મર્યાદાથી

બહારના ક્ષેત્રોમાં પોતે જાય નહિ, પરંતુ સેવક વગેરે ખીજા મનુષ્યને મોકલે, તે પ્રેમ્યપ્રયોગાતીચાર છે. ૩. મર્યાદાથી બહારના ક્ષેત્રમાં બેઠેલા મનુષ્યને ઉધરસ અથવા ખોંખારો વગેરે શબ્દ કરીને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવો, તે શબ્દાપાતાતીચાર છે. ૪. મર્યાદાથી બહાર ક્ષેત્રમાં બેઠેલા મનુષ્યને પોતાનું રૂપ બતાવીને હાથના ઇસારાથી સમજાવી કામ કરાવવું, તે રૂપાનુપાતાતીચાર છે, ૫. અને મર્યાદાથી બહાર પથ્થર કાંકરા વગેરે ફેંકીને ઇસારો કરવો, તે પુર્જલક્ષેપાતીચાર છે. ૩૧.

કન્દર્પકૌતુચ્યમૌર્ખ્ય્યાસમીક્ષ્યાધિકરણોપભોગપ-
રિભોગાનર્થવ્યાનિ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—કન્દર્પ, કૌતુચ્ય, મૌખ્ય, અસમીક્ષ્યાધિકરણ, અને ઉપભોગપરિભોગાનર્થક્ય એ પાંચ અનર્થકંડ ત્યાગમતના અતીચાર છે. ૧. રાગભાવની ઉત્કંઠાથી હાસ્યમિશ્રીત ભંડવચન (કુવચન) બોલવાં, તે કન્દર્પાતીચાર છે. ૨. રાગોદયની તીવ્રતાથી હાસ્ય, ખીલસ્ત વચન બોલવાં અને કાચાથી પણ નિન્દનીય કીડા કરવી, તે કૌતુચ્યાતીચાર છે. ૩. મૂર્ખતાથી ઘણાજ નિર્રર્થક પ્રલાપ કરવો, તે મૌખ્યાતીચાર છે. ૪. વિચાર કર્યા વગર વિના પ્રયોજને અધિકતાથી પ્રવર્તન કરવું, તે અસમીક્ષ્યાધિકરણાતીચાર છે. ૫. ભોગ ઉપભોગના જેટલા પદાર્થોથી પોતાનું કામ ચાલતું હોય, તેનાથી અધિક (વધારે) સંગ્રહ કરવો, તે ઉપભોગપરિભોગાનર્થક્યાતીચાર છે. ૩૨.

યોગદુઃપ્રણિધાનાનાદરસ્મૃત્યનુપસ્થાનાનિ ॥ ૩૩ ॥

અર્થ—ત્રણ પ્રકારના યોગદુઃપ્રણિધાન (મનોદુઃપ્રણિધાન, વાગ્દુઃપ્રણિધાન અને કાયદુઃપ્રણિધાન), અનાદર અને સ્મૃત્યનુપસ્થાન એ પાંચ સામાયિકમતના અતીચાર છે. ૧. મનને અન્યથા (જ્યાંત્યાં) ચલાયમાન કરવું, તે મનોદુઃપ્રણિધાનાતીચાર છે. ૨. વચનને ચલાયમાન કરવું, તે વાગ્દુઃપ્રણિધાનાતીચાર છે. ૩. શરીર જેમ તેમ હલાવવું (ચલાયમાન કરવું), તે કાયદુઃપ્રણિધાનાતીચાર છે. ૪. ઉત્સાહરહિત અનાદરથી (પ્રકુક્ષીત મન વગર) સામાયિક કરવું, તે અનાદરાતીચાર છે. અને ૫. સામાયિકમાં એકાગ્રતા વગર ચિત્તની વ્યગ્રતાથી પાઠ ભૂલી જવો, તે સ્મૃત્યનુપસ્થાનાતીચાર છે. ૩૩.

અપ્રત્યવેક્ષિતાઽપ્રમાર્જિતોત્સર્ગાદાનસંસ્તરોપક્રમણા-

નાદરસ્મૃત્યનુપસ્થાનાનિ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ—અપ્રત્યવેક્ષિત-અપ્રમાર્જિત ભૂમિ ઉપર મળ મૂત્રાદિ કરવું, ઉપકરણુ ગ્રહણ કરવાં, સંથારા વગેરે બી-છાવવા, મતનો અનાદર કરવો, અને સ્મૃત્યનુપસ્થાન એ પાંચ પ્રોષધોપવાસમતના અતીચાર છે. ૧. આ ભૂમિ-માં જીવ છે કે નહિ એવી રીતે આંખોથી જોવું તે પ્રત્યવેક્ષણુ છે, અને કોમળ ઉપકરણુથી ભૂમિને શોધવી અથવા સાફ કરવી તે પ્રમાર્જન છે, માટે આંખોથી જોયા વગર અથવા કોમળ પીંછી વગેરેથી શોધન કર્યા વગર ભૂમિ ઉપર મળમૂત્ર કક્ષાદિક નાંખવું, તે અપ્રત્યવે-

ક્ષિતાપ્રમાર્જિતોત્સર્ગાતીચાર છે. ૨. જોજ પ્રમાણે વગરજીએ વગરસાફ કરે અર્હ-ત આચાર્યાદિનાં પૂજનનાં ઉપકરણ, કેશર, માળા, ધૂપાદિક ગ્રહણ કરવું અથવા વસ્ત્ર, પાત્ર (વાસણ) વગેરેને જોયા કે સાફ કર્યા વગર જમીન ઉપર ઘસડીને ઉઠાવવાં તે અપ્રત્યવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતાદાનાતીચાર છે. ૩. વગર જીએ વગર સાફ કરે ભૂમિ ઉપર શયનાસનને માટે વસ્ત્રાદિક પાથરવાં તે અપ્રત્યવેક્ષિતાપ્રમાર્જિતસંસ્તરોપકમણાતીચાર છે. ૪. ભૂખ તરસની પીડાથી આવશ્યક ધર્મક્રિયાઓમાં અનાદરથી પ્રવૃત્ત કરવું તે અનાદરાતીચાર છે. ૫. પ્રોષધોપવાસાના દિવસે કરવાયોગ્ય આવશ્યક ધર્મક્રિયાઓને ભૂલી જવી તે, સ્મૃત્યનુપસ્થાનાતીચાર છે. પ્રોષધોપવાસ વ્રત કરવાવાળાએ એ પાંચ અતીચાર ત્યાગવા જોઈએ. ૩૪.

સચિત્તસમ્બન્ધસમ્મિશ્રાભિષવદુઃપ્રકાહારાઃ ॥૩૫॥

અર્થ—સચિત્ત, સચિત્તસંબન્ધ, સચિત્તમિશ્ર, અભિષવ અને દુઃપર્વ એ પાંચ પ્રકારનો આહાર કરવો, તે ભોગોપભોગપરિમાણુવ્રતના અતીચાર છે. ૧. જીવ સહિત પુષ્પફળ વગેરેનો આહાર કરવો, તે સચિત્તાહારાતીચાર છે. ૨. સચિત્ત વસ્તુને સ્પર્શ કરેલા પદાર્થનો આહાર કરવો, તે સચિત્તસમ્બન્ધાહારાતીચાર છે. ૩. સચિત્ત પદાર્થ સાથે મળેલા પદાર્થનો આહાર કરવો તે સચિત્તસમિશ્રાહારાતીચાર છે. ૪. પુષ્ટિકારક પદાર્થનો આહાર કરવો, તે અભિષવાતીચાર છે. ૫. સારી

રીતે નહિ પાકેલા પદાર્થનો આહાર કરવો તથા કષ્ટથી ઘણે વખતે પરિપકવ (હજમ) થાય એવા પદાર્થનું ભોજન કરવું, તે દુઃપર્વોહારાતીયાર છે. ૩૫.

સચિત્તનિક્ષેપાપિધાનપરવ્યપદેશમાત્સર્યકાલાતિક્રમાઃ ॥૩૬॥

અર્થ—સચિત્તનિક્ષેપ, સચિત્તાપિધાન, પરવ્યપદેશ, માત્સર્ય અને કાલાતિક્રમ એ પાંચ અતિથિસ્ત્રિભાગ-વ્રતના અતીયાર છે. ૧. સચિત્ત (જીવસહિત) લીલા કમળ, પાંદડાં વગેરેમાં મૂકીને આહાર આપવો, તે સચિત્તનિક્ષેપાતીયાર છે. ૨. સચિત્ત કમળ પાંદડાંદિકથી ઢાંકેલા આહાર ઔષધિનું દાન આપવું તે સચિત્તાપિધાનાતીયાર છે. ૩. ધીજની વસ્તુનું દાન કરવું, તે પરવ્યપદેશાતીયાર છે. ૪. અનાદરથી દાન આપવું અથવા અન્યદ્વારથી ઈર્ષાભાવ કરીને દાન આપવું, તે માત્સર્યાતીયાર છે. ૫. દાન આપવાનો વખત ઉલ્લંઘન કરી અકાળે ભોજન આપવું, તે કાળાતીક્રમાતીયાર છે. ૩૬.

જીવિતમરણાશંસામિત્રાનુરાગમુસ્વાનુબન્ધનિદાનાનિ ॥૩૭॥

અર્થ—જીવિતાશંસા, મરણાશંસા, મિત્રાનુરાગ, મુખ્યાનુબન્ધ અને નિદાન એ પાંચ સદ્લેખનામરણના અતીયાર છે. ૧ સદ્લેખના (સમાધિમરણ) ધારણ કરીને વધારે જીવવાની કાંક્ષા (ઈચ્છા) કરવી, તે જીવિતાશંસાતીયાર છે. ૨. રોગ વગેરેના ઉપદ્રવ (દુઃખ) થી ધભરાઈને મરવાની વાંછા (ઈચ્છા) કરવી, તે મરણાશં-

ક્ષાતીચાર છે. ૩. મિત્રાનું સ્મરણ કરીને તેમાં રાગ કરવો, તે મિત્રાનુરાગાતીચાર છે. ૪. પૂર્વકાળમાં ભોગવેલા ભોગોને યાદ કરવા, તે સુખાનુબંધાતીચાર છે. ૫. આગલા જન્મમાં વિષયાદિક સુખો પ્રાપ્ત થવાની ઇચ્છા કરવી, તે નિદાનાતીચાર છે. ૩૭. એવી રીતે સમ્યગ્દર્શન, પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ શુણુવ્રત, ચાર શિક્ષાવ્રત અને એક સદ્ભોજનના એકંદરે ૭૦ અતીચાર કહ્યા, તેનાથી વ્રતીએ અવશ્ય બચવું જોઈએ. હવે દાનનું લક્ષણ કહે છે—

અનુગ્રહાર્થે સ્વસ્યાતિસર્ગોદાનમ્ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—(અનુગ્રહાર્થે) પોતાના અને બીજા ઉપકારને માટે (સ્વસ્ય) ધન વગેરેનો અથવા સ્વાર્થનો (અતિસર્ગઃ) ત્યાગ કરવો તે (દાનમ્) દાન છે. જે દાન કરવાથી પોતાને પુણ્યબંધ થાય છે, તે પોતાનો ઉપકાર છે અને જેથી પાત્રને સમ્યગ્દર્શનાદિ શુણુની વૃદ્ધિ થાય, તે બીજાનો ઉપકાર છે; એવી રીતે સ્વપર ઉપકારાર્થે આહારદાન, ઔષધદાન, શાસ્ત્રદાન અને અભયદાન એ ચાર પ્રકારનાં દાન આપવાં તે દાન છે. ૩૮.

વિધિદ્રવ્યદાતૃપાત્રાવિશેષાત્તદ્વિશેષઃ ॥ ૩૯ ॥

અર્થ—(વિધિદ્રવ્યદાતૃપાત્રાવિશેષાત્) વિધિવિશેષ, દ્રવ્ય-વિશેષ, દાતારવિશેષ અને પાત્રવિશેષના કારણથી (તદ્વિશેષઃ) ઉક્ત દાનમાં પણ વિશેષતા છે અર્થાત્ એ ચાર કારણોથી ઉત્તમ, મધ્યમ, જઘન્ય આદિ દાનના વિશેષ ભેદ થાય છે અને તેનાં કૃણપણુ ઉત્તમ, મધ્યમ, જઘન્ય વગેરે થાય છે. ૩૯.

इति श्रीमदुमास्वामिविरचिते तत्त्वार्थाधिगमे

મોક્ષશાસ્ત્રે સદ્દામોઽધ્યાયઃ ॥ ૭ ॥

અથ અપ્રમાદઘ્યાયઃ નિર્ણયતે ।

નિર્માદર્શનાવિરતિપ્રમાદકષાયયોગા બન્ધહેતવઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—(નિર્માદર્શનાવિરતિપ્રમાદકષાયયોગાઃ) મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પાંચ (બન્ધહેતવઃ) બન્ધનાં કારણ છે. ૧. અતત્ત્વનું શ્રદ્ધાન કરવું તે મિથ્યાત્વ અથવા મિથ્યાદર્શન છે. એના બે લેહ છે—ગૃહીત-મિથ્યાત્વ અને અગૃહીતમિથ્યાત્વ. બીજાનો (કુધર્મનો) ઉપદેશ તથા કુશાસના સાંભળવાથી અતત્ત્વનું શ્રદ્ધાન થાય તેને ગૃહીતમિથ્યાત્વ કહે છે. બીજાના ઉપદેશ વગર પૂર્વભવમાં ઉત્તમ કરેલા મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયથી જે અતત્ત્વ શ્રદ્ધાન થાય, તે અગૃહીતમિથ્યાત્વ અથવા નિર્સર્ગજ-મિથ્યાત્વ છે. ગૃહીતમિથ્યાત્વના એકાન્તમિથ્યાત્વ, વિપરીતમિથ્યાત્વ, સંશયમિથ્યાત્વ, વિનયમિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાનમિથ્યાત્વ એ પાંચ લેહ છે. વસ્તુમાં અથવા પદાર્થમાં અનેક ધર્મ છે તે સર્વને ગૌણ કરીને તેમાંથી એકજ ધર્મને માની તેનું શ્રદ્ધાન કરે, તે એકાન્તમિથ્યાત્વ છે. સમ્યક્ત્વને નિર્ગૂંથ માનવા, કેવળી લગવાનને આહાર કરવાવાળા માનવા, સ્ત્રીને મોક્ષ માનવું એવી રીતના ઉલટા શ્રદ્ધાનને વિપરીતમિથ્યાત્વ કહે છે. સમ્યક્દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે કે નહિ એવી રીતે સંદેહરૂપ શ્રદ્ધાન કરવું, તે સંશયમિથ્યાત્વ છે. સમસ્ત પ્રકારના દેવ, કુદેવ

અને સમસ્ત પ્રકારના દર્શનોને એકજ માનવાં તથા તેની ભક્તિ કરવી, તેને વિનયમિથ્યાત્વ કહે છે. હિત અહિતની પરીક્ષા રહિત શ્રદ્ધાન કરવું તેને અજ્ઞાનમિથ્યાત્વ કહે છે. ૫૮(છ) કાયના જીવોની હિંસાનો ત્યાગ નહીં કરવો અને પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનને વશ નહીં કરવાં તે બાર પ્રકારની અવિરતિ છે. ભાવશુદ્ધિ, કાયશુદ્ધિ, વિનયશુદ્ધિ, ધર્માપયશુદ્ધિ, લૈક્ષ્યશુદ્ધિ, પાપનાશનશુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠાપનશુદ્ધિ અને વાક્યશુદ્ધિ એ આઠ શુદ્ધિ તથા દશ લક્ષણ ધર્મમાં ઉત્સાહ રહિત પરિણામ થઈ મંદ ઉદ્યમી થવાને પ્રમાદ કહે છે. સ્ત્રીકથા, રાજકથા, લોજનકથા, દેશકથા એ ચાર વિકથા અને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય; પાંચ ઇન્દ્રિયો, નિદ્રા અને રાગ એ પ્રમાણે પ્રમાદના ૧૫ લેહ છે. કષાયના ક્રોધમાનમાયાલોભરૂપ ૧૬ લેહ અને હાસ્ય, રતિ, અરતિ વગેરે-કષાયના લેહ મળી ૨૫ કષાય છે. ચાર મનોયોગ, ચાર વચનયોગ અને પાંચ કાયયોગ, એક આહારક કાયયોગ અને એક આહારક મિશ્રયોગ, એ પ્રમાણે ૫૬ંદર યોગ છે. એ સમસ્તથી અર્થાત્ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગોથી શુભઅશુભ કર્મેના બંધ થાય છે. ૧.

સકષાયત્વાજ્જીવઃ કર્મણો યોગ્યાન્પુત્રલાનાદત્તે સ વન્ધઃ ॥૨॥

અર્થ—(જીવઃ) જીવ (સકષાયત્વાત્) કષાયના યોગથી (કર્મણઃ) કર્મના ઉત્પન્ન થવા (યોગ્યાન્) યોગ્ય (પુત્રલાન્) પુત્રલોને (આદત્તે) અહણુ કરે (સઃ) તે (વન્ધઃ)

બન્ધ છે. માર્ગ—સમસ્ત લોકમાં પુરુષોનાં પરમાણુ ભરેલાં છે. તેમાં કાર્માણુવર્ગણના પરમાણુ પણ દરેક જગ્યાએ કાયમ છે. આત્મા જ્યારે મનવચ્ચનકાયરૂપ યોગો દ્વારા સકંપ અથવા કષાયસહિત થાય છે ત્યારે તે કાર્માણુવર્ગણ કર્મરૂપ થઈને આત્મા સાથે સળન્ધ કરીલે છે, તેને કુર્મબન્ધ કહે છે. તે સમયે કષાય જો મન્દ હોય તો કુર્મેના પણ સ્થિતિબન્ધ અથવા અનુભાગબન્ધ મંદ થાય છે અને તીવ્ર હોય છે તો તીવ્ર બન્ધ થાય છે. ૨.

હવે બન્ધના પ્રકાર કહે છે.—

પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશાસ્તદ્વિધયઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ—(પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશાઃ) પ્રકૃતિબન્ધ, સ્થિતિબન્ધ, અનુભાગબન્ધ અને પ્રદેશબન્ધ એ (તદ્વિધયઃ) તે બન્ધના ચાર પ્રકાર છે. પ્રકૃતિ નામ સ્વભાવનું છે. જેમ લીમડાનો સ્વભાવ કડવો છે, ગોળનો સ્વભાવ મીઠો છે તેમ જોવી રીતે આઠ કુર્મેના સ્વભાવનું (રસનું) પડવું, તે પ્રકૃતિબન્ધ છે. જ્ઞાનાવરણ, દરશનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અન્તરાય એ આઠ કુર્મ છે તેમાં જ્ઞાનાવરણની પ્રકૃતિ આત્માને આચ્છાદન કરવાની (ઢાંકવાની) છે, દર્શનાવરણની પ્રકૃતિ આત્માના દર્શન અથવા જ્ઞાનના સામાન્ય અવલોકનરૂપ અંશને આચ્છાદન કરવાની છે, વેદનીયકુર્મની પ્રકૃતિ આત્મામાં સુખદુઃખ ઉત્પન્ન કરવાની છે, મોહનીયકુર્મની પ્રકૃતિ કુર્મમાં મધ

(મદ્દીરા), ધંતુરા વગેરેની માફક આત્મામાં મોહ ઉત્પન્ન કરવાની છે; આયુર્કર્મની પ્રકૃતિ કોઈ પણ શરીરમાં કાળની મર્યાદાને માટે આત્માને જાટકાવવાની છે; નામકર્મનો પ્રકૃતિ આત્માને માટે જુદા જુદા પ્રકારના સાંગોપાંગ રચવાની છે; ગોત્રકર્મની પ્રકૃતિ ઉચ્ચકુળમાં, નીચકુળમાં ઉત્પન્ન કરવાની અને અન્તરાયકર્મની પ્રકૃતિ આત્માના વીર્ય, દાન, લાભ, ભોગ અને ઉપભોગમાં વિદ્ય નાંખવાની છે. કર્મમાં એ પ્રકારનો સ્વભાવ થવાને પ્રકૃતિબંધ કહે છે. ઉક્ત આઠ પ્રકારની કર્મપ્રકૃતિ જે આત્માના પ્રદેશોમાં બન્ધરૂપ થઈ જેટલા વખત સુધી રહે અથવા જ્યાં સુધી પોતાના સ્વભાવને છોડે નહિ તેટલા સમયની મર્યાદા જેને થાય છે તેને સ્થિતિબન્ધ કહે છે અને જેવી રીતે ગાય, બકરી, ભેંસના દૂધમાં વધારે ઓછા રસનો તફાવત છે, તેવી રીતે કર્મોમાં તીવ્ર, મધ્ય, મન્દ રસ (રૂળ) આપવાની શક્તિ હોવાને અનુભાગબંધ અથવા અનુભવબંધ કહે છે, ઉક્ત આઠ પ્રકારના કર્મોના આત્માના પ્રદેશોમાં એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપ સંબંધ થવો, તેને પ્રદેશબંધ કહે છે. એવી રીતે બન્ધના ચાર ભેદ છે. ૩.

આદ્યો જ્ઞાનદર્શનાવરણવેદનીયમોહનીયાર્જુનાદ્યાન્તરાયાઃ॥૪॥

અર્થ—(આદ્યઃ) આદિનો બંધ અર્થાત્ પ્રકૃતિબંધ (જ્ઞાનદર્શનાવરણવેદનીયમોહનીયાર્જુનાદ્યાન્તરાયાઃ) જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અન્તરાય એવી રીતે આઠ પ્રકારના છે અર્થાત્ આઠ પ્રકા-

રના સ્વભાવવાળા છે. એમાંથી જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાય ધ્યાતિકર્મ છે અને બાકીના ચાર અધ્યાત્મકર્મ છે. ૪.

પશ્ચનવચ્ચષ્ટાવિંશતિચતુર્દિંચત્વારિંશદ્વિપચ્ચભેદા

યથાક્રમમ્ ॥ ૫ ॥

અર્થ—મૂલપ્રકૃતિના આઠ પ્રકાર કહ્યા, તેમાં (યથાક્રમમ્) અનુક્રમે (પશ્ચનવચ્ચષ્ટાવિંશતિચતુર્દિંચત્વારિંશદ્વિપચ્ચભેદાઃ) પાંચ, નવ, બે, અઠાવીસ, ચાર, બે, તાલીસ, બે અને પાંચ લેઈ છે. ભાવાર્થ—જ્ઞાનાવરણના પાંચ, દર્શનાવરણના નવ, વેદનીયકર્મના બે, મોહનીયકર્મના અઠાવીસ, આયુકર્મના ચાર, નામકર્મના બે, તાલીશ, ગોત્રકર્મના બે અને અંતરાયકર્મના પાંચ લેઈ છે. ૫.

મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યયકેવલાનામ્ ॥ ૬ ॥

અર્થ—જ્ઞાનાવરણકર્મના મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, મનઃપર્યયજ્ઞાનાવરણ અને કેવલજ્ઞાનાવરણ એ પાંચ લેઈ છે. આવરણ નામ ઢાંકણ છે. જેવા રીતે કોઈ મૂર્તિ ઉપર કપડાનો પડદો ઢાંકવાથી તે મૂર્તિને આકાર દેખાતો નથી તેવી રીતે આત્મામાં કેવળજ્ઞાનરૂપ હોવાની શક્તિ છે, પણ તે જ્ઞાનાવરણરૂપ કર્મના પડદાએ સંપૂર્ણ જ્ઞાનોને ઢાંકી રાખ્યા છે. મતિજ્ઞાનાવરણ અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણકર્મના કંઈક ક્ષયોપશમથી ઓછું વધતું જ્ઞાન સર્વે જીવોમાં રહે છે, પરંતુ બાકીના સર્વે પ્રકારના જ્ઞાનને

ઉક્ત પાંચ પ્રકારનાં કર્મો ઓછાવધતા ઢાંકી રાખે છે. મતિજ્ઞાનને ઢાંકી રાખે અર્થાત્ મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા ન દે, તેને મતિજ્ઞાનાવરણકર્મ કહે છે. શ્રુતજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા ન દે, તેને શ્રુતજ્ઞાનાવરણકર્મ કહે છે. અવધિજ્ઞાનને ઢાંકી રાખે, તેને અવધિજ્ઞાનાવરણકર્મ કહે છે. મનઃપર્યયજ્ઞાનને આચ્છાદન કરી ઉત્પન્ન થવા ન દે, તેને મનઃપર્યયજ્ઞાનાવરણકર્મ કહે છે. અને કેવલજ્ઞાનને આચ્છાદન કરી ઉત્પન્ન થવા ન દે, તેને કેવલજ્ઞાનાવરણકર્મ કહે છે. ૬.

ચક્ષુરચક્ષુરવધિકેવલાનાં નિદ્રાનિદ્રાનિદ્રાપ્રચલાપ્રચલા-

પ્રચલાસ્ત્યાનગૃહ્યથ ॥ ૭ ॥

અર્થ—(ચક્ષુરચક્ષુરવધિકેવલાનાં) ચક્ષુદર્શનાવરણ, અચક્ષુદર્શનાવરણ, અવધિદર્શનાવરણ અને કેવલદર્શનાવરણ એ ચાર (ચ) અને (નિદ્રાનિદ્રાનિદ્રાપ્રચલાપ્રચલાપ્રચલાસ્ત્યાનગૃહ્યઃ) નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલા, પ્રચલાપ્રચલા અને સ્ત્યાનગૃહ્ય એ પાંચ નિદ્રાસહિત નવ પ્રકૃતિ દર્શનાવરણ કર્મની છે. જેના ઉદયથી આત્મા ચક્ષુઇન્દ્રિય સહિત એકેન્દ્રિય અથવા વિકલેન્દ્રિય થાય અથવા ચક્ષુઇન્દ્રિય સહિત પાંચેન્દ્રિય થાય તોપણ તેના નેત્રોમાં દેખવાની સમર્થતા ન હોય અર્થાત્ આંધળો કાણો અથવા ઘણું ઓછું જોતો હોય તેને ચક્ષુદર્શનાવરણપ્રકૃતિ કહે છે. જે કર્મના ઉદયથી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી અતિરિક્ત અન્ય ઇન્દ્રિયોથી દર્શન (સામાન્યજ્ઞાન) ન થાય, તેને અચક્ષુદર્શનાવરણપ્રકૃતિ કહે છે. અવધિદર્શનથી જે સામાન્ય અવલોકન થાય છે,

તેને આચ્છાદન કરવા (ઢાંકવા) વાળી અવધિદર્શનાવ-
રણપ્રકૃતિ છે. કેવલદર્શનદ્વારા જે સમસ્ત દર્શન અથવા
સામાન્યાવલોકન નહિ થવા દે, તેને કેવલદર્શનાવરણ
પ્રકૃતિ કહે છે. મદ, ખેદ, ગ્લાનિ દૂર કરવાને માટે જે
શયન કરે છે, તે નિદ્રાદર્શનાવરણપ્રકૃતિ છે. નિદ્રા
ઉપર નિદ્રા આવવી, તેને નિદ્રાનિદ્રાદર્શનાવરણપ્રકૃતિ
કહે છે. નિદ્રાનિદ્રાદર્શનાવરણપ્રકૃતિના ઉદયથી નેત્રોને
ઉઘાડી નહિ શકે એવી અધોર નિદ્રા જીવને આવે છે.
શોક, ખેદ, મદાદિકથી બેઠાંબેઠાંજ શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન
થાય અન્ પાંચે મન્દ્રિયોના વ્યાપારનો અભાવ થઈ જાય
તેને પ્રચલાદર્શનાવરણપ્રકૃતિ કહે છે. તેના ઉદયથી
જીવ આંખોને કંઈક ઉઘાડી મુકીને સુઈ રહે છે અર્થાત્
સુઈ રહેલો સુતા સુતા પણ કંઈ જાણે છે;
બેઠો બેઠો પણ ફરવા માંડે છે. નેત્રગાત્ર ચલાવ્યા કરે છે
દેખતાં છતાં પણ કંઈ દેખતો નથી. જેના ઉદયથી
મુખમાંથી લાળ વહેવા માંડે, અન્, ઉપાંગ ચલાયમાન
થતાં રહે, સોય વગેરે ઘોંચવાથી પણ સચેત ન થાય તેને
પ્રચલાપ્રચલાદર્શનાવરણપ્રકૃતિ કહે છે. જે નિદ્રાના
આવવાથી ચૈતન્ય જેવો થઈને અનેક સંદ્રર્ભ કરી લે છે અને
પછી બેહોશ થઈ જાય છે તથા નિદ્રા પુરી થવા પછી તેને
માલુમ પડતું નથી કે મેં શું શું કામ કરી લીધું, તેને
સ્ત્યાનગૃહ્ણિદર્શનાવરણપ્રકૃતિ કહે છે. એવી રીતે નવ
પ્રકારના દર્શનાવરણ પ્રકૃતિના લેદ છે. ૭.

સદસદ્વેષે ॥ ૮ ॥

અર્થ—(સદસદ્વેષે) વેદનીયકર્મના સત્ અને અસત્ અર્થાત્ સાતાવેદનીય અને અસાતાવેદનીય એ બે ભેદ છે. જેના ઉદયથી જીવને શારીરિક માનસિક અનેક પ્રકારની સુખરૂપ સામગ્રીની પ્રાપ્તિ થાય, તેને સાતાવેદનીયકર્મ કહે છે. અને જેને કર્મના ઉદયથી દુઃખદાયક સામગ્રીની પ્રાપ્તિ થાય, તેને અસાતાવેદનીય કર્મ કહે છે. ૮.

દર્શનચારિત્રમોહનીયાકષાયકષાયવેદનીયાख्याત્તિદ્વિનવષોઢશભેદાઃ

સમ્યક્ત્વમિથ્યાત્વતદુભયાન્યકષાયકષાયૌ હાસ્યરત્યરતિશોક-
ભયજુગુપ્સાસ્ત્રીપુન્રપુંસકવેદા અનન્તાનુબન્ધ્યપત્યારુધાનપત્યા-
રુધાનસંજ્વલનવિદિત્ત્વ ઐકશઃ ક્રોધમાનમાયાલોભાઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ—(દર્શનચારિત્રમોહનીયાકષાયકષાયવેદનીયાख्याત્તિદ્વિનવષોઢશ-
ભેદાઃ) નમોહનીય, આસ્તિ મોહનીય, અકષાયવેદનીય અને કષાય-
વેદનીય એ ચાર મોહનીયકર્મ અનુક્રમે (તિદ્વિનવષોઢશ-
ભેદાઃ) ત્રણ, બે, નવ અને સોળ પ્રકારનાં છે, જેમાંથી
દર્શનમોહનીય (સમ્યક્ત્વામિથ્યાત્વતદુભયાનિ; સમ્યક્ત્વ, મિ-
થ્યાત્વ અને સમ્યગ્મિથ્યાત્વ એ ત્રણ પ્રકારના છે. અનં
ચારિત્રમોહનીય (અકષાયકષાયૌ) અકષાયવેદનીય અને
કષાયવેદનીય એવા રીતે બે પ્રકારના છે; તેમાંથી અકષાય-
વેદનીય તો (હાસ્યરત્યરતિશોકભયજુગુપ્સાઃ) હાસ્ય, રતિ,
અરતિ, શોક, ભય અને જુગુપ્સા એ છ તથા (સ્ત્રીપુન્રપુંસકવેદાઃ)

આવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ એવી રીતે નવ પ્રકારના (ચ) અને કષાયવેદનીય (અનન્તાનુબંધ્યપ્રત્યાખ્યાનપ્રત્યાખ્યાન-સંજ્વલનવિકલ્પાઃ) અનન્તાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંજ્વલનના લેહો સહિત (ક્રોધમાનમાયાલોભાઃ) ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ ૧૬ પ્રકારના છે. માત્રાર્થ—મોહનીયકર્મના દર્શનમોહનીય અને ચારિત્ર—મોહનીય એ બે તો મૂળ લેહ છે, તેમાં દર્શનમોહનીયના સમ્યક્ત્વ, અને સમ્યગ્મિથ્યાત્વ અથવા મિશ્રમોહનીય એવી રીતે ત્રણ પ્રકાર છે અને ચારિત્રમોહનીયના અકષાયવેદનીય અને કષાયવેદનીય એ બે લેહ છે, જેમાંથી ૧ અકષાયવેદનીયના હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, બુદ્ધિ, ક્રોધ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ એવી રીતે નવ પ્રકાર છે. અને કષાયવેદનીના ૧. અનન્તાનુબંધીક્રોધ, ૨. અપ્રત્યાખ્યાનક્રોધ, ૩. પ્રત્યાખ્યાનક્રોધ, ૪. સંજ્વલનક્રોધ, ૫. અનન્તાનુબંધીમાન, ૬. અપ્રત્યાખ્યાનમાન, ૭. પ્રત્યાખ્યાનમાન, ૮. સંજ્વલનમાન, ૯. અનન્તાનુબંધીમાયા, ૧૦. અપ્રત્યાખ્યાનમાયા, ૧૧. પ્રત્યાખ્યાનમાયા, ૧૨. સંજ્વલનમાયા, ૧૨. અનન્તાનુબંધીલોભ, ૧૪. અપ્રત્યાખ્યાનલોભ, ૧૫. પ્રત્યાખ્યાનલોભ, અને ૧૬. સંજ્વલનલોભ એવી રીતે સોળ પ્રકારના કષાયવેદનીય છે.

૧ કિંચિત્કષાયરૂપને ઈર્ષાકષાય, નોકષાય અથવા અકષાયવેદનીય કહે છે. આત્માને કષે અર્થાત્ કલેશિતરૂપ કરે તેને કષાય કહે છે. અહિંયા અકષાય શબ્દનો અર્થ કષાય રહિત નથી, પરંતુ કિંચિત્ કષાય છે.

જે કર્મના ઉદયથી સર્વજ્ઞભાષિત માર્ગથી પરાદ્ભુખતા અને તત્વાર્થશ્રદ્ધાનમાં નિરુત્ક્રાંતા અથવા નિરુદ્ધમતા તથા હિતાહિતની પરિક્ષામાં અસમર્થતા થાય, તે મિથ્યાત્વપ્રકૃતિ છે. જ્યારે શુભ પરિણામના પ્રભાવથી મિથ્યાત્વનો રસ ઓછો થઈ જાય છે ત્યારે તે શક્તિના ઘટવાથી અસમર્થ થઈને આત્માના શ્રદ્ધાનને રોકી શકતો નથી અથવા સમ્યક્ત્વને ખગાડી શકતો નથી ત્યારે જેનો ઉદય થાય છે, તે સ્વમ્યક્ત્વપ્રકૃતિ છે. અને જે કર્મના ઉદયથી તત્વોના શ્રદ્ધાનરૂપ અને અશ્રદ્ધાનરૂપ બંને પ્રકારના ભાવ દહીં ગોળના મળેલા સ્વાદની માફક મળેલા હોય છે તેને સ્વમ્યગ્નિમિથ્યાત્વપ્રકૃતિ કહે છે. એ ત્રણે પ્રકૃતિઓ આત્માના સમ્યક્ત્વભાવનો ઘાત કરવાવાલી છે.

જેના ઉદયથી હસવું આવે તેને હાસ્યપ્રકૃતિ કહે છે, જેના ઉદયથી વિષયોમાં ઉત્સુકતા અથવા આસક્તતા થાય, તેને રતિપ્રકૃતિ કહે છે અને જેના ઉદયથી રતિમાં (વિષયસેવનમાં) આસક્તતા ન થાય તેને અરતિપ્રકૃતિ કહે છે. જેના ઉદયથી શોક, ચિન્તા વગેરે થયાં કરે, તેને શોકપ્રકૃતિ કહે છે. જેના ઉદયથી ઉદ્વેગ પ્રગટ થાય, તેને ભયપ્રકૃતિ કહે છે. જેના ઉદયથી પોતાના દોષોને આચ્છાદન કરે (ઢાંકે) અને બીજાના ઉત્કૃષ્ટ શીલાદિક ગુણોમાં દોષ ઉત્પન્ન કરી અવજ્ઞા, તિરસ્કાર અથવા ગ્લાનિરૂપ ભાવ થાય તેને જીગૃહ્સાપ્રકૃતિ કહે છે. જેના ઉદયથી પુરૂષની સાથે રમવાની ઇચ્છા થાય, તેને સ્ત્રીવેદપ્રકૃતિ

કહે છે. જેના ઉદયથી સ્ત્રીની સાથે રમવાની ઇચ્છા થાય તેને પુરૂષવેદપ્રકૃતિ કહે છે. જેના ઉદયથી સ્ત્રીપુરૂષ બંનેની સાથે રમવાની ઇચ્છા તેને નપુંસકુવેદપ્રકૃતિ કહે છે.

કષાયવેદનીયની ૧૬ પ્રકારની પ્રકૃતિ છે, જેમાંથી મુખ્ય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારકષાય છે. જેના ઉદયથી પોતાનો અને બીજાનો ઘાત કરવાનાં પરિણામ થાય તથા બીજાનો ઉપકાર કરવાનો અભાવ અથવા કૂર લાવ થાય, તેને ક્રોધકષાય કહે છે. અને જાતિ, કુળ, બળ, ઐશ્વર્ય, વિદ્યા, રૂપ, શુભ, તપ, જ્ઞાન વગેરેના ગર્વથી ઉદ્ભવતરૂપ તથા બીજા સાથે નમ્ર ન થવા-રૂપ પરિણામ થાય, તેને માનકષાય કહે છે. બીજાને ઠગવાની ઇચ્છાથી કુટિલતા, દગો, કપટ વગેરે કરવાં, તેને માયાકષાય કહે છે. અને પોતાના ઉપકારક દ્રવ્યમાં અત્યંત અભિલાષા રાખવી, તેને લોભકષાય કહે છે. એ ચારે કષાયમાંથી પ્રત્યેકના તીવ્રતર, તીવ્ર, મંદ અને મંદતર એવા ચાર ચાર લેદ છે. તીવ્રતર ક્રોધ, માન, માયા લોભરૂપ પરિણામોને અનન્તાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ કહે છે, તેનાથી ઓછા તીવ્ર પરિણામોને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધ માન માયા લોભ કહે છે, તીવ્રથી મંદરૂપ પરિણામોને પ્રત્યાખ્યાનક્રોધમાનમાયા-

૧ સ્ત્રી, પુરૂષ અને નપુંસકોના શરીરમાં જે ગુણ અંગોની રચના હોય છે તે તો નામકર્મના ઉદયથી થાય છે અને ક્રિડા કરવાની ઇચ્છારૂપ જે કાર્ય થાય છે તે વેદકર્મજનિત છે.

લોભ કહે છે, અને મંદતર (તેનાથી પણ મંદ) ક્રોધમાન માયાલોભરૂપ પરિણામોને સંજ્ઞવલનક્રોધમાનમાયાલોભ કહે છે.

એવી રીતે પ્રત્યેકના ચાર ચાર ભેદ થવાથી કષાયવેદનીયની સોળ પ્રકૃતિ થઈ. અને તેમાં નવ કષાયવેદનીયની અને ત્રણ દર્શનમોહનીયની મેળવવાથી ૨૮ પ્રકૃતિ મોહનીય કર્મની થઈ. દર્શનમોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિ અને અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ માન માયા લોભ એ સાત પ્રકૃતિ સમ્યક્ત્વનો ઘાત કરનારી છે એટલે એનો ઉદય થવાથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી અને અપ્રત્યાખ્યાનરૂપ ક્રોધ માન માયા લોભનો ઉદય રહેવાથી શ્રાવકનાં વ્રત થતાં નથી. પ્રત્યાખ્યાન ક્રોધમાન માયા લોભનો ઉદય રહેવાથી જીવને મહાવ્રત થઈ શકતાં નથી. અને સંજ્ઞવલન ક્રોધ માન માયા લોભનો ઉદય રહેવાથી યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રાપ્ત થતું નથી. ૬.

હવે આયુકર્મના ચાર ભેદ કહે છે—

નારકતૈર્યગ્યોનમાનુષદૈવાનિ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—નરકાયુ, તિર્યગ્-આયુ, મનુષ્યાયુ, અને દેવાયુ એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારની આયુકર્મની પ્રકૃતિઓ છે. જેના સદ્ભાવથી નરકગતિ, તિર્યગ્-ગતિ, મનુષ્યગતિ અને દેવગતિ એ ચાર ગતિમાં આત્મા જીવે અને જેના અભાવથી મરણને પ્રાપ્ત થાય, તેને આયુકર્મ કહે છે. ૧૦.

નામકર્મની ખેતાળીસ પ્રકૃતિ કહે છે—

ગતિજાતિશરીરાઙ્ગોપાઙ્ગનિર્માણબન્ધનસંસ્થાનસંહનનસ્પર્શરસગન્ધવર્ણાનુપૂર્ણાગુરુલઘૂપઘાતપરઘાતાતપોદ્યોતોચ્છ્વાસવિ-

હાયોગતયઃ પ્રત્યેકશરીરત્રસશુભગસુસ્વરશુભસૂક્ષ્મપર્યાપ્તિસ્થિરા-
 દેયયશઃકીર્તિસેતરાણિ તીર્થકરત્વં ચ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ — (ગતિજાતિશરિરાક્ષાપોક્કનિર્માણબન્ધનસંધાતસંસ્થાનસંહ-
 નનસ્પર્શરસગન્ધવર્ણાનુપૂર્વ્યાગુરુલઘૂપધાતપરધાતાતપોદ્યોતોન્દ્યાસવિાયોગ-
 તયઃ) ગતિ, જાતિ, શરીર, આંગોપાંગ, નિર્માણ, બં-
 ધન, સંધાત, સંસ્થાન, સંહનન, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ,
 આનુપૂર્વ્ય, અગુરુલઘુ, ઉપધાત, પરધાત, આતપ, ઉદ્યોત,
 ઉન્દ્યાસ અને વિદ્યાયોગતિ એ એકવીસ તથા (પ્રત્યેકશરીર-
 ત્રસશુભગસુસ્વરશુભસૂક્ષ્મપર્યાપ્તિસ્થિરાદેયયશઃકીર્તિસેતરાણિ) પ્રત્યેક
 શરીર, ત્રસ, સુભગ, સુસ્વર, શુભ, સૂક્ષ્મ, પર્યાપ્તિ,
 સ્થિર, આદેય, યશઃકીર્તિ, એ દશ તથા તેનાથી ઉલટા
 (પ્રતિપક્ષી) સાધારણ શરીર, સ્થાવર, દુર્લભ, દુઃસ્વર,
 અશુભ, બાદર, અપર્યાપ્તિ, અસ્થિર, અનાદેય
 અને અયશસ્કીર્તિ એવા દશ (ચ) અને (તીર્થકરત્વં)
 તીર્થકરત્વ એવી રીતે નામકર્મની ૪૨ પ્રકૃતિ છે.
 તથા તેમાંથી કેઇ કેઇ પ્રકૃતિના અન્તર ભેદ હોવાથી
 સંપૂર્ણ ૯૩ પ્રકૃતિ થાય છે.

૧. જેના ઉદયથી આત્મા ભવાન્તર તરફ સન્મુખ
 થઇને પ્રાપ્ત થાય, તે ગતિનામકર્મ છે તેના ચાર પ્રકાર
 છે.—નરકગતિ, તિર્થગ્ચગતિ, દેવગતિ અને મનુષ્યગતિ.
 જેના ઉદયથી આત્મા નારકી જીવોનો જન્મ લે તેને
 નરકગતિનામકર્મ કહે છે; જેના ઉદયથી આત્મા તિર્થ-
 ગ્ચ યોનિમાં જન્મ લે, તેને તિર્થગૂગતિનામકર્મ

કહે છે; જેના ઉદયથી આત્મા દેવગતિમાં જઈ જન્મ લે, તેને દેવગતિનામકર્મ કહે છે. અને જેના ઉદયથી આત્મા મનુષ્યગતિમાં જઈ મનુષ્યજન્મને પ્રાપ્ત થાય, તેને મનુષ્યગતિનામકર્મ કહે છે.

૨. ઉક્ત નરકાદિ ગતિયોમાં જે અવિરોધી સમાન ધર્મોથી આત્માને એક રૂપ કહે, તેને જાતિનામકર્મ, કહે છે, તેના પાંચ ભેદ છે—એકેન્દ્રિય જાતિનામકર્મ, બેઇન્દ્રિય જાતિનામકર્મ, ત્રીન્દ્રિય જાતિનામકર્મ, ચારઇન્દ્રિય જાતિનામકર્મ અને પચ્ચેન્દ્રિય જાતિનામકર્મ. જેના ઉદયથી આત્મા એકેન્દ્રિય જાતિના જીવરૂપ ઉત્પન્ન થાય, તેને એકેન્દ્રિય જાતિનામકર્મ, જેના ઉદયથી આત્મા બે ઇન્દ્રિય જાતિના જીવરૂપ ઉત્પન્ન થાય તેને બે ઇન્દ્રિય-જાતિનામકર્મ, જેના ઉદયથી આત્મા ત્રણ ઇન્દ્રિયજાતિના જીવરૂપ ઉત્પન્ન થાય તેને ત્રણઇન્દ્રિયજાતિનામકર્મ, જેના ઉદયથી આત્મા ચાર ઇન્દ્રિય જાતિના જીવરૂપ ઉત્પન્ન થાય તેને ચારઇન્દ્રિયજાતિનામકર્મ અને જેના ઉદયથી આત્મા પચ્ચેન્દ્રિય જાતિના જીવરૂપ ઉત્પન્ન થાય, તેને પચ્ચેન્દ્રિયજાતિનામકર્મ કહે છે.

૩. જે કર્મના ઉદયથી આત્માના શરીરની રચના થાય, તેને શરીરનામકર્મ કહે છે, તેના પણ પાંચ પ્રકાર છે—ઔદયિકશરીર; વૈકલ્પિકશરીર, આહારકશરીર. તૈજસશરીર અને કાર્માણુશરીર. જેના ઉદયથી આત્માને ઔદયિકશરીરની રચના થાય, તેને ઔદારિકશરીર-

નામકુર્મ, જેના ઉદયથી આત્માને વૈક્રિયકશરીરની રચના થાય તેને વૈક્રિયશરીરનામકુર્મ, જેનાં ઉદયથી આત્માને આહારકશરીરની રચના થાય તેને આહારકશરીરનામકુર્મ, જેના ઉદયથી આત્માને તૈજસશરીરની રચના થાય તેને તૈજસશરીરનામકુર્મ અને જેના ઉદયથી આત્માને કાર્માણુશરીરની રચના થાય તેને કાર્માણુશરીરનામકુર્મ કહે છે.

૪. જેના ઉદયથી અંગ ઉપાંગના ભેદ પ્રગટ થાય, તેને અંગોપાંગ નામકુર્મ કહે છે. મસ્તક, પીઠ, હૃદય, બાહુ, ઉદર, જાંઘ, હાથ અને પગ એને તો અંગ કહે છે અને તેના ભેદ લલાટ (કપાલ), નાસિકા વગેરે ઉપાંગ છે. તેના પશુ ત્રણ પ્રકાર છે—ઔદારિક-શરીરાંગોપાંગ, વૈક્રિયકશરીરાંગોપાંગ અને આહારકશરીરાંગોપાંગ છે.

૫. જેના ઉદયથી અંગઉપાંગોની ઉત્પત્તિ થાય તેને નિર્માણુનામકુર્મ કહે છે. એના પશુ બે પ્રકાર છે—સ્થાનનિર્માણુ અને પ્રમાણુનિર્માણુ. જાતિનામકુર્મના ઉદયથી ચક્ષુ વગેરે અંગઉપાંગોને યોગ્ય સ્થાનમાં નિર્માણુ કરે, તે સ્થાનનિર્માણુકુર્મ છે અને ચક્ષુ વગેરે અંગઉપાંગોના યોગ્ય પ્રમાણરૂપ રચના કરે તે પ્રમાણુનિર્માણુ છે.

૧ ગોમ્મટસારમાં હૃદયની જગ્યાએ નિતંબ અને જંઘાઓની જગ્યાએ પગ તથા બંને જંઘાઓ અને બંને ભુજાઓ કહી છે. માદ્રમાં હાથનો સમાવેશ કરેલો છે.

૬. જેના ઉદયથી શરીરનામકર્મના કારણથી અહણ કરેલા આહારવર્ગણના પુર્ણસ્કંધોના પ્રદેશોનું મળવું થાય તે બન્ધનનામકર્મ છે, જેના પાંચ પ્રકાર છે-૧. ઔદારિકબંધનનામકર્મ, ૨. વૈક્રિયકબંધનનામકર્મ, ૩. આહારકબંધનનામકર્મ ૪. તૈજસબંધનનામકર્મ અને ૫. કાર્માણુબંધનનામકર્મ. જેના ઉદયથી ઔદારિકબંધ થાય તે ઔદારિકબંધનનામકર્મ છે; જેના ઉદયથી વૈક્રિયકબંધ થાય, તે વૈક્રિયકબંધનનામકર્મ છે; જેના ઉદયથી આહારકબંધ થાય તે આહારકબંધનનામકર્મ છે; જેના ઉદયથી તૈજસ બંધ થાય તે તૈજસબંધનનામકર્મ છે અને જેના ઉદયથી કાર્માણુબંધ થાય, તેનેકાર્માણુબંધનનામકર્મ કહે છે.

૭. જેના ઉદયથી ઔદારિક આદિ શરીરોનાં છિદ્રરહિત અન્યોઅન્ય પ્રદેશોના પ્રવેશરૂપ સંઘટન (એકતા) થાય તે સંઘાતનામકર્મ છે, તેના પણ પાંચ પ્રકાર છે-૧. ઔદારિકસંઘાત, ૨. વૈક્રિયકસંઘાત, ૩. આહારક સંઘાત, ૪. તૈજસસંઘાત અને ૫. કાર્માણુસંઘાત. જેના ઉદયથી ઔદારિક શરીરમાં છિદ્રરહિત સંધિ (જોડ) થાય, તે ઔદારિકસંઘાતનામકર્મ છે; જેના ઉદયથી વૈક્રિયક શરીરમાં સંઘાત થાય, તેને વૈક્રિયકસંઘાતનામકર્મ કહે છે; જેના ઉદયથી વૈક્રિયક શરીરમાં સંઘાત થાય, તે આહારકસંઘાતનામકર્મ છે; જેના ઉદયથી તૈજસ શરીરમાં સંઘાત થાય, તે તૈજસસંઘાતનામકર્મ છે

અને જેના ઉદયથી કાર્માણુશરીરમાં સંઘાત થાય તેને કાર્માણુસંઘાતનામકર્મ કહે છે.

૮. જેના ઉદયથી શરીરની આકૃતિ (આકાર) ઉત્પન્ન થાય, તે સંસ્થાનનામકર્મ છે, તેના છ પ્રકાર છે-૧. સમચતુરસસંસ્થાનનામકર્મ, ૨. ન્યગ્રોધપરિમંડલસંસ્થાનનામકર્મ, ૩. સ્વાતિસંસ્થાનનામકર્મ, ૪. કુખજકસંસ્થાનનામકર્મ, ૫. વામનસંસ્થાનનામકર્મ અને ૬. હુંડકસંસ્થાનનામકર્મ. જેના ઉદયથી ઉપર, નીચે અને મધ્યમાં સમાન (સરખા) વિભાગથી શરીરની આકૃતિ ઉત્પન્ન થાય, તે સમચતુરસસંસ્થાનનામકર્મ છે; જેના ઉદયથી વડનાં ઝાડની માફક શરીરનો નાભીની નીચેનો ભાગ પાતળો થાય અને ઉપરનો ભાગ સ્થુલ (મોટો) થાય તે ન્યગ્રોધપરિમંડલસંસ્થાનનામકર્મ છે; જેના ઉદયથી શરીરનો નીચેનો ભાગ સ્થુલ (મોટો) થાય અને ઉપરનો ભાગ પાતળો થાય તે સ્વાતિસંસ્થાનનામકર્મ છે; જેના ઉદયથી શરીરના પીઠભાગ (પાછલા ભાગ) માં ઘણાં પુર્જલોનો સમુહ થાય અર્થાત્ કુખડું શરીર થાય, તે કુખજકસંસ્થાનનામકર્મ છે; જેના ઉદયથી શરીર વધારે નાતું થાય તે વામનસંસ્થાનનામકર્મ છે; જેના ઉદયથી શરીરના અંગ ઉપાંગ બેઘએ તે જગ્યાએ ન હોય એટલે ગમેત્યાં હોય, મોટાં નાનાં હોય અથવા સંજ્યામાં વધારે ઓછાં હોય એવી રીતે બેઠોલ આકારના શરીરને હુંડકસંસ્થાનનામકર્મ કહે છે.

૬. જેના ઉદયથી શરીરનાં હાડ વગેરેના બંધનોમાં વિશેષતા થાય, તે સ્પંહનનનામકર્મ છે, તેના છ પ્રકાર છે—૧. વજ્રવૃષભનારાયસંહનન, ૨. વજ્રનારાયસંહનન, ૩. નારાયસંહનન, ૪. અર્ધનારાયસંહનન, ૫. કીલકસંહનન અને ૬. અસપ્રાપ્તાસૂપાટિકાસંહનન. નસોથી હાડકાંના બંધાવાનું નામ ઋષભ અથવા વૃષભ છે. નારાય એટલે ખીલારૂપ થવું તે અને સંહનન એટલે હાડકાંનો સમૂહ. જે કર્મના ઉદયથી વૃષભ (વેદન), નારાય (કીલ) અને સંહનન (અસ્થિપીજર) એ ત્રણે વજ્રની માફક અલેદ્ય (લેદાય નહિ એવાં વજ્ર જેવાં) થાય તે વજ્રવૃષભનારાયસંહનનનામકર્મ છે; જેના ઉદયથી સંહનન (હાડપીજર) તો વજ્રમય થાય અને વૃષભ સામાન્ય થાય, તે વજ્રનારાયસંહનનનામકર્મ છે; જેના ઉદયથી હાડ તથા સાંધાઓના કીલા તો હોય પણ વજ્રમય ન હોય અને વજ્રમય વેદન પણ ન હોય તે નારાયસંહનનનામકર્મ છે; જેના ઉદયથી હાડોની સંધી અર્ધકીલિત થાય, તે અર્ધનારાયસંહનનનામકર્મ છે. જેના ઉદયથી હાડ પરસ્પર કીલિત થાય તે કીલિતસંહનનનામકર્મ છે અને જેના ઉદયથી હાડોની સંધી તો કીલિત ન થાય પરંતુ નસો, રનાયુ અને માંસથીજ બંધાયેલી હોય તે અસપ્રાપ્તાસૂપાટિકાસંહનનનામકર્મ છે.

૧૦. જેના ઉદયથી શરીરમાં સ્પર્શગુણ પ્રગટ થાય તે સ્પર્શનામકર્મ છે, તેના પણ આઠ પ્રકાર છે—

૧. કર્કશસ્પર્શનામકર્મ, ૨. મૃદુસ્પર્શનામકર્મ, ૩. શુદ્ધસ્પર્શનામકર્મ, ૪. લઘુસ્પર્શનામકર્મ, ૫. સ્નિગ્ધસ્પર્શનામકર્મ, ૬. રૂક્ષસ્પર્શનામકર્મ, ૭. શીતસ્પર્શનામકર્મ અને ૮. ઉષ્ણસ્પર્શનામકર્મ.

૧૧. જેના ઉદયથી શરીરમાં રસ (સ્વાદ) ઉત્પન્ન થાય તે રસનામકર્મ છે. તેના પાંચ પ્રકાર છે—૧. તિક્તારસનામકર્મ, ૨. કટુરસનામકર્મ. ૩ કષાયરસનામકર્મ, ૪. આમ્લરસનામકર્મ અને ૫. મધુરરસનામકર્મ.

૧૨. જેના ઉદયથી શરીરમાં ગન્ધ પ્રગટ થાય, તે ગન્ધનામકર્મ છે, તેના બે પ્રકાર છે—૧. સુગન્ધનામકર્મ અને ૨. દુર્ગન્ધનામકર્મ.

૧૩. જેના ઉદયથી શરીરમાં વર્ણ (રંગ) ઉત્પન્ન થાય તે વર્ણનામકર્મ છે, તેના પાંચ પ્રકાર છે—૧. શુકલવર્ણનામકર્મ, ૨. કૃષ્ણવર્ણનામકર્મ, ૩. નીલવર્ણનામકર્મ, ૪. રક્તવર્ણનામકર્મ અને ૫ પીતલવર્ણનામકર્મ.

૧૪ પૂર્વ આયુનો નાશ થવાથી પૂર્વના નિર્માણનામકર્મની નિવૃત્તિ થવાથી વિગ્રહગતિમાં જેના ઉદયથી પૂર્વના તૈજસ કાર્માણુ શરીરના આકારનો વિનાશ (નાશ) નહિ થાય, તે આનુપૂર્વ્યનામકર્મ છે, તેના ચાર ભેદ છે—૧. નરકગતિ પ્રાયોગ્યાનુપૂર્વ્યનામકર્મ, ૨. દેવગતિપ્રાયોગ્યાનુપૂર્વ્યનામકર્મ, ૩. તિર્યગ્ગતિપ્રાયોગ્યાનુપૂર્વ્યનામકર્મ અને ૪. મનુષ્યગતિપ્રાયોગ્યાનુપૂર્વ્યનામકર્મ. જે વખતે મનુષ્ય અગર તિર્યચનું આયુ પૂર્ણ થાય અને આત્મા શ-

શરીરથી બુદ્ધિ થઇને નરકભવ તરફ જવાને સન્મુખ થાય, તે વખતે માર્ગમાં જેના ઉદયથી આત્માના પ્રદેશ પહેલા શરીરના આકારરૂપજ રહે છે, તે નરકગતિપ્રાપ્તિપ્રાપ્તિ-આનુપૂર્વ્ય છે. એ કર્મનો ઉદય વિહાયોગતિમાંજ થાય છે. એવી રીતે અન્ય ત્રણ આનુપૂર્વ્યનું પણ સમજવું. આ કર્મનો ઉદયકાળ જ્યન્ય એક સમય, મધ્યમ એ સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમયમાત્રમાંજ થાય છે.

૧૫. જેના ઉદયથી લોહપિંડની માફક બારેપણાથી નીચે ન પડે તેમ આંકડાનાં રૂની માફક હલકાપણાથી ઉડી પણ ન જાય તે અગુરૂલઘુનામકર્મ છે. અહિયાં શરીરસહિત આત્માના સંબંધમાં અગુરૂલઘુ કર્મપ્રકૃતિ માનેલી છે. અન્યદ્રવ્યોમાં જે અગુરૂલઘુત્વ છે, તે સ્વાભાવિકગુણ છે.

૧૬. જેના ઉદયથી શરીરના અવયવ એવા થાય કે જેનાથી પોતાનુંજ બંધન અથવા ઘાત થાય તે ઉપઘાતનામકર્મ છે.

૧૭. જેના ઉદયથી તીક્ષ્ણ સીંગડાં, નખ અથવા સર્પની ઠાઠમાં વિષ (ઝેર) ઇત્યાદિ ખીજાનો ઘાત કરવાવાળા અવયવ થાય તે પરઘાતનામકર્મ છે.

૧૮. જેના ઉદયથી આતાપકારી શરીર થાય, તે આતાપનામકર્મ છે. આ કર્મનો ઉદય સૂર્યના વિમાનમાં જે બહાર પર્યાસ શુભ પૃથિવીકાયિક મણીરૂપ થાય છે તેમનેજ યાય છે. ખીજા શુભોને થતો નથી.

૧૯. જેના ઉદયથી ઉદ્યોતરૂપ શરીર થાય તેને ઉદ્યો-
તનામકર્મ કહે છે. આ કર્મનો ઉદય ચન્દ્રમાના વિમાનના
પૃથ્વીકાયિક જીવોને તથા આગિયા વગેરે જીવોને થાય છે.

૨૦. જેના ઉદયથી શરીરમાં ઉચ્છ્વાસ ઉત્પન્ન થાય,
તે ઉચ્છ્વાસનામકર્મ છે.

૨૧. જેના ઉદયથી આકાશમાં ગમન થાય તે વિહા-
યોગતિનામકર્મ છે, તેના બે પ્રકાર છે-જે હાથી, બળદ
વગેરેની ગતિની માફક સુંદર ગમનનું કારણ થાય તે
પ્રશસ્તવિહાયોગતિનામકર્મ છે. અને જે ઊંટ ગધેડાદિની
માફક ખરાબ ગમનનું કારણ થાય તે અપ્રશસ્તવિહા-
યોગતિનામકર્મ છે. મુક્ત થતી વખતે જીવને તથા
ચંતન્ય વગરના પુર્જીલને જે ગતિ થાય છે તે સ્વાભાવિક
ગતિ છે, તેમાં કર્મજનિત કારણ નથી.

૨૨. જેના ઉદયથી એક શરીર એક આત્માને લોગ-
વવાનું કારણ થાય તે પ્રત્યેકશરીરનામકર્મ છે.

૨૩. જેના ઉદયથી એક શરીર વધારે જીવોને ઉપ-
લોગ કરવાનું કારણ થાય તે સાધારણનામકર્મ છે.
જેના ઉદયથી અનંત જીવોને આહારાદિ ચાર પર્યાપ્તિ,
જન્મ, મરણ, શ્વાસોશ્વાસ, ઉપકાર અને ઉપઘાત એકજ
કાળમાં થાય, તે સાધારણ જીવ છે. જે કાળમાં આહારા
દિ પર્યાપ્તિ જન્મ મરણ શ્વાસોશ્વાસને એક જીવ ગ્રહણ
કરે છે; તેજ કાળમાં બીજા પણ અનંત જીવ ગ્રહણ કરે
છે. સાધારણ જીવ નિર્ગોદિયા વનસ્પતિકાયમાં થાય છે,
અન્ય સ્થાવરકાયમાં થતા નથી.

૨૪. જેના ઉદયથી આત્મા ક્ષિત્તિન્દ્રિયાદિક જીવોમાં ઉત્પન્ન થાય, તે ત્રસનામકર્મ છે.

૨૫. જેના ઉદયથી પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિકાયમાં ઉત્પત્તિ થાય, તે સ્થાવરનામકર્મ છે.

૨૬. જેના ઉદયથી બીજને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય અને જેવાથી બીજ જનોમાં પ્રીતિરૂપ પરિણામ થઈ જાય, તે સુભગનામકર્મ છે.

૨૭. જેના ઉદયથી રૂપાદ શુણ્ણમાં યુક્ત (યોગ્ય) હોવા છતાં પણ બીજને અપ્રાપ્તિનું કારણ થાય તે દુર્ભાગનામકર્મ છે.

૨૮. જેના ઉદયથી મનોરૂ સ્વરની પ્રાપ્તિ થાય તે સુસ્વરનામકર્મ છે.

૨૯. જેના ઉદયથી અમનોરૂ સ્વરની પ્રાપ્તિ થાય તે દુઃસ્વરનામકર્મ છે.

૩૦. જેના ઉદયથી મસ્તક વગેરે સુંદર અવયવ થાય એટલે જેવામાં રમણીક શરીર થાય તે શુભનામકર્મ છે.

૩૧. જેના ઉદયથી મસ્તકાદિ રમણીક નહિ થાય તે અશુભનામકર્મ છે.

૩૨. જેના ઉદયથી એવું સૂક્ષ્મ શરીર પ્રાપ્ત થાય કે જે અન્ય જીવોનો ઉપકાર અથવા ઘાત કરવા યોગ્ય નહિ હોય તથા પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, પવનઆદિકથી તે શરીરનો ઘાત નહિ થાય, તથા જેથી પહાડ વગેરેમાં પ્રવેશ કરવાં છતાં પણ રોકાય નહિ, તે સૂક્ષ્મશરીરનામકર્મ છે.

૩૩. જેના ઉદયથી બીજને રોકવાયોગ્ય અથવા બીજથી રોકવા યોગ્ય શરીર થાય તે બાહ્યશરીરનામકર્મ છે.

૩૪. જેના ઉદયથી પર્યાસિની રચના થાય તે પર્યાસિનામકર્મ છે, તેના છ પ્રકાર છે—

૧. આહારપર્યાસિનામકર્મ, ૨. શરીરપર્યાપ્તિનામકર્મ, ૩. ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિનામકર્મ, ૪. પ્રાણાપાનપર્યાપ્તિનામકર્મ, ૫. ભાષાપર્યાપ્તિનામકર્મ અને ૬. મનઃપર્યાપ્તિનામકર્મ અહિંયા એ પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે પ્રાણાપાનપર્યાપ્તિનામકર્મના ઉદયથી જે ઉદરથી પવનનું નીકળવું અથવા પ્રવેશ થવાનું ફળ તે ઉચ્છ્વાસકર્મના ઉદયનું ફળ પણ છે, તો એ બેમાં વશેષતા શું ? તેનો જવાબ એ છે કે—એ બેમાં ઇન્દ્રિય અતિન્દ્રિયનો ભેદ છે અર્થાત્ પંચેન્દ્રિય જીવોને સદી ગર્ભીના કારણે જે શ્વાસ ચાલે છે અને જેનો શબ્દ સંભળાય છે તથા મોંઢા પાસે હાથ લઈ જવાથી જે સ્પર્શ માલમ પડે છે તે તો ઉચ્છ્વાસનામકર્મના ઉદયથી થાય છે અને જે સમસ્ત સંસારી જીવોને થાય છે અને ઇન્દ્રિયગોચર થતી નથી તે પ્રાણાપાનપર્યાપ્તિના ઉદયથી થાય છે. એકેન્દ્રિય જીવને ભાષા અને મન વગર ચાર પર્યાપ્તિ હોય છે. બે ઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય, ચાર ઇન્દ્રિય અને અસૈની (મનરહિત) પંચેન્દ્રિય જીવોને ભાષા સહિત પાંચ પર્યાપ્તિ હોય છે. અને સૈની (મનસહિત) પંચેન્દ્રિય જીવોને છએ પ્રાપ્તિ હોય છે.

૩૫. જેના ઉદયથી જીવ છએ પર્યાપ્તિમાંથી એક પણુ પર્યાપ્તિને પૂરી ન કરી શકે તે અપર્યાપ્તિનામકર્મ છે.

૩૬. જેના ઉદયથી સપ્ત ધાતુ અને ઉપધાતુ પોત-પોતાના સ્થાનમાં સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થાય, કઠણુ ઉપવાસાદિકે તપશ્ચરણથી પણુ અંગ ઉપાંગોમાં સ્થિરતા કાયમ રહે, તે સ્થિરનામકર્મ છે. રસ, રૂપિર, માંસ, મેદ, હાડ, મજ્જા અને વીર્ય એ સાત ધાતુ છે. વાત, પિત્ત, કફ, શિરા, સ્નાયુ, ચામડો અને જઠરાગ્નિ એ સાત ઉપધાતુ છે.

૩૭. જેના ઉદયથી કિંચિત્ ઉપવાસાદિક કરવાથી તથા કિંચિત્ માત્ર શીતઉષ્ણાદિકના કારણથી અંગ, ઉપાંગ કૃશ થઈ જાય, અને ધાતુ ઉપધાતુઓની સ્થિરતા ન રહે તે અસ્થિરનામકર્મ છે.

૩૮. જેના ઉદયથી પ્રભાસહિત શરીર થાય, તે આદેયનામકર્મ છે.

૩૯. જેના ઉદયથી શરીર પ્રભારહિત થાય, તે અનાદેયનામકર્મ છે.

૪૦. જેના ઉદયથી પુણ્યપુણ્યોની પ્રખ્યાતિ પ્રગટ થાય, તે ચશઃકીર્તિનામકર્મ છે.

૪૧. જેના ઉદયથી પાપપુણ્યોની ખ્યાતિ થાય, તે અચશઃકીર્તિનામકર્મ છે.

૪૨. જેના ઉદયથી અચિન્ત્યવિભૂતિસંયુક્ત તીર્થકર-પણાની પ્રાપ્તિ થાય, તે તિર્થકરનામકર્મ છે.

એવી રીતે નામકર્મની ૪૩ પ્રકૃતિઓ છે અને તેના અવાન્તર ભેદોને એકઠા કરવાથી કુલ ૯૩ પ્રકૃતિ થાય છે, તેમાંથી પહેલી પ્રકૃતિને પાડ(ભેદવાળી)પ્રકૃતિ કહે છે. ૧૧.

હવે ગોત્રકર્મની પ્રકૃતિ કહે છે—

उच्चैर्नीचैश्च ॥ १२ ॥

અર્થ—(उच्चैः) ઉચ્ચગોત્ર (च) અને (नीचैः) નીચગોત્ર એ બે પ્રકૃતિ ગોત્રકર્મની છે. જેના ઉદયથી લોકપૂજ્ય, ઇશ્વાકુઆદિ ઉચ્ચ કુળોમાં જન્મ થાય તે ઉચ્ચગોત્રકર્મ છે. અને જેના ઉદયથી નિન્દ્ય, દરિદ્રી, અપ્રસિદ્ધ, દુઃખથી આકુલીત ચાંડાલ વગેરે નીચ કુળોમાં જન્મ થાય, તે નીચગોત્રકર્મ છે.

હવે અન્તરાયકર્મની ૫ પ્રકૃતિ કહે છે—

दानलाभभोगोपभोगवीर्याणाम् ॥ १३ ॥

અર્થ—દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ અને વીર્ય એ પાંચેમાં વિદ્ય કહે, તે પાંચ પ્રકારના અન્તરાયકર્મ છે. જેના ઉદયથી દાન આપવા ચાહે, પણ તેનાથી દાન અપાય નહિ તે દાનાન્તરાયકર્મ છે. જેના ઉદયથી લાભ મેળવવાની ઇચ્છા કરે, પણ તે લાભ મેળવી શકે નહિ તે લાભાન્તરાયકર્મ છે. જેના ઉદયથી ભોગ ભોગવવાને ચાહે પણ ભોગવવાને સમર્થ ન થાય તે ભોગાન્તરાયકર્મ છે. જેના ઉદયથી ઉપભોગ કરવામાં સમર્થ ન થાય તે ઉપભોગાન્તરાયકર્મ છે. જેના ઉદયથી શરીરમાં સામર્થ્ય (બળ)ની પ્રાપ્તિ ન થાય, તે વીર્યાન્તરાયકર્મ છે. ધૂપ, અત્તર, પુષ્પ, સ્નાન, તામ્બૂલ, અંગરાગ, ભોજન-પાનાદિક જે એકજવાર ભોગવવામાં આવે છે તેને ભોગ કહે છે અને શયન, આસન, સ્ત્રી, આલસ્ય (ઘરેણાં) હાથી, ઘોડા વગેરે જે અનેકવાર ભોગવવામાં આવે છે, તે ઉપભોગ છે. ૧૩.

એવી રીતે જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મોની ઉત્તમ પ્રકૃતિ-
ઓના બંધના ભેદ કહ્યા. હવે સ્થિતિબંધને કહે છે.
કર્મ પોતાના સ્વભાવને છોડીને જેટલા કાળ સુધી આત્મા-
થી જુદા ન થાય તેને સ્થિતિબંધ કહે છે, તેના બે પ્ર-
કાર છે—જઘન્યસ્થિતિબંધ અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિબંધ.
તેમાંથી પહેલાં સંપૂર્ણ (આઠ) કર્મોના ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ-
બંધનું પ્રમાણ કહે છે—

આદિતસ્તિસૃણામન્તરાયસ્ય ચ ત્રિંશત્સાગરોપમકોટી-

કોટ્યઃ પરા સ્થિતિઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—(આદિતઃ) આદિના (તિસૃણાં) ત્રણ કર્મોની અ-
ર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને વેદનીયકર્મની (ચ) અને
(અન્તરાયસ્ય) અન્તરાયકર્મની (પરાસ્થિતિઃ) ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
(ત્રિંશત્સાગરોપમકોટીકોટ્યઃ) ત્રીસ કોડાકોડી સાગરની છે.
તે ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિનો બંધ મિથ્યાદૃષ્ટિ સંજી (મનસહિત)
પંચેન્દ્રિય પ્રયાસક જીવોને થાય છે. ૧૪,

સપ્તતિર્મોહનીયસ્ય ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—(મોહનીયસ્ય) મોહનીયકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
(સપ્તતિઃ) સિત્તેર કોડાકોડી સાગરની છે. ૧૫.

વિંશતિર્નામગોત્રયોઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—(નામગોત્રયોઃ) નામકર્મ અને ગોત્રકર્મની ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ (વિંશતિઃ) વીસ કોડાકોડી સાગરની છે. ૧૭.

ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમાણ્યાયુષઃ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—(આયુષઃ) આયુકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (ત્રયસ્ત્રિંશત્-સાગરોપમાણિ) તેત્રીસ સાગરની છે. ૧૭.

હવે સંપૂર્ણ કર્મોની જઘન્યસ્થિતિ કહે છે—

અપરા દ્વાદશમુહૂર્તાવેદનીયસ્ય ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—(વેદનીયસ્ય) વેદનીયકર્મની (અપરા) જઘન્ય સ્થિતિ (દ્વાદશમુહૂર્તાઃ) બાર મુહૂર્તની છે. ૧૮.

નામગોત્રયોરષ્ટૌ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—(નામગોત્રયોઃ) નામકર્મ અને ગોત્રકર્મની જઘન્ય (ઓછામાં ઓછી) સ્થિતિ (અષ્ટૌ) આઠ મુહૂર્તની છે. ૧૯.

શેષાણામન્તર્મુહૂર્તા ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—(શેષાણામ્) બાકીના જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મેહનીય, અન્તરાય અને આયુ એ પાંચે કર્મોની જઘન્ય સ્થિતિ (અન્તર્મુહૂર્તા) ૨અન્તર્મુહૂર્તની છે. ૨૦.

એવી રીતે સ્થિતિબંધ કલા. હવે અનુભવબંધ (અનુભાગબંધ) નું વર્ણન કહે છે—

વિપાકોઽનુભવઃ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—(વિપાકઃ) કર્મોના જે વિપાક છે અર્થાત્ તેમાં

૧ ઉડતાલીશ (૪૮) મિનિટ જેટલા વખતને એક મુહૂર્ત કહે છે. એક મુહૂર્તમાં ૩૭૭૩ શ્વાસોશ્વાસ થાય છે.

૨ આવલીની ઉપર અને મુહૂર્તની નીચેના કાળને અન્તર્મુહૂર્ત કહે છે. એક શ્વાસમાં અસંખ્યાત આવળી થાય છે.

જે કૃણ આપવાની શક્તિનું હોવું અને તે ઉદયમાં આવીને અનુભવ થવા માંડવો તેજ (અનુભવઃ) અનુભવ અથવા અનુભાગબંધ છે.

માવાર્ચ-તીવ્ર મંદ કષાયરૂપ જે પ્રકારના ભાવોથી કર્મોના આન્નવ થયો છે તે પ્રમાણે કર્મોની કૃણાદાયક શક્તિની તીવ્રતા મંદ થવાને અનુભાગબંધ કહે છે. ૨૧.

સ યયાનામ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ-(સઃ) તે અનુભાગબંધ (યયાનામ) કર્મની પ્રકૃતિયોના નામાનુસારજ થાય છે. માવાર્ચ-જેવાં પ્રકૃતિઓનાં નામ છે તેવોજ તેનો અનુભવ થાય છે. જેમકે જ્ઞાનાવરણ-કર્મનું ફલ જ્ઞાનનું ઢાંકવું છે અને દર્શનાવરણકર્મનું ફલ દર્શનશક્તિને રોકવી તે છે. એવી રીતે મૂલપ્રકૃતિ અને ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં જેનું જેવું નામ છે, તેવીજ ફલદાન શક્તિ છે અને તેજ અનુભવ છે. ૨૨.

તત્તથ નિર્જરા ॥ ૨૩ ॥

અર્થ-(તતઃ) તે અનુભાગબંધની પછી અર્થાત્ કર્મ ઉદયમાં આવી પોતપોતાના તીવ્ર, મંદ રસ (ફલ) આપે છે તેના પછી તે કર્મોની (નિર્જરા) નિર્જરા થઈ જાય છે અર્થાત્ જે કર્મ છે તે પોતાનું ફલ આપીને આત્માથી પૃથક્ થઈ જાય છે, તેને નિર્જરા કહે છે, જે બે પ્રકારની છે-૧. સવિપાકનિર્જરા, ૨. અવિપાકનિર્જરા; કર્મોના ઉદય-કાળ આવવાથી તે રસ (ફલ) આપીને પોતાની મેળે ખરી પડે તેને સવિપાકનિર્જરા કહે છે. એ સવિપાક

નિર્જરા ચારંગતિમાં રહેવાવાળા સંસારી જીવોને થયા કરે છે અને કર્મોના ઉદયકાળ આવ્યા વગરજ તેને તપશ્ચરણાદિ કરીને અનુદય અવસ્થામાંજ ખરી પાડવાં તેને અવિ-પાકનિર્જરા કહે છે. આ સૂત્રમાં જ શબ્દ આવેલો છે તે આગળ જે (તપસા નિર્જરા ચ) એવું સૂત્ર કહીશું તે સૂત્રના અર્થને સંશ્ચક્ર કરવાને માટે છે. ૨૩.

હવે પ્રદેશબંધનું સ્વરૂપ કહે છે—

નામપ્રત્યયાઃ સર્વતો યોગવિશેષાત્સૂક્ષ્મૈકક્ષેત્રાવગાહસ્થિતાઃ

સર્વાત્મપ્રદેશેષ્વનન્તાનન્તપ્રદેશાઃ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—(નામપ્રત્યયાઃ) જ્ઞાનાવરણાદિક અષ્ટ કર્મોની પ્રકૃતિયોના કારણભૂત અને (સર્વતઃ) સમસ્ત ભવોમાં અથવા સર્વે કાળમાં (યોગવિશષાત્) મન, વચન, કાયની ક્રિયારૂપ યોગોથી (સર્વાત્મપ્રદેશેષુ) આત્માના સમસ્ત પ્રદેશોમાં (સૂક્ષ્મૈકક્ષેત્રાવગાહસ્થિતાઃ) સૂક્ષ્મ તથા એક-ક્ષેત્રાવગાહનરૂપ રહેલા એવા જે (અનન્તાનન્તપ્રદેશાઃ) અનન્તાનન્ત કર્મપુર્ણોના પ્રદેશ છે, તેને પ્રદેશબંધ કહે છે. માવાર્થ—આત્માના મન વચન કાયરૂપ યોગદ્વારા ત્રણ કાલમાં બંધન કરવાવાલાં જ્ઞાનાવરણાદિ અષ્ટ કર્મપ્રકૃતિયોના કારણભૂત તથા આત્માના સમસ્ત પ્રદેશોમાં, વ્યાપ્ત થઈને કર્મરૂપ પરિણમવા યોગ્ય સૂક્ષ્મ અને જે ક્ષેત્રમાં આત્મા રહેલો હોય તેજ ક્ષેત્રને અવગાહન કરી સ્થિતરૂપ રહેવાવાળા એવા અનન્તાઅનન્ત પ્રદેશરૂપ પુર્ણ સ્કન્ધોને પ્રદેશબંધ કહે છે. ૨૪.

હવે બંધ પદાર્થના અન્તર્ભૂત પુણ્યબંધ અને પાપ-
બંધ પણ છે, તેથી પ્રથમ પુણ્યબંધની પ્રકૃતિઓ
કહે છે—

સદ્વેદ્યશુભાયુર્નામગોત્રાણિ પુણ્યમ્ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—(સદ્વેદ્યશુભાયુર્નામગોત્રાણિ) સાતાવેદનીય, શુભ-
આયુ, શુભનામ અને શુભગોત્ર એ (પુણ્યમ્) પુણ્યરૂપ
પ્રકૃતિયો છે. આઠ કર્મેથી જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહ-
નીય અને અન્તરાય એ ચાર કર્મેને ધાતિયાકર્મ
કહે છે. એ ચારે કર્મ આત્માના અનુભવી ગુણોને
ઘાત કરે છે, એ કારણથી તે ચાર કર્મેને ધાતિયાકર્મ
કહે છે. અને વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર એ ચાર
કર્મ આત્માના ગુણોને ઘાત કરતા નથી એ કારણથી તેમને
અધાતિઆકર્મ કહે છે. ચારે ધાતિઆકર્મ અશુભ
(પાપ) રૂપ છે, પરંતુ અધાતિઆકર્મ પુણ્ય અને
પાપ બન્નેરૂપે છે, તેમાંથી ૩૮ પ્રકૃતિ નીચે મુજબ
પુણ્યરૂપ છે—સાતાવેદનીય, તિર્યંચાયુ; મનુષ્યાયુ, દેવઆયુ અને
ઉચ્ચ ગોત્ર, એ પાંચ અને નામકર્મની ૬૩ પ્રકૃતિ-
મનુષ્યગતિ ૧, દેવગતિ ૧, પંચેન્દ્રિયભતિ ૧, શરીર ૫,
આંગોપાંગ ૩, નિર્માણ ૧, બંધન ૫, સંઘાત ૫, સમય-
તુરક્ષસંસ્થાન ૧, વજ્રવૃષલનારાચસંહનન ૧, પ્રશસ્ત-
સ્પર્શ ૮, પ્રશસ્તરસ ૫, પ્રશસ્તગંધ ૨, પ્રશસ્તવર્ણ
૫, મનુષ્યગત્યાનુપૂર્વ્ય ૧, દેવગત્યાનુપૂર્વ્ય ૧, અશુરુલ્લધુ ૧,
પરઘાત ૧, ઉચ્છ્વાસ ૧, આતપ ૧, ઉદ્યોત ૧, પ્રશસ્ત-

વિહાયોગતિ ૧, પ્રત્યેક શરીર ૧, ત્રસ ૧, સુભગ ૧, સુસ્વર ૧, શુભ ૧, બાહર ૧, પર્યાપ્તિ ૧, સ્થિર ૧, આદેય ૧, યશઃકીર્તિ ૧, અને તીર્થંકરત્વ ૧, એ ૬૩. એવી રીતે સર્વ પ્રકૃતિ મેળવીએ તો કુલે ૬૮ પ્રકૃતિ શુભ (પુણ્યમય) છે. ૨૫.

હવે પાપબંધની પ્રકૃતિઓ કહે છે—

અતોઽન્યત્પાપમ્ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—(અતઃ) ઉક્ત ૬૮ પ્રકૃતિયોથી અતિરિક્ત (અન્યત્) બાકીની કર્મપ્રકૃતિયો (પાપમ્) પાપરૂપ અશુભ છે અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણની ૫, દર્શનાવરણની ૯, મોહનીયની ૨૮, અન્તરાયની ૫, અસાતાવેદનીયની ૧, નરકાયુ ૧, નીચ ગોત્ર ૧, નામકર્મની ૫૦ (જેમાં સ્પર્શાદિ ૨૦ અને અપ્રશસ્ત ૫૦ છે.), નરકગતિ ૧, તિર્થગૂગતિ ૧, એકેન્દ્રિયાદિ ભતિ ૪, સંસ્થાન ૫, સંહનન ૫, નરકગત્યાનુપૂર્વ્ય ૧, તિર્થગૂગતિગત્યાનુપૂર્વ્ય ૧, ઉપધાત ૧, અપ્રશસ્તવિહાયોગતિ ૧, સ્થાવર ૧, સૂક્ષ્મ ૧, અપર્યાપ્તિ ૧, સાધારણ શરીર ૧, અશુભ ૧, દૂર્ભાગ ૧, અસ્થિર ૧, દુઃસ્વર ૧, અનાદેય ૧, અયશઃકીર્તિ ૧, એ સર્વ પ્રકૃતિ મળીને ૧૦૦ પ્રકૃતિ અશુભરૂપ પાપ પ્રકૃતિ છે. ૨૬.

इति श्रीमदुमास्वामीविरचिते तत्त्वार्थाधिगमे

मोक्षशास्त्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

અથ આસનવનિરોધઃ સંવરઃ લિખ્યતે

સંવરનુ' સ્વરૂપ કહે છે—

આસનવનિરોધઃ સંવરઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—(આસનવનિરોધઃ) આસનવનો નિરોધ કરવો (રોકવો) તેને (સંવરઃ) સંવર કહે છે. અર્થાત્ કર્મો આવવાના નિમિત્તરૂપ મન વચન અને કાયના યોગ તથા મિથ્યાત્વ કષાયાદિકોનો નિરોધ થવાથી જે અનેક મુખ્ય દુઃખોના કારણરૂપ કર્મોની પ્રાપ્તિનો અભાવ થવો તેને સંવર કહે છે. તે સંવર બે પ્રકારના છે—૧ દ્રવ્યસંવર ૨. ભાવસંવર. પુર્ણભય કર્મોના આસનવનુ' રોકવું તે દ્રવ્ય સંવર છે અને જે દ્રવ્યમય આસનવોને રોકવામાં કારણરૂપ આત્માના ભાવ થવા તેને ભાવસંવર કહે છે. ૧.

સ ગુપ્તિસમિતિધર્માનુપ્રેક્ષાપરીષદ્વજયચારિત્રૈઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ— (સઃ) તે સંવર (ગુપ્તિજનનિર્માનુપ્રેક્ષાપરી-
ષદ્વજયચારિત્રૈઃ) ત્રણ ગુપ્તિથી, પાંચ સમિતિથી, આર
અનુપ્રેક્ષાનાચિંતવનથી, બાવીસ પરીષદોને જીતવાથી
અને પાંચ પ્રકારનાં ચારિત્ર પાળવાથી એમ છ કારણોથી થાય છે.
સંસારપરિભ્રમણના કારણોથી આત્માની રક્ષા કરવી અ-
ર્થાત્ તેને ન થવા દેવા તેને ગુપ્તિ કહે છે. ૨. પોતાના
શરીરથી બીજા અન્ય જીવોને પીડા ન થવાની ઇચ્છાથી
યત્નાચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી તેને સમિતિ કહે છે. જે
પોતાના ઇષ્ટ સ્થાનમાં ધારણ કરે (લઈ જાય) તેને

ધર્મ કહે છે. શરીરાદિક પરદ્રવ્ય અને આત્માના સ્વરૂપ વારંવાર ચિંતવન કરવું તેને અનુપ્રેક્ષા કહે છે. ક્ષુધા તૃષ્ણાદિની વેદના આવવાથી તે કલેશરહિત પરિણામોથી સહન કરી લેવું તેને પરિષહજ્ય કહે છે. અને સંસારીક પરિભ્રમણના કારણરૂપ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરવો, તેને ચારિત્ર કહે છે. એવી રીતે, શુભિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષહજ્ય અને ચારિત્ર એ છ કારણોથી આસવના નિરોધરૂપ સંવર થાય છે. ૨.

તપસા નિર્જરા ચ ॥ ૩ ॥

અર્થ—(તપસા) બાર પ્રકારનાં તપ કરવાથી (નિર્જરા) નિર્જરા (ચ) અને સંવર એ બંને થાય છે. જોકે દશ પ્રકારના ધર્મોમાં તપ આવી ગયું છે, પરંતુ સમસ્ત પ્રકારના સંવરોમાં તપ એક પ્રધાન કારણ છે, તેથી તેને જીહ્વું કહ્યું છે. તપના પ્રભાવથી નવા કર્મોનો સંવર (નિરોધ) થાય છે. અને સત્તામાં રહેવાવાલા પ્રાચીન બંધનરૂપ કર્મોની નિર્જરા પણ થાય છે. જોકે તપનું ફળ સ્વર્ગ રાજ્યાદિકની પ્રાપ્તિ થવી પણ છે, પરંતુ પ્રધાનતાથી સમસ્ત કર્મોને ક્ષય (નાશ) કરી આત્માને મુક્ત કરવો, તેજ તેનું ફળ છે. જેમકે ખેતી કરવાનું ફળ મુખ્ય તો ધાન્ય ઉત્પન્ન થવું છે, પણ ગૌણતાથી ઘાસ પણ થાય છે, તેવી રીતે તપનું પણ ફળ છે. ૩.

સમ્યગ્યોગનિગ્રહો ગુપ્તિઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ—(સમ્યક્) સારીરીતે અર્થાત્ વિષયસુખાભિલાષારહિત (યોગનિગ્રહઃ) મન વચન કાયની યથેષ્ટ પ્રવૃત્તિને

રાકવી તેને (ગુણિ:) ગુણિ કહે છે. ગુણિ ત્રણ પ્રકારની છે. મનના યોગને સારી રીતે રાકવો તેને મનોગુણિ કહે છે, વચનયોગને સારીરીતે રાકવો તેને વચનગુણિ કહે છે અને કાયયોગને સારીરીતે રાકવો તેને કાયગુણિ કહે છે. ૪.

ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥ ५ ॥

અર્થ—(ઈર્યાભાષૈષણાદાનનિક્ષેપોત્સર્ગાઃ) ઈર્યા, ભાષા, એ-
પણા, આદાનનિક્ષેપ અને ઉત્સર્ગ એ પાંચ (સમિતયઃ)
સમિતિ છે. ઉપરના સૂત્રમાં જે સમ્યગ્ શબ્દ આવેલો
છે, તેની ૧ અનુવૃત્તિ આ પાંચમાં આવે છે અર્થાત્ સમ્ય-
ગીર્યા, સમ્યગ્ભાષા. સમ્યગેપણા, સમ્યગાદાનનિક્ષેપણુ અને
સમ્યગુત્સર્ગ એવી રીતે સમિતિના પાંચ સાર્થક નામ છે.
૧. જીવોની ઉત્પત્તિ, સ્થાન, યોનિ વગેરેના જાણકાર મુનિ
ધર્માર્થ યત્નમાં સાવધાન થઈને, સૂર્યોદયની પછી, જ્યારે
નેત્રોમાં વિષયગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય
અને મનુષ્યતિર્યગ્-ચોના ચાલવાથી મદિત થઈને માર્ગ
પ્રાપ્ત થઈ જાય ત્યારે એવા માર્ગમાં જુડાપ્રમાણુ (પો-
તાના હાથથી સાડાત્રણ હાથ પ્રમાણુ) આગળની જમીનને
સારી રીતે જોઈને ધીરે ધીરે ચાલે, તે મુનિને પૃથ્વીકાય
જલકાયાદિ જીવોની હિંસાના અભાવથી સમ્યગીર્યાસમિતિ
થાય છે. ૨. હિત (અન્ય જીવોને હિતકારી) મિત (થોડા)

૧ જે શબ્દ ઉપરના સૂત્રમાંથી ગ્રહણ કરેલો હોય તે અનુ-
વૃત્તિપદ કહેવાય છે.

સંદેહ રહિત પ્રિયવચન બોલવાં, તેને સ્તમ્ભગણાસમિતિ કહે છે. ૩. દિવસમાં એક વખત નિર્દોષ આહાર ગ્રહણ કરવો, તેને સ્તમ્ભગેષણાસમિતિ કહે છે. ૪. શરીર, પુસ્તક, કમંડલ વગેરે ઉપકરણોને આંખોથી જોઈને અને પીંછીથી સોધીને (સાફ કરીને) ગ્રહણ કરવારૂપ પ્રવૃત્તિ રાખવી, તેને સ્તમ્ભગાદાનનિક્ષેપણાસમિતિ કહે છે. ૫. અને ત્રસ સ્થાવર જીવોને પીડા ન થાય, એવી શુદ્ધ જીવજંતુરહિત ભૂમિ ઉપર મલમૂત્રાદિ ક્ષેપણ કરવું અને પ્રાચુક જળથી શૌચક્રિયા કરવી, તેને સ્તમ્ભગુત્સર્ગ-સમિતિ કહે છે.

હવે ધર્મનું સ્વરૂપ અને તેના પ્રકાર કહે છે—

ઉત્તમક્ષમામાર્દવાર્જવશૌચસત્યસંયમતપસ્ત્યાગા-

કિશ્ચન્યબ્રજ્જર્ચ્યાણિ ધર્મઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ—(ઉત્તમક્ષમામાર્દવાર્જવશૌચસત્યસંયમતપસ્ત્યાગાકિશ્ચન્ય-
બ્રજ્જર્ચ્યાણિ) ઉત્તમક્ષમા, ઉત્તમમાર્દવ, ઉત્તમઆર્જવ,
ઉત્તમશૌચ, ઉત્તમસત્ય, ઉત્તમસંયમ, ઉત્તમતપ,
ઉત્તમત્યાગ, ઉત્તમઆક્રિયન અને ઉત્તમબ્રહ્મચર્ય એ દશ
(ધર્મઃ) ધર્મ છે. દુષ્ટ લોકોના દૂર્વચનોથી તત્કરાર, હાસ્ય,
તાડન, મારણાદિ ક્રોધની ઉત્પત્તિનાં કારણ થવાથી પણ
પરિણામોમાં મલીનતાનો અભાવ રાખવો, તેને ઉત્તમ-
ક્ષમાધર્મ કહે છે. ૨. ઉત્તમ જાતિ, ઉત્તમ કુલ, રૂપ, વિજ્ઞાન,
ઐશ્વર્ય, બળ વગેરે વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ માન (ગર્વ)
નહિં કરવો, તેને ઉત્તમમાર્દવધર્મ કહે છે અથવા

અન્યદ્વારા (બીજાથી) તિરસ્કારાદિક થવાથી અભિમાન કરવો નહિ, તેને ઉત્તમમાર્દવધર્મ કહે છે. ૩. મનવચનકાયની કુટિલતાનો (વફતાનો) અભાવ કરવો, તેને ઉત્તમઆર્જવધર્મ કહે છે. ૪. અન્યનાં ધન સ્ત્રી વગેરેમાં અભિલાષાનો (લોભનો) અભાવ, તથા પરિણામેને મલીન કરવાવાળા લોભનો અભાવ, તેને ઉત્તમશૌચધર્મ કહે છે. ૫. પ્રશસ્ત પુરૂષોમાં સુંદર સત્ય વચન બોલવું, તેને ઉત્તમસત્યધર્મ કહે છે. ૬. સંયમ બે પ્રકારના છે-૧. પ્રાણુસંયમ, ૨. ઇન્દ્રિયસંયમ. ઇર્ષ્યાસમિતિ આદિકમાં પ્રવર્તેલા મુનિ અથ જીવોની રક્ષાને માટે એકેન્દ્રિયાદિક પ્રાણુયોને પીડા કરવાનો ત્યાગ કરે, તેને પ્રાણુસંયમ કહે છે. અને શબ્દ, રૂપ, ગંધ અને સ્પર્શરૂપ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં રાગનો અભાવ થવો, તેને ઇન્દ્રિયસંયમ કહે છે. ૭. કર્મોનો ક્ષય કરવાને માટે અનશનાદિ બાર પ્રકારનાં તપ કરવાં, તેને ઉત્તમતપધર્મ કહે છે. ચેતનઅચેતનરૂપ બાહ્યાભ્યંતર પરિબ્રહ્મને ત્યાગ કરવો તેને ઉત્તમત્યાગધર્મ કહે છે. આત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન શરીરાદિકમાં મમત્વરૂપ પરિણામોનો અભાવ, તેને ઉત્તમઆકિંચનધર્મ કહે છે. ૧૦. પોતાની તથા બીજાની સ્ત્રીના વિષયમાં જે રાગાદિરૂપ તથા વિષયસેવનરૂપ ભાવ થાય છે તેના અભાવને અને બ્રહ્મ (પોતાના આત્મા)માંજ રમણ કરવું, તેને ઉત્તમબ્રહ્મચર્યધર્મ કહે છે. એવી રીતે ઉક્ત દશધર્મ સંવરને માટે ધારણ કરવા જોઈએ. એ ધર્મોમાં ઉત્તમ શબ્દ છે તે એ માટે છે કે પોતાની ખ્યાતિ, લાભ, પૂજા, પ્રતિષ્ઠાદિકને

માટે એ ધર્મ ધારણ કરે તો તે ઉત્તમ ધર્મ નથી, ખ્યાતિ, લાભાદિકની ઇચ્છા રહિત ધર્મીને ધારણ કરવા તેજ ઉત્તમ-ધર્મ કહેવાય છે. ૬.

હવે અનુપ્રેક્ષાનું સ્વરૂપ અને તેના પ્રકાર કહે છે—

અનિત્યાશ્વરણસંસારૈકત્વાન્યત્વાશુચ્યાસ્રવસંવરનિર્જરાકો-
કબોધિદુર્લભધર્મસ્વાહ્યાતત્ત્વાનુચિન્તનમનુપ્રેક્ષાઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ—(શાંતેભ્યામશ્વરણસંસારૈકત્વાન્યત્વાશુચ્યાસ્રવસંવરનિર્જરાકો-
કબોધિદુર્લભધર્મસ્વાહ્યાતત્ત્વાનુચિન્તનમ) અનિત્ય, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા લોક, બોધિદુર્લભ, અને ધર્મસ્વાહ્યાતત્વ એ બારના સ્વરૂપને વારંવાર ચિન્તવન કરવું, તેને (અનુપ્રેક્ષાઃ) અનુપ્રેક્ષા (ભાવના) કહે છે. ૧. ઇન્દ્રિયોના વિષય, ધન, યોવન, જીવી-તબ્ય વગેરે જાળના પરપોટાની માફક અર્થાત્ વીજળીની માફક આસ્થર છે—અનિત્ય છે—જોતજોતામાં નષ્ટ થવા-વાળા છે, એવી રીતે ચિન્તવન કરવું, તેને અનિત્યાનુપ્રેક્ષા કહે છે. ૩. જંગલના એકાન્ત સ્થાનમાં ચિંહથી પકડાયલા હરણને કોઈ શરણ નથી, તેવીજ રીતે આ સંસારમાં આ જીવને સંસારીક દુઃખો દૂર કરવા અથવા કાળના પંખામાં પડતી વખતે કોઈ પણ રક્ષા કરવાવાળો (શરણ) નથી એવી રીતે ચિન્તવન કરવું, તેને અશરણાનુપ્રેક્ષા કહે છે. ૩. આ જીવ નિરન્તર એક શરીરથી બીજા શરીરમાં એવી રીતે અનેક દેહમાં જન્મ લેતો, ચતુર્ગતિમાં પરિ-ભ્રમણ કરતો રહે છે અને સંસાર દુઃખમય છે, એવી

રીતે સંસારના સ્વરૂપનું ચિન્તન કરવું, તેને સંસારાનુ-
પ્રેક્ષા કહે છે. ૪. જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, વિદ્યેઆદિ
સહાદુઃખોમાં પોતાને કોઈ સહાય નથી તેમ પુત્ર, મિત્ર,
ભી, કોઈ પણ તેને સહાય નથી, એવી રીતે ચિન્તન
કરવું અર્થાત્ સુખદુઃખ સહન કરવામાં હું એકલોજ
છું, મારે કોઈ સાથી નથી, એવો વિચાર કરવો તેને એ-
કત્વાનુપ્રેક્ષા કહે છે. ૫. શરીર કુટુંબાદિકથી પોતાના
સ્વરૂપને જુદું ચિન્તન કરવું તેને અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા કહે
છે. ૬. શરીર માંસ, હાડકાં, મળમૂત્ર વગેરેથી ભરેલું મહાન
અપવિત્ર છે, એ પ્રકારે પોતાના શરીરના સ્વરૂપનું ચિન્ત-
ન કરવું, તેને અશુચિત્વાનુપ્રેક્ષા કહે છે. ૭. મિથ્યા-
ત્વ અવિરત કષાયાદિકથી કર્મેના આસવ થાય છે. આ-
સવજ સંસારમાં પરિભ્રમણનું કારણ અને આત્માના શુ-
ભોનો ધાતક છે, એવી રીતે આસવના સ્વરૂપને ચિન્ત-
ન કરવું, તેને આસ્રવાનુપ્રેક્ષા કહે છે. ૮. સંવરના
સ્વરૂપને ચિન્તન કરવું તેને સંવરાનુપ્રેક્ષા કહે છે. ૯.
કર્મોની નિર્જરા કેવી રીતે થાય છે, કેવા ઉપાયોથી થાય
છે વગેરે નિર્જરાના સ્વરૂપને વારંવાર ચિન્તન કરવું
તેને નિર્જરાનુપ્રેક્ષા કહે છે. ૧૦. લોક કેટલો મોટો છે,
તેમાં શું શું રચના છે, કઈ કઈ જાતિના જીવોનો ક્યાં ક્યાં
નિવાસ છે વગેરે લોકના સ્વરૂપને વારંવાર ચિન્તન
કરવું, તેને લોકાનુપ્રેક્ષા કહે છે. ૧૧. સમ્યગ્દર્શન, સ-
મ્યજ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્ર એ ત્રણ રત્નત્રયને બોધિ કહે
છે. તે બોધિની પ્રાપ્તિ થવી અતિશય દુર્લભ છે. તેની દુ-

લેખતાનું વારંવાર ચિન્તવન કરવું, તેને યોધિદુર્લભાનુ-
પ્રેક્ષા કહે છે. ૧૨. ધર્મ છે તે વસ્તુનો સ્વભાવ છે. આ-
ત્માનો શુદ્ધ નિર્મળ સ્વભાવ તેજ પોતાનો ધર્મ છે, તથા
દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપ અથવા દશલક્ષણરૂપ અથવા અદ્વિ-
સ રૂપ ધર્મ છે, વગેરે ધર્મના સ્વરૂપને વારંવાર ચિન્તવન
કરવું, તેને ધર્માનુપ્રેક્ષા કહે છે. એ બાર અનુપ્રેક્ષાઓના
ચિન્તવનથી પણ સંવર થાય છે. ૭.

માર્ગાચ્યવનનિર્જગર્થ પરિષોદવ્યાઃ પરીષદઃ ॥ ૮ ॥

અર્થ— (માર્ગાચ્યવનનિર્જગર્થ) રત્નત્રયમોક્ષમાર્ગથી
પતિત ન થવા માટે તથા કર્મોની નિર્જરાને માટે (પરીષદઃ)
બાવીસ પરિષદ (પરિષોદવ્યાઃ) સહન કરવા જોઈએ. ૮.

ક્ષુદિપાસાશીતોષ્ણદંશમશકનાગ્ન્યારતિસ્ત્રીચર્યાનિષદ્યાશય્યા

ક્રોશવધયાચનાલાભરોગત્રણસ્પર્શમલસત્કાર-

પુરસ્કારપ્રજ્ઞાઽજ્ઞાનાઽદર્શનાનિ ॥ ૯ ॥

અર્થ—૧. ક્ષુધા, ૨. તૃષ્ણા, ૩. શીત, ૪. ઉષ્ણ, ૫.
દંશમશક, ૬. નાગ્ન્ય, ૭. અરતિ, ૮. સ્ત્રી, ૯. ચર્યા, ૧૦.
નિષદ્યા, ૧૧. શય્યા, ૧૨. આક્રોશ, ૧૩. વધ, ૧૪. ચા-
ચના, ૧૫. અલાભ, ૧૬. રોગ, ૧૭. તૃણસ્પર્શ, ૧૮. મલ,
૧૯. સત્કારપુરસ્કાર, ૨૦. પ્રજ્ઞા, ૨૧. અજ્ઞાન, ૨૨. અ-
દર્શન એ પ્રમાણે બાવીસ પરિષદ છે. એ સર્વે પરિષદ
શરીરસંબંધી અથવા મનસંબંધી જે અત્યન્ત પોરા
થાય છે; તે સમભાવોથી સહન કરી લેવાથી સંવર (કર્મા-
સવનો નિરોધ) થાય છે, ૧. અત્યન્ત ક્ષુધારૂપ અગ્નિ પ્ર-

જવલિત થવાથી તેને ધૈર્યરૂપો જળથી શાન્ત કરી દેવી, તેને ક્ષુધાપરીષદ કહે છે. ૨ એવી રીતે તૃષા (તરસ)ને પણ સહન કરવી તેને તૃષાપરીષદ કહે છે. ૩. શીત (ઠંડો)ને સહન કરવી, તેને શીતપરીષદ કહે છે. ૪. ગ્રીષ્મઋતુ (ઉનાળા)ની ગરમીની પીડાને સહન કરવી, તેને ઉષ્ણપરીષદજય કહે છે. ૫. ડાંસ, મચ્છર વગેરે જીવોના ડાંખની પીડાને સહન કરવી, તેને દ્વંશમશકપરીષદજય કહે છે. ૬. નગ્ન થવું એ ઘણું કઠીન કાર્ય છે અને નમ્ર થઇને પણ પોતાના અંગોને વિકારરૂપ ન થવા દેવા અને લજ્જા વગેરેને જીતી લેવી તેને નગ્નપરીષદજય કહે છે. ૭. ક્ષુધા તૃષાદિની પીડાથી સંયમમાં અરતિ અથવા અરૂચિ થવા લાગે તો તેને નહિ થવા દે અને સંયમમાં નિરંતર રતિ રાખવી, તેને અરાતપરીષદજય કહે છે, ૮. સુંદર સ્ત્રીઓના હાવ, ભાવ દિક્ષા વિકારસ્વરૂપ ન થવું, તેને સ્ત્રીપરીષદજય કહે છે. ૯. રસ્તામાં ચાલતાં ખેદ-ખિન્ન ન થવું, તેને અર્થાપરીષદજય કહે છે. ૧૦. ધ્યાનને માટે સંકલ્પ કરેલા આસનથી ચત્રાયમાન નહિ થવું, તેને નિષદ્યાપરીષદજય કહે છે. ૧૧. શાસ્ત્રની આજ્ઞાનુસાર શયન (પથારી)થી ચત્રાયમાન નહિ થવું, તેને શયાપરીષદજય કહે છે. ૧૨. અનિષ્ટ વચ્ચેને સહન કરવાં, તેને આક્રોશપરીષદજય કહે છે. ૧૩. પોતાને મારવાવાલાઉપર ક્રોધ નહિ કરવો અને મારવાની પીડાને સહન કરી લેવી, તેને વધપરીષદજય કહે છે. ૧૪. પ્રાણજતાંપણ આહારાદિકને માટે હીનતારૂપ પ્રવૃત્તિ

નહિ કરવી, તેને યાચનાપરીષદ્જય કહે છે. ૧૫. આહારાદિકની પ્રાપ્તિ નહિ થવાથી પણ લાભની માફક સંતુષ્ટ રહેવું, તેને અલાભપરીષદ્જય કહે છે. ૧૬. બુદ્ધિ બુદ્ધિ પ્રકારના રોગ થવાથી પણ તેના ઇલાજની ઇચ્છા નહિ કરવી અને રોગજનિત પીડાને સહન કરી લેવી, તેને રોગપરીષદ્જય કહે છે. ૧૭. રસ્તામાં આલતાં તૃણ, કંટક (કાંટા), કાંકરી વગેરે પગમાં ખુંચવાથી ઉત્પન્ન થયેલી પીડાને સહન કરવી, તેને તૃણરૂપર્ષિ પરીષદ્જય કહે છે. ૧૮. પોતાનું મેલું (ગંદું) શરીર જોઈને ગ્લાનિ કરવાની ઇચ્છા નહિ કરવી, તેને મલપરિષદ્જય કહે છે. ૧૯. કોઈ અજ્ઞાન મનુષ્ય અપમાન કરે-સન્માન નહિ કરે, તોપણ સન્માનની ઇચ્છા નહિ રાખી માનઅપમાનમાં સમભાવ રાખવો, તેને સ્પર્કારપુરસ્કારપરીષદ્જય કહે છે. ૨૦. પોતાની વિદ્વતાના મદ (અહંકાર) ને અભાવ તેને પ્રજ્ઞાપરીષદ્જય કહે છે. ૨૧. પોતાની અજ્ઞાનતાથી પોતાનો તિરસ્કાર થવો અને જ્ઞાનની અભિલાષા કરવા છતાં પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એવા દુઃખને સહન કરી લેવું, તેને અજ્ઞાનપરીષદ્જય કહે છે. ૨૨. દીક્ષા લીધાને ઘણા દિવસ થઈ ગયા, તપ કરવા-વાળાઓમાં હું મુખ્ય છું, તોપણ મારે ઋદ્ધિ અથવા અવધિજ્ઞાન વગેરેની પ્રાપ્તિ થઈ નહિ, એવી ઇચ્છા નહિ કરવી, તેને અદર્શનપરીષદ્જય કહે છે. એવી રીતે એ બાવીસ પરીષદોને જીતી લેવા તે પણ પરમ સંવરનું કારણ છે. ૬.

ઉક્ત પરીપહો કયા કયા ૧ગુણસ્થાનમાં કેટલા કેટલા હોય છે તે કહે છે—

સૂક્ષ્મસામ્પરાયછન્નસ્થવીતરાગયોશ્ચતુર્દશ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—(સૂક્ષ્મસામ્પરાયછન્નસ્થવીતરાગયોઃ) સૂક્ષ્મસાંપરાય નામે દશમા ગુણસ્થાનવાળાને તથા છન્નસ્થવીતરાગ અર્થાત્ ઉપશાન્તકપાય નામના અગીયારમા ગુણસ્થાન, અને ક્ષીણકપાય નામના બારમા ગુણસ્થાનમાં રહેવાવાળાઓને (ચતુર્દશ) ચૌદ પરીપહ હોય છે. ભાવાર્થ—૧૦મા સૂક્ષ્મસાંપરાય, ૧૧મા ઉપશાન્તકપાય, અને ૧૨મા ક્ષીણકપાય ગુણસ્થાનમાં રહેવાવાળાઓને ક્રુધા, તૃષ્ણ, શ્રીત, ઉબ્ધુ, હંશમજક, ચર્ચા, શય્યા, વધ, અભાભ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, મલ, પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન એ ચૌદ પરીપહ હોય છે. ૧૦.

एकादश जिने ॥ ११ ॥

અર્થ—(જિને) તેરમા ગુણસ્થાનવર્તી જિનમાં અર્થાત્ કેવલીભગવાનને (एकादश) અગ્યાર પરીપહ હોય છે. સંસારી જીવોને વેદનીયકર્મના ઉદયથી ક્રુધા, તૃષ્ણ, શ્રીત, ઉબ્ધુ, હંશમજક, ચર્ચા, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, અને મલ એ અગ્યાર પરીપહો હોય છે. કેવલીભગવાનને પણ વેદનીયકર્મનો ઉદય છે, એ કારણથી તેમને પણ

ગુણસ્થાન ચૌદ છે—૧. મિથ્યાત્વ, ૨. શાસાદન, ૩. મિત્ર, ૪. અવિરત, ૫. દેશવ્રત, ૬. પ્રમત્ત, ૭. અપ્રમત્ત, ૮. અપૂર્વકરણ, ૯. અનિવૃત્તિકરણ, ૧૦. સૂક્ષ્મસાંપરાય, ૧૧. ઉપશાન્તકપાય, ૧૨. ક્ષીણકપાય, ૧૩. સયોગકેવલી, ૧૪. અયોગકેવલી.

અગ્યાર પરીષદ હોય છે, પરન્તુ મોહનીયકર્મનો નાશ થવાથી વેદનીયકર્મનો ઉદય જોર કરી શકતો નથી. અર્થાત્ ઉક્ત અગ્યાર પરીષદ કેવલી ભગવાનને કાંઈ પણ પીડા કરી શકતા નથી તેથી નહીં જોવા છે. વેદનીયકર્મનો સદ્ભાવ થવાથી નામમાત્રજ કહેવાય છે. ૧૧.

બાદરસામ્યરાયે સર્વે ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—(બાદરસામ્યરાયે) સ્થલકપાયવળા અર્થાત્ છઠ્ઠા પ્રમત્ત, સાતમા અપ્રમત્ત, આઠમા અપૂર્વકરણ અને નવમા અનિવૃત્તિકરણ એ ગુણસ્થાનોમાં રહેવાવાલાઓને (સર્વે) સર્વ પરીષદ હોય છે. ૧૨.

જ્ઞાનાવરણે પ્રજ્ઞાજ્ઞાને ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—(પ્રજ્ઞાજ્ઞાને) પ્રજ્ઞાપરીષદ અને અજ્ઞાનપરીષદ (જ્ઞાનાવરણે) જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ઉદય થવાથી થાય છે. ૧૩.

દર્શનમોહાન્તારાયયોરદર્શનાલાભૌ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—(અદર્શનાલાભૌ) અદર્શનપરીષદ અને અલાભપરીષદ (દર્શનમોહાન્તારાયયોઃ) દર્શનમોહ અને અન્તરાય કર્મનો ઉદય થવાથી થાય છે; અર્થાત્ દર્શનમોહના ઉદયથી અદર્શનપરીષદ અને અન્તરયકર્મના ઉદયથી અલાભપરીષદ થાય છે. ૧૪.

ચારિત્રમોહે નાગ્યારતિહીનિષદ્યાક્રોશયાચના-

સત્કારપુરસ્કારાઃ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—(ચારિત્રમોહે) ચારિત્રમોહનીયનો ઉદય થવાથી (નાગ્યારતિહીનિષદ્યાક્રોશયાચનાસત્કારપુરસ્કારાઃ) નમ્ર, અરતિ, સ્ત્રો, નિષદ્યા, આક્રોશ, યાચના અને સત્કારપુરસ્કાર, એ સાત પરીષદ થાય છે. ૧૫.

વેદનીયે શેષાઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—(શેષાઃ) બાકીના ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શીત, ઉષ્ણ, દંશમશક, ચર્યા, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ અને મલ એ અગ્યાર પરિષદો (વેદનીયે) વેદનીયકર્મનો ઉદય થવાથી થાય છે. ૧૬.

एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नैकोनविंशतेः ॥ १७ ॥

અર્થ—एकादयઃ) એકને આદિ લઈને (एकस्मिन्) એકજ જીવમાં (युगपत्) એકસાથે (आएकोनविंशतेः) ઓગણીસ પરીષદ ક્ષુધા (भाज्याः) વિભાગ કરવા બેઠે છે.

ભાવાર્થ—એક જીવમાં એક સાથે ઓગણીસ પરીષદો થઈ શકે છે. કેમકે શીત અને ઉષ્ણ પરીષદમાંથી એક કાળમાં બેમાંના એક થઈ શકે છે. શય્યા, ચર્યા, નિષદા એ ત્રણોમાંથી એક કાળમાં એકજ થઈ શકે છે. એ રીતે એક સમયમાં ત્રણ પરીષદોનો સર્વને અભાવ થવાથી * ૧૬ પરીષદજ એક સાથે ઉદયમાં આવી શકે છે. ૧૭.

હવે પાંચ પ્રકારનાં ચારિત્રનું વર્ણન કહે છે—

सामायिकच्छेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्पराय-

यथाख्यातमिति चारित्रम् ॥ १८ ॥

અર્થ—(सामायिकच्छेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्पराय-याख्यातम्) સામાયિક, છેદોપસ્થાપના, પરીહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસામ્પરાય અને યથાખ્યાત (इति) એવાં પાંચ પ્રકાર-

* શ્રુતજ્ઞાનસંબધી પ્રજાપરીષદ અને અવધિજ્ઞાનાવરણોદયજનિત અજ્ઞાનપરીષદ એ બંને એક કાળમાં થાય છે.

રનાં (ચારિત્ર્ય) આરિત્ર છે. વ્રતોનું ધારણ કરવું, સમિ-
 તનું પાલન કરવું, કષાયોનો નિગ્રહ કરવો, મનવચનકા-
 મની પ્રવૃત્તિરૂપ અનર્થદાનો ત્યાગ અને ધીન્દ્ર્યોનો વિ-
 બ્ય જે જીવને હોય, તેને સંયમ થાય છે. સર્વે
 સાવધયોગનો જેમાં ભેદ રહિત ત્યાગ થાય તેને સામાયિક-
 કાર્યારિત્ર કહે છે. ૨. પ્રમાદના કારણથી જો કંઈસાવધ કર્મો
 થઈ બાય તો તેથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષો છેદી દે અને કરોથી
 આત્માને વ્રતધારણાદિરૂપ સંયમમાં ધારણ કરે, તે ક્રિ-
 યાને છેદોપસ્થાપનાચારિત્ર કહે છે અર્થાત્ હિંસાદિ
 સાવધ કર્મોના વિભાગ કરીને ત્યાગ કરવા તેને છેદોપ-
 સ્થાપનાચારિત્ર કહે છે. ૩. જીવોની પીડાનો પરિત્યાગ
 (ત્યાગ) કરવાથી વિશેષ વિશુદ્ધિનું થવું, તેને પરિહાર-
 વિશુદ્ધિચારિત્ર કહે છે. ૪. અતિ સૂક્ષ્મ કષાયના ઉદયથી
 સૂક્ષ્મસંપરાયગુણસ્થાનમાં જે આરિત્ર થાય, તેને સૂક્ષ્મ-
 સંપરાયચારિત્ર કહે છે. ૫. ચારિત્રમોહનીયકર્મનો સર્વે-
 રીતે ઉપશમ અથવા ક્ષય થવાથી આત્માનું આત્મસ્વ-
 ભાવમાં સ્થિર થવું, તેને અથાખ્યાતચારિત્ર કહે છે.
 સામાયિક અને છેદોપસ્થાપના એ બે આરિત્ર પ્રમત્ત,
 અપ્રમત, અપૂર્વકરણ, અને અનિવૃત્તિકરણ એ ચાર ગુણસ્થા-
 નોમાં થાય છે, પરિહારવિશુદ્ધિચારિત્ર, છટ્ટા અને સાતમા
 એ બે ગુણસ્થાનોમાંજ થાય છે. સૂક્ષ્મસંપરાયચારિત્ર દશ-
 મા ગુણસ્થાનમાં થાય છે. અને યથાખ્યાતચારિત્ર અચ્ચારમા,
 બારમા, તેરમા અને ચૌદમા એ ચારે ગુણ-
 સ્થાનોમાં થાય છે. ૧૮.

હવે નિર્જ્ઞાના કારણબૃત બાર તપોમાંથી પહેલાં
છ આશ્રિતપના લેદ કહે છે—

અનશનાવમૌદર્યવૃત્તિપરિસંચાનરસપરિત્યાગવિવિક્ત-

શય્યાસનકાયક્રેશાં વાઙ્મં તપઃ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—(અનશનાવમૌદર્ય વૃત્તિપરિસંચાનરસપરિત્યાગવિવિક્તશ-
ય્યાસનકાયક્રેશાઃ) અનશન, અવમૌદર્ય, વૃત્તિપરિસંચાન,
રસપરિત્યાગ, વિવિક્તશય્યાસન અને કાયક્રેશ એવી રીતે
એ છ (વાઙ્મં તપઃ) બાહ્ય તપ છે. લૌકિક પ્રજ્ઞાતિ, લાભાદિ-
કની ઇચ્છા નહિ કરીને સંયમની સિદ્ધિને માટે રાગભા-
વોનો જીએદ કરવાને, કર્મેનો નાશ થવાને માટે, ધ્યાન સ્વા-
ધ્યાયની સિદ્ધિને માટે, ઇન્દ્રિય અથવા કામનુદમન કરવાને
માટે તથા જીવવાને માટે લોજનનો ત્યાગ કરવો, તેને અનશન-
તપ કહે છે. ૨. ઉક્ત પ્રયોજનની સિદ્ધિને માટે તથા ધ્યાનની
નિશ્ચલતાને માટે અલ્પલોજન કરવું તેને અવમૌદર્યતપ
કહે છે. ૩. જ્યારે મુનિ આહારને માટે વનથી નીકળે ત્યારે
એવી પ્રતિજ્ઞા કરે કે “ એક અથવા પાંચ અથવા સાત
દેરજ જઇશ અથવા એક કે બે મોહોલ્લામાં જઇશ, અથવા
રસ્તામાં તથા મેદાનમાં જ લોજન મલશે તો લઇશ, નગરમાં
નહિ જઈ” એવીરીતે નિયમ કરે અને નિયમાનુસાર
આહારની ભિંમિ નહિ મલે તો પાછા વનમાં આવીને
ઉપવાસ ધારણ કરે તેને વૃત્તિપરિસંચાનતપ કહે છે.
૪. ઇન્દ્રિયોને દમન કરવા માટે, સંયમની રક્ષાને માટે, લાભ-
સાના ત્યાગને માટે, ધૃત (ધી), દુઘ્ધ (દુધ), તેલ, ગોળ, લવણ

(મોઢું) વગેરે રસોનો ત્યાગ કરે, તેને રસપરિત્યાગ-
તપ કહે છે. ૫. જીવોની રક્ષાને માટે પ્રાસુકક્ષેત્રમાં
પર્વત, શુક્રા, મઠ, વન, ખંડાદિક એકાન્ત સ્થાનમાં કે જ્યાં
બ્રહ્મચર્ય, સ્વાધ્યાય, ધ્યાનાદિકમાં વિઘ્ન ન આવે, એવા
ઉપદ્રવ રહિત સ્થાનમાં શયન અથવા આસન કરવું, તેને
વિવિક્તશય્યાસનતપ કહે છે. ૬. શરીરથી મમત્વનો
ત્યાગ કરી જિનેન્દ્ર માર્ગથી વિરોધ રહિત કાયને કલેશાદિક
કરવાવાળાં તપ કરે, તેને કાયકલેશતપ કહે છે. એ સર્વ
તપ બાહ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષાએ થાય છે તથા બાહ્યમાં સર્વને
દેખાય છે, તેથી એનું નામ બાહ્યતપ છે. ૧૬.

હવે અભ્યન્તર તપોને કહે છે—

પ્રાયશ્ચિત્તવિનયવૈયાવૃત્ત્યસ્વાધ્યાયવ્યુત્સર્ગધ્યાનાન્યુત્તરમ્ ॥૨૦॥

અર્થ — (પ્રાયશ્ચિત્તવિનયવૈયાવૃત્ત્યસ્વાધ્યાયવ્યુત્સર્ગધ્યાનાનિ)

પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ત્ય, સ્વાધ્યાય, વ્યુત્સર્ગ અને ધ્યાન
એ છ (ઉત્તરમ્) અભ્યન્તરતપ છે. પ્રમાદના યોગથી
લાગેલા દોષોની શુદ્ધિને માટે પ્રશ્ચાતાપ કરવો, તેને પ્રાય-
શ્ચિત્તતપ કહે છે. ૨ પૂજ્ય પુરૂષોનો આદરસત્કાર કરવો
તેને વિનયતપ કહે છે. શરીરથી કે દ્રવ્ય વગેરેથી મુનિ-
યોની સેવાચાકરી કરવી તેને વૈયાવૃત્ત્યતપ કહે છે.
૪. જ્ઞાનઆરાધનમાં આલસ્યનો ત્યાગ કરી જ્ઞાનાધ્યાન
કરવું, કરાવવું કે ઉપદેશ આપવો તેને સ્વાધ્યાયતપ
કહે છે. ૫. બાહ્યઅભ્યન્તરચોવીસ પ્રકારના પરિગ્રહોનો ત્યાગ
કરવો, તેને વ્યુત્સર્ગ તપ કહે છે. ૬. ચિત્તના વિક્ષેપ-
નો ત્યાગ કરવો, તેને ધ્યાનતપ કહે છે. ૨૦

નવચતુર્દશપચ્છાદિમેદા યયાક્રમં પ્રાગ્ધ્યાનાત્ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—(ધ્યાનાત્ પ્રાક્) ધ્યાનથી પહેલાનાં પાંચ તપ (યયાક્રમં) ક્રમથી (નવચતુર્દશપચ્છાદિમેદાઃ) નવ, ચાર, દશ, પાંચ અને બે બેદરૂપ છે અર્થાત્ નવ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્ત, ચારપ્રકારના વિનય, દશ પ્રકારનાં વૈયાવૃત્ત્ય, પાંચ પ્રકારનાં સ્વાધ્યાય અને બે પ્રકારનાં ઐશ્વર્યસર્ગતપ છે. ૨૧.

આલોચનાપ્રતિક્રમણતદુભયવિવેકવ્યુત્સર્ગતપચ્છેદ-
પરિહારોપસ્થાપનાઃ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—પ્રાયઃ એટલે અપરાધ તેની ચિત્ત એટલે શુદ્ધિ કરવી, તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. એના આલોચના, પ્રતિક્રમણ, આલોચના અને પ્રતિક્રમણ એ બે; વિવેક, ઐશ્વર્ય, તપ, છેદ, પરિહાર અને ઉપસ્થાપના એ નવ પ્રકાર છે. શુદ્ધી પાસે જઈને પોતે કરેલા અપરાધોને દશ પ્રકારના દોષોથી રહિત સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ કરવા, તેને આલોચના કહે છે. મેં જે અપરાધ કર્યા છે, તે મિથ્યા થાયો છતાં પ્રગટ કરવું તેને પ્રતિક્રમણ કહે છે. કોઈ દોષ તો માત્ર આલોચનાથી શુદ્ધ (દૂર) થઈ જાય છે, કોઈ દોષ પ્રતિક્રમણ કરવાથી દૂર (શુદ્ધ) થાય છે અને કોઈ દોષ એ બંને કરવાથી શુદ્ધ થાય છે એમ આલોચન અને પ્રતિક્રમણ કરવા, તેને તદુભયપ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. આહાર, પાન જથવા ઉપકરણ વગેરેથી અલગ કરી દેવો, અર્થાત્ કોઈ સુકરર સમય સુધી આહારાદિકનો ત્યાગ કરાવી દેવો, તેને વિવેકપ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. કાલનો

નિયમ કરીને કાર્યોત્સર્ગાદિ કરવું, તેને વ્યુત્સર્ગ કહે છે. અનશ્નનાદિક તપ, અથવા ઉપવાસ, બ્રહ્મ, તેજુ, પંચો-પવાસાદિક કરવા, તેને તપઃપ્રાયશ્ચિત્ત રહે છે. દિવસ, મહિનો કે વર્ષની દીક્ષાનો છેક કરવો, તેને છેદપ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. પશુ (પખવાડીયુ), મહિનો વગેરેના નિયમથી સંઘથી બહાર કરી દેવા, તેને પરિહારપ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. સમસ્ત દીક્ષાનો છેક કરીને ફરીથી દીક્ષા આપવી, તેને ઉપસ્થાપનાપ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. ૨૨.

તત્ત્વસંનિષ્ઠાચારિત્રોપચારાઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—જ્ઞાનવિનય, દર્શનવિનય, ચારિત્રવિનય અને ઉપચારવિનય એ ચાર પ્રકારના વિનય છે. આલક્ષ્ય રહિત થઇને શુદ્ધ મનથી અત્યંત સન્માનપૂર્વક જીવનસિદ્ધાન્તોનું ગ્રહણ, અભ્યાસ, સ્મરણાદિ કરવું, તેને જ્ઞાનવિનય કહે છે. ૨. નિઃશકિત, નિઃકાંક્ષિત, નિર્વિચિ-કિત્સિત, અમૂઢદષ્ટિ, ઉપશુદ્ધન, રિચિતકરણ, વાત્સલ્ય અને પ્રભાવના એ દોષો રહિત સમ્યગ્દર્શનનું ધારણ કરવું તેને દર્શનવિનય કહે છે. ૩. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન-નાધારી પંચપ્રકારના ચારિત્રને પાળવાવાળા મુનિજનોનાં નામ સાંભળતાંજ રોમાંચિત થઈ અન્તરંગમાં હર્ષિત થવું, મસ્તક ઉપર હાથ જોડવા, બાવોમાં ચારિત્ર ધારણ કરવાની ઇચ્છા રાખવી, તેને ચારિત્રવિનય કહે છે. ૪. આચાર્યા-દિક પુણ્ય પુરૂષો પ્રત્યક્ષ થતાં તરતજ ઉભા થઈ તેમની સન્નિધિ જવું, હાથ જોડવા, વંદન કરવું, તેમની પાછળ

પાછળ જમન કરવું, તથા આચાર્યાદિક પરોક્ષ હોવા છતાં પણ હાથ જોડવા, તેમના શુભોનો મહિમા કરવો, વારંવાર સમરણ કરવું તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું, તે ઉપચાર-વિનય છે. ૨૩.

આચાર્યોપાધ્યાયતપસ્વિશૈક્ષ્યગ્લાનગણકુલસંજ્ઞા-
ધુમનોજ્ઞાનામ્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, તપસ્વી, શૈક્ષ, ગ્લાન, ગણ, કુલ, સંઘ, સાધુ અને મનોરંજ એ દશ પ્રકારના સાધુઓની સેવાચારી કરવી, તે દશ પ્રકારના વૈયાવૃત્ય છે. જે વ્રતાચરણ ધારણ કરાવે, પ્રાયાશ્ચિત્ત આપે, સમસ્ત પ્રકારના શાસ્ત્રોના જાણકાર અને પંચાચારના ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ હોય, તેને આચાર્ય કહે છે. જે વ્રત શીલ ભાવનાઓને આધારે હોય અને જેની પાસે મુનિઓ શાસ્ત્રાધ્યયન કરતા હોય, તેમને ઉપાધ્યાય કહે છે. ઉપવાસાદિક મહાતપ કરે, તેને તપસ્વી કહે છે. જે શ્રુત-જ્ઞાનનું અધ્યયન કરવામાં તત્પર, વ્રત ભાવનાદિમાં નિપુણ હોય, તેને શિષ્ય અથવા શૈક્ષ કહે છે. જેનું શરીર રોગ વગેરેથી કલેશરૂપ હોય, તેને ગ્લાન કહે છે. જે મોટા મુનિઓની ગણનામાં હોય, તેને ગણ કહે છે. દીક્ષા આપવાવાળા આચાર્યના શિષ્યસમુદાયને કુલ કહે છે. ચાર પ્રકારના મુનિઓના સમુદાયને સંઘ કહે છે. ઘણા કાલનો દિક્ષિત હોય, તેને સાધુ કહે છે. જેમનો ઉપદેશ લોક-માન્ય હોય અથવા ઉપદેશ વગર પણ લોકમાં પૂજ્ય હોય,

પ્રશંસાવાન હોય તેને મનોજ્ઞ કહે છે. એ હથ પ્રકારના સાધુઓના વૈયાવૃત્ત્ય કરવા અર્થાત્ શરીરખંબધી વ્યાધિ અથવા દુષ્ટ જનોએ કરેલા ઉપસર્ગોદિકમાં સેવાયાકરી કરવી, તથા હવા વગેરે કરવી, તે હથ પ્રકારના વૈયાવૃત્ત્ય છે. ૨૪.

વાચનાપૃચ્છનાનુપ્રેક્ષાન્નાયધર્મોપદેશઃ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—વાંચના, પૃચ્છના, અનુપ્રેક્ષા, આન્નાય અને ધર્મોપદેશ એવા વાંચ પ્રકારનાં સ્વાધ્યાયતપ છે. નિર્દોષ અન્થ તથા અન્થના અર્થ તથા અન્થ અને અર્થ એ બન્નેના વિનયવાન ધર્મના ઇચ્છક ભવ્ય પાત્રોને ભણાવવું, શીખવવું, સંભળાવવું તે વાંચનાસ્વાધ્યાય છે. શબ્દમાં તથા શબ્દના અર્થમાં સંશય હોય, તે પોતાનો સંશય દૂર કરવાને માટે જ્ઞાનીઓને વિનયસહિત પ્રશ્ન કરવો, તે પૃચ્છનાસ્વાધ્યાયતપ છે. ગુરુજનોની પરંપરાથી જાણેલા અર્થને મનન કરી તેનો અભ્યાસ અથવા વારંવાર ચિન્તવન કરવું, તેને અનુપ્રેક્ષાસ્વાધ્યાયતપ કહે છે. પાઠને શુદ્ધતાપૂર્વક ગોખવો તે આન્નાયસ્વાધ્યાયતપ છે. ઉનમાર્ગ (મિથ્યા-માર્ગ) દૂર કરવાને માટે અને પદાર્થોનું યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રકાશવાને માટે ધર્માર્થઉપદેશરૂપ કથન કરવું, તે ધર્મોપદેશસ્વાધ્યાયતપ છે. ૨૫.

વાહ્યાભ્યન્તરોપધ્યોઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—વ્યુત્સર્ગતપ બે પ્રકારનાં છે. એક બાહ્યાપધિ ત્યાગ અને બીજો અભ્યન્તરોપધિ ત્યાગ. ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, ધન, ધાન્ય, નોકર ચાકર, પશુ (હાથી ઘોડા ગાય વગેરે),

શયનાશન, યાન (યુદ્ધ પાલખી વગેરેનો), કુખ્ય અને ભાંડ એ બ્રાહ્મપરિશ્રહનો ત્યાગ, તે બ્રાહ્મોપધિત્યાગતપ છે, અને મિથ્યાત્વ ૧, વેદ ત્રણ (સ્ત્રીવેદ પુંવેદ નપુંસકવેદ) હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, બુગુપ્તિ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, એ અભ્યન્તરપરિશ્રહનો ત્યાગ, તે અભ્યન્તરોપધિત્યાગ છે. ૨૬.

ઉત્તમસંહનનસ્યૈકાગ્રચિન્તાનિરોધો ધ્યાનમાઽન્તર્મુહૂર્તાત્ ॥૨૭॥

અર્થ—(ઉત્તમસંહનનસ્ય) ઉત્તમ સંહનનવાળાનો (આઞ્ઞન્તર્મુહૂર્તાત્) અન્તર્મુહૂર્ત પર્યન્ત (एकाग्रचिन्तानिरोधः) એકાગ્ર ચિન્તાનો નિરોધ કરવો તે (ધ્યાનમ્) ધ્યાન છે. માવાર્થ—છ સંહનનોમાંથી પહેલાના વજ્રવૃષભનારાયસંહનન, વજ્રનારાયસંહનન અને નારાયસંહનન એ ત્રણ ઉત્તમ સંહનન છે. એજ ત્રણ સંહનન ધ્યાનનાં કારણ છે. જે પુરૂષોને એ ત્રણ સંહનન હોય છે તે ધ્યાન કરી શકે છે. એ ધ્યાન ઉત્કૃષ્ટપણે અન્તર્મુહૂર્તપર્યન્ત રહે છે. મોક્ષ થવાને કારણભૂત વજ્રવૃષભનારાયસંહનનજ છે. ચિત્તની વૃત્તિને અન્યક્રીયાઓથી ખેંચીને એક તરફજ સ્થિર રાખવી તે, એકાગ્રચિન્તાનિરોધ અથવા ધ્યાનતપ છે. ૨૭.

આર્તરૌદ્રધર્મ્યશુક્લાનિ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—આર્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન, ધર્મ્યધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાન એ ચાર પ્રકારના ધ્યાન છે, તેમાંથી આર્ત અને રૌદ્રધ્યાન, એ અપ્રશસ્તધ્યાન છે અને ધર્મ્યધ્યાન તથા શુક્લધ્યાન એ પ્રશસ્તધ્યાન છે. ૨૮.

પરે મોક્ષહેતુ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—(પરે) આગલાનાં બે ધ્યાન અથવા ધર્મ્યધ્યાન અને શુકલધ્યાન (મોક્ષહેતુ) મોક્ષના કારણભૂત છે. એ વચનથી પહેલાનાં બે ધ્યાન અર્થાત્ આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન સંસારના કારણભૂત છે એવું નક્કી થાય છે. ૨૬.

આર્તમમનોજ્ઞસ્ય સમ્પ્રયોગે તદ્વિપ્રયોગાય સ્મૃતિસમન્વાહારઃ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—આર્તધ્યાન ચાર પ્રકારનાં છે. તેમાંથી (અમનોજ્ઞસ્ય) વિષ, કંટક (કાંટા) શત્રુ, શત્રુદિક એવા અપ્રિય પદાર્થોના (સમ્પ્રયોગે) સંયોગ થવાથી (તદ્વિપ્રયોગાય) તેને દૂર કરવાને માટે (સ્મૃતિસમન્વાહારઃ) વારંવાર ચિન્તા કરવી, વિચાર કરવો તે (આર્તમ્) અનિષ્ટસંયોગજ નાશનું પહેલું આર્તધ્યાન છે. ૩૦.

વિપરીતં મનોજ્ઞસ્ય ॥ ૩૧ ॥

અર્થ—(મનોજ્ઞસ્ય) સ્ત્રી, પુત્ર, ધનાદિક ઇષ્ટ પદાર્થોના (વિપરીતં) વિયોગ થવાથી તેની પ્રાપ્તિને માટે ચિન્તા ઉપાયાદિકમાં વારંવાર લવલીન થવું, તે ઇષ્ટવિયોગજ નાશો બીજું આર્તધ્યાન છે. ૩૧.

વેદનાયાશ્ર ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—(વે) અને (વેદનાયાઃ) વેદનાનું અર્થાત્ રોગજનિત પીડાનું ચિન્તવન કરવું, અધીરા થઈ 'જવું', વિલાપાદિક કરવું, તે વેદનાજનિત ત્રીજું આર્તધ્યાન છે. ૩૨.

નિદાનં ચ ॥ ૩૩ ॥

અર્થ—(ચ) અને (નિદાનં) બાવધ્ય માટે વિષયસોમા-
દિકની વાંચ્છા (ધ્વિચ્છા) કરવી અને તેના વિચારમાં ક્ષીન
થઈ જવું, તેને નિદાન નામનું ચોથું આર્ત્ત-
ધ્યાન કહે છે. ૩૩.

તદવિરતદેશવિરતપ્રમત્તસંયતાનામ્ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ—(તત્) એ ચાર પ્રકારના આર્ત્તધ્યાન (અવિરત-
દેશવિરતપ્રમત્તસંયતાનામ્) મિથ્યાત્વ, સાસાદન, મિશ્ર અને અ-
વિરત એ ચાર શુષ્કસ્થાનવાળાને તથા પાંચમા દેશવિરત,
અને છઠ્ઠા પ્રમત્તસંયતશુષ્કસ્થાનવાળાને થાય છે, પરંતુ
ઉપર કહેલા ચાર પ્રકારના આર્ત્તધ્યાનમાંથી નિદાન નામ-
નું આર્ત્તધ્યાન પ્રમત્તશુષ્કસ્થાનવાળાને થતું નથી ૩૪.

દ્વિસાનૃતસ્તેયવિષયસંરક્ષણેભ્યોરૌદ્રમવિરતદેશવિરતયોઃ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—(રૌદ્રમ્) રૌદ્રધ્યાન (અવિરતદેશવિરતયોઃ) મિથ્યા-
ત્વ, સાસાદન, મિશ્ર, અવિરત અને દેશવિરત એ પાંચ
શુષ્કસ્થાનોમાં રહેવાવાળા જીવોને (દ્વિસાનૃતસ્તેયવિષયસંરક્ષણેભ્યઃ)
હિંસા, અનૃત, (જુહુ), સ્તેય (ચોરી) અને વિષયસંરક્ષ-
ણથી થાય છે. એ ચારેને ચિન્તવન કરતા રહેવું એ
ચાર પ્રકારના રૌદ્રધ્યાન છે. હિંસા કરવામાં આનંદ
માનીને તેને સાધવાને ચિન્તવન કરતા રહેવું તે હિંસા-
નંદીરૌદ્રધ્યાન છે જુહું યોલવામાં આનંદ માની તેનું જ
ચિન્તવન કરવું તે મૃધાનંદીરૌદ્રધ્યાન છે. ચોરી કર-

વામાં આનંદ માની તેનું ચિન્તવનાદિ કરતા રહેવું, તે ચૌર્યાન-દીરૌદ્રધ્યાન છે. અને પરિશ્રદ્ધની રક્ષા કરવાને વારંવાર ચિન્તવન કરતા રહેવું તે અરિશ્રદ્ધાન-દીરૌદ્રધ્યાન છે. ૩૫.

આજ્ઞાપાયવિપાકસંસ્થાનવિચયાય ધર્મ્યમ્ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—(આજ્ઞાપાયવિપાકસંસ્થાનવિચયાય) આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય, અને સંસ્થાનવિચય (વિચાર)ને માટે વારંવાર ચિન્તવન કરવું તે (ધર્મ્યમ્) ચાર પ્રકારનાં ધર્મ્યધ્યાન છે. ઉપદેશદાતાના અભાવથી અને પોતાની મંદ બુદ્ધિથી સૂક્ષ્મ પદાર્થનું સ્વરૂપ સારી રીતે સમજવામાં ન આવે ત્યારે સર્વજ્ઞની આજ્ઞાને પ્રમાણુ માનીને ગહન પદાર્થનો અર્થ અવધારણુ કરવો (માનવો) તે આજ્ઞાવિચયધર્મ્યધ્યાન છે. મિથ્યાદૃષ્ટિઓના કહેલા મિથ્યામાર્ગથી પ્રાણી ક્યારે ફરશે, તેમની અનાયતન (મિથ્યાત્વી) સેવાનો અભાવ કેવો રીતે થશે, એ સન્માર્ગમાં ક્યારે આવશે, સમીચીનમાર્ગનો (સન્માર્ગનો) તો જાણે અભાવ થઈ ગયો છે, એવી રીતે સન્માર્ગના અભાવનું ચિન્તવન કરવું, તે અપાયવિચયધર્મ્યધ્યાન છે. જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોના દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવપ્રમાણુ જે વિપાક અર્થાત્ ફળ થાય છે તેનું ચિન્તવન કરવું તે વિપાકવિચયધર્મ્યધ્યાન છે. લોકના સંસ્થાનોનું ચિન્તવન કરવું, તે સંસ્થાનવિચયધર્મ્યધ્યાન છે. એ ધર્મધ્યાન ચૌથા અસંયત, પાંચમા સંયત, છઠ્ઠા પ્રમત્તસંયત અને સાતમા અપ્રમત્તસંયત; એ ચાર ગુણસ્થાનોમાં થાય છે. ૩૬.

શુક્રે ચાચે પૂર્વવિદઃ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ—આગળના ઉદ્ભાં સુત્રમાં પૃથક્ત્વવિતર્કવિચાર, એકત્વવિતર્ક વિચાર, સુક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ, અને ંયુતપરતક્રિયાનિવર્તિ એ ચાર ભેદ શુક્લધ્યાનના કહીશું, તેમાંથી (આચેશુક્રે) આદિનાં બે શુક્લધ્યાન (પૂર્વવિદઃ) પૂર્વને બાણવાવાળા અર્થાત્ શ્રુતકેવલીને થાય છે. ચકારના યોગથી શ્રુતકેવલીને ધર્મ્યધ્યાન પણ થાય છે. ૩૭.

પરે કેવલિનઃ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—આગલા સુક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ અને ંયુપરતક્રિયાનિવર્તિ એ બે ધ્યાન (કેવલિનઃ) અયોગકેવલી અને અયોગકેવલીને થાય છે; છદ્મસ્થને થતાં નથી. ૩૮.

પૃથક્ત્વૈકત્વવિતર્કસૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિવ્યુપરતક્રિ-

યાનિવર્તીનિ ॥ ૩૯ ॥

અર્થ—પૃથક્ત્વવિતર્ક, એકત્વવિતર્ક, સુક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ, અને ંયુપરતક્રિયાનિવર્તિ એ ચાર શુક્લધ્યાનના ભેદ છે. ૩૯.

ત્ર્યેકયોગકાયયોગાયોગાનામ્ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—શુક્લધ્યાનના ઉક્ત ચારે ભેદોમાંથી પૃથક્ત્વવિતર્ક નામનું પ્રથમ શુક્લધ્યાન તો મન, વચન, કાય એ ત્રણે યોગોના ધારકોને થાય છે. બીજું એકત્વવિતર્ક નામનું શુક્લ ધ્યાન ત્રણે યોગોમાંથી કોઈપણ એક યોગના

ધારકને થાય છે. ત્રીજી સુક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપ્રાપ્તિ નામનું શુદ્ધ-
ધ્યાન કાયયોગના ધારકનેજ થાય છે અને ચોથું વ્યુપરત-
ક્રિયાનિવર્તિ નામનું શુદ્ધ ધ્યાન અયોગકેવલીને થાય છે. ૪૦.

एकाश्रये सवितर्कबीचारे पूर्वे ॥ ४१ ॥

અર્થ—(પૂર્વે) પહેલાનાં બે ધ્યાન અર્થાત્ પૃથક્ત્વવિતર્ક
અને એકત્વવિતર્ક એ બે શુદ્ધધ્યાન (एकाश्रये) એકાશ્રય
અર્થાત્ શ્રુતકેવલીને (सवितर्कबीचारे) વિતર્ક અને વિચાર
સહિત થાય છે. ૪૧.

अवीचारं द्वितीयम् ॥ ४२ ॥

અર્થ—(દ્વિતીયં) બીજી શુદ્ધધ્યાન (अवीचारं) વિચાર
રહિત છે. અર્થાત્ જેમાં વિતર્ક અને વીચાર બન્ને હોય
તેતો પૃથક્ત્વવિતર્ક નામનું શુદ્ધધ્યાન છે. અને બીજી
વિતર્ક સહિત પણ વિચાર રહિત છે. ૪૨.

वितर्कः श्रुतम् ॥ ४३ ॥

અર્થ—(શ્રુતમ) શ્રુતજ્ઞાન છે તે (वितर्कः) વિતર્ક છે.
અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનને વિતર્ક કહે છે. વિશેષ પ્રકારથી તર્ક કર-
વાને વિતર્ક કહે છે શબ્દ શ્રવણપૂર્વક શ્રદ્ધાથી શ્રુતજ્ઞાન
કહે છે. ૪૩.

बीचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः ॥ ४४ ॥

અર્થ—(अर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः) અર્થ, વ્યગ્જન અને
યોગોનું પલટવું, તેને (बीचारः) વીચાર કહે છે. ધ્યેય પદ-
ર્થને છોડીને તેની પર્યાયનું ધ્યાન કરવાને અને પર્યાયને

છોડીને દ્રવ્યનું ધ્યાન કરવાને અર્થસંક્રાન્તિ કહે છે. શ્રુતના એકવચનનું અવલંબન કરીને અન્યનું અવલંબન કરવાને અને તેને છોડીને બીજાનું અવલંબન કરવાને વ્યગ્રજનસંક્રાન્તિ કહે છે. અને કાય-યોગને છોડીને મનોયોગ અથવા વચનયોગને ગ્રહણ કરે અને મનોયોગ અથવા વચનયોગને છોડી કાયયોગને ગ્રહણ કરે તેને યોગસંક્રાન્તિ કહે છે. એવી રીતેના પ્રવર્તનનેજ વીચાર કહે છે. ૪૪.

એવી રીતે બાહ્ય-અંતર તપનું વર્ણન કર્યું. એ બન્ને તપ નવીન કર્મેણિ નિષેધ કરવાને માટે હેતુ હોવાથી સંવરનું કારણ છે; અને પૂર્વે બાંધેલા કર્મેણિ નાશ કરવાના નિમિત્ત હોવાથી નિર્જરાનું પણ કારણ છે. હવે તપ-શ્ચરણાદિ કરવાથી જે નિર્જરા થવી કહી છે તે સમસ્ત સમ્યગ્દષ્ટી જીવોને એક સાથે થાય છે કે બિન્નબિન્ન થાય છે, તે જણાવવાને માટે સૂત્ર કહે છે—

સમ્યગ્દષ્ટિશ્રાવકવિરતાનન્તવિયોજકદર્શનમોહક્ષપકો-

પશમકોપશાન્તમોહક્ષપક્ષીણમોહજિનાઃ

ક્રમશઃ સંખ્યેયગુણનિર્જરાઃ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ—(સમ્યગ્દષ્ટિશ્રાવકવિરતાનન્તવિયોજકદર્શનમોહક્ષપકોપ-
શમકોપશાન્તમોહક્ષપક્ષીણમોહજિનાઃ) ૧. સમ્યગ્દષ્ટિ, ૨. શ્રાવક,
૩. વિરત અર્થાત્ મહામતીમુનિ, ૪. અનન્તાનું બાંધીને
વિસંયોજન કરવાવાલા, ૫. દર્શનમોહને નાશ કરવાવાલા, ૬.
આદિત્તમોહને ઉપશમ કરવાવાલા, ૭. ઉપશાન્તમોહવાલા,

૮. ક્ષપકશ્રેણી ચઢતા, ૯. ક્ષીણમોહ પારમાશુષ્ઠ્યસ્થાનવાલા, અને ૧૦. જિનેન્દ્રલગવાન એ સર્વને (કમશઃ) અનુક્રમે (અસક્લયેયગુણનિર્જરાઃ) અસંખ્યાતગણી નિર્જરા થાય છે. અર્થાત્ સમ્યજ્ઞપ્તિથી અસંખ્યાતગણી પંચમ શુષ્ઠ્યસ્થાનવર્તિ શ્રાવકને; અને પંચમ શુષ્ઠ્યસ્થાનવર્તિ શ્રાવકથી અસંખ્યાતગણી મહાવ્રતી મુનિને; એવી રીતે પ્રત્યેકને ઉપર ઉપર વધતી અસંખ્યાતગણી નિર્જરા થાય છે. ૪૫. હવે મુનિયોના પાંચ ભેદ કહે છે—

પુલાકવકુશકુશીલનિર્ગ્ન્યસ્નાતકા નિર્ગ્ન્યાઃ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ—(પુલાકવકુશકુશીલનિર્ગ્ન્યસ્નાતકાઃ) પુલાક, બકુશ, કુશીલ, નિર્ગ્ન્ય અને સ્નાતક; એવા પાંચ પ્રકારના (નિર્ગ્ન્યાઃ) નિર્ગ્ન્ય સાધુ છે. જે મુનિ ઉત્તરશુણી ભાવના રહીત અને મૂલશુણીમાં પણ કોઈ કાલ અથવા કોઈ ક્ષેત્રમાં કદાચિત (કોઈવખત) પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત ન થાય, તેને પુલાકમુનિ કહે છે. ૨. જે મુનિના મૂલશુષ્ઠ્ય પરિપૂર્ણ હોય અને પોતાના શરીર ઉપકરણાદિકની શોભા વધારવાની કિંચિત ઇચ્છા રાખવાવાલા હોય, તેને બકુશમુનિ કહે છે. ૩. કુશીલમુનિ એ પ્રકારના હોય છે. એક પ્રતિસેવનાકુશીલ, અને બીજા કષાયકુશીલ. જે મુનિને ઉપકરણ, શરીરાદિકથી વિરક્તતા ન હોય અને મૂલશુષ્ઠ્ય તથા ઉત્તરશુણી તો પરિપૂર્ણતા હોય પરંતુ ઉત્તરશુણીમાં કંઈક કારણથી કદાચ કંઈ વિરોધ આવે તેને પ્રતિસેવનાકુશીલ કહે છે. અને જે મુનિએ સંજ્વલન કષાયથી અતિરિક્ત

અન્ય કપાયોને છતી લીધા હોય તેને કપાયકુશીલ કહે છે. ૪. જે મુનિને મોહનીયકર્મના ઉદયનો અભાવ હોય અને જેમ પાણીમાં લાકડી મારવાથી ઉછાળો મારે છે અને પછી તરત જોઈ થઈ જાય છે એવી રીતે અન્ય કર્મોના ઉદય મંદ હોય, અને પ્રગટ અનુભવમાં નહિ આવે તેને નિર્ઞન્થમુનિ કહે છે, ૫. અને સમસ્ત ધાતિયાકર્મોના નાશ કરવાવાલા કેવલી ભગવાન સ્નાતકમુનિ છે, એવી રીતે એ પાંચે મુનિ નિર્ઞન્થ છે. ૪૬.

સંયમશ્રુતપ્રતિસેવનાતીર્થલિંગલેશ્યોપપાદસ્થાન-

વિકલ્પતઃ સાધ્યાઃ ॥ ૪૭ ॥

અર્થ—(સંયમશ્રુતપ્રતિસેવનાતીર્થલિંગલેશ્યોપપાદસ્થાનવિકલ્પતઃ) સંયમ, શ્રુત, પ્રતિસેવના, તીર્થ, લિંગ, લેશ્યા, ઉપપાદ અને સ્થાન એ આઠ પ્રકારના અનુયોગોથી પશુ પુલાકાદિક મુનિ (સાધ્યાઃ) લેહરૂપથી સાધવાયોગ્ય છે. અર્થાત્ ઉક્ત આઠે કારણથી પુલાકાદિ મુનિયોના વિશેષ લેહ થાય છે. ૪૭.

इति श्रीमदुमास्वामिविरचिते तत्त्वार्थाधिगमे

मोक्षशास्त्रे नवमोऽध्यायः ॥९॥

અથ દશમોઽધ્યાયઃ વિચલ્યતે ।

આ દશમા અધ્યાયમાં સાત તત્ત્વોના વર્ણનમાંથી મોક્ષ-તત્ત્વનું સ્વરૂપ કહેવાનું છે અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કેવલજ્ઞાનપૂર્વક છે અર્થાત્ પહેલા કેવલજ્ઞાન થાય ત્યારે મોક્ષ થાય છે; તેથી પહેલાં કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણ કહે છે—

મોહક્ષયાજ્ઞાનદર્શનાવરણાન્તરાયક્ષયાच्च કેવલમ્ ॥૧॥

અર્થ—(મોહક્ષયાત્) મોહનીયકર્મનો ક્ષય થવાપછી અન્તર્મુહુર્તપર્યન્ત ક્ષીણુકષાય નામનું 'ખારમું' ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કરીને (ચ) ત્યારપછી (જ્ઞાનદર્શનાવરણાન્તરાયક્ષયાત્) યુગપત્ (એકસાથે) જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અન્તરાય-કર્મનો ક્ષય થવાથી (કેવલમ્) કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. માવાર્થ—જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અન્તરાય એ ચાર ધાતિયાકર્મોનાં સર્વથા નાશ થઈ જવા પછી કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧.

હવે મોક્ષનું લક્ષણ શું છે ? અને તે કયા કારણથી પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે છે—

બન્ધહેત્વભાવનિર્જરાભ્યાં કૃત્સ્નકર્મ્મવિપ્રમોક્ષો મોક્ષઃ ॥૨॥

અર્થ—(બન્ધહેત્વભાવનિર્જરાભ્યામ્) બંધના કારણો ન રહેવાથી અને નિર્જરા થવાથી (કૃત્સ્નકર્મ્મવિપ્રમોક્ષઃ) સમસ્ત કર્મોના અત્યન્ત અભાવ થવો, તેજ (મોક્ષઃ) મોક્ષ છે.

માર્ગ—કેવલજ્ઞાન થવા પછી વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર એ ચાર અધાતિયાકર્મોનો નાશ થઈ જવો અર્થાત આગળ કર્મબંધના કારણોનો અભાવ અને પૂર્વસંચિત કર્મોની સત્તાનો સર્વથા નાશ થઈજવો તેજ મોક્ષ છે. ૨.

હવે પુદ્ગલમયી દ્રવ્યકર્મની પ્રકૃતિયોનો નાશ થવાથીજ મોક્ષ થાય છે કે ભાવકર્મોના પશુ નાશ થઈ જાય છે એ પ્રશ્નના ઉત્તર માટે સૂત્ર કહે છે—

ઔપશ્ચમિકાદિભવ્યત્વાનાં ચ ॥૩॥

અર્થ— (ચ) અને મોક્ષજીવને (ઔપશ્ચમિકાદિભવ્ય-ત્વાનામ્) ઔપશ્ચમિક વગેરે ભાવોનો અને પારીણમિક ભાવોમાંથી ભવ્યત્વભાવનો અભાવ થાય છે. ભાવાર્થ—ઔપશ્ચમિક, ક્ષાયોપશ્ચમિક અને ઔદયિક તથા ભવ્યત્વ એ પ્રકારના ભાવોનો અને પુદ્ગલકર્મોની સમસ્ત પ્રકૃતિયોનો નાશ થવાથી મોક્ષ થાય છે. ૩.

અન્યથા કેવલસમ્યક્ત્વજ્ઞાનદર્શનસિદ્ધત્વેભ્યઃ ॥૪॥

અર્થ—(કેવલસમ્યક્ત્વજ્ઞાનદર્શનસિદ્ધત્વેભ્યઃ) કેવલસમ્યક્ત્વ, કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન અને કેવલસિદ્ધત્વ એ ચાર ભાવોના (અન્યથા) સિવાય અન્યભાવોનો સુક્ત જીવને અભાવ છે. અહિંયા પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે જે સુક્ત જીવને એ ચાર ભાવ અવશેષ રહે છે, તે અનન્તવીર્યાદિકોનો પશુ અભાવ સમજવો જોઈએ. જોનું સમાધાન એ છે કે અનન્તવીર્યાદિક છે તે અનન્તજ્ઞાન અને અનન્તદર્શનથી અવિનાશાવી સંબંધરાહ છે.

અર્થાત્ અનન્તજ્ઞાન અને અનન્તદર્શનની સાથે સાથે અનન્તવીર્ય, અનન્તસુખાદિક ભાવ પણ નિયમથી રહે છે; કેમકે અનન્તસુખ અનન્તવીર્ય એ જીવમાં જ થાય છે, જડમાં થતા નથી; જ્યારે જીવમાં થાય છે ત્યારે જીવ અનન્ત જ્ઞાનમય છે, જ્ઞાન વગર જડને સુખ થઈ શકતું નથી. ૪.

તદનન્તરમૂર્ક્ષ ગચ્છત્યાલોકાન્તાત્ ॥૫॥

અર્થ—(તદનન્તર)અમરતા કર્મેણ નાશ થયા પછી મુક્ત જીવ (આલોકાન્તાત્) લોકના અન્ત ભાગ અર્થાત્ સિદ્ધશીલા પર્યન્ત ((ઝડૂં) ઉંચે (ગચ્છતિ) જાય છે. ૫.
હવે જીવના ઉર્ક્ષગમનનું કારણ કહે છે.—

પૂર્વપ્રયોગાદસંસ્કૃત્વાદ્વન્ધચ્છેદાત્તથા ગતિપરિણામાच्च ॥૬॥

અર્થ—(પૂર્વપ્રયોગાત્) પૂર્વના પ્રયોગહેતુથી (અસંસ્કૃત્વાત્) અસંગ થવાથી (વન્ધચ્છેદાત્) કર્મબંધનો નાશ થઈ જવાથી (ચ) અને (તથાગતિપરિણામાત્) તથા ગતિપરિણામથી અર્થાત્ સ્વભાવ થવાથી મુક્તજીવનું ઉર્ક્ષગમન થાય છે. ૬.

હવે ઉર્ક્ષગમન થવાનાં ચાર કારણોનાં ચાર દ્રષ્ટાન્ત કહે છે.—

આવિદ્ઙકુલાલચક્રવદ્વ્યપગતકેપાલાલુવદેરણ્ડવીજવદ-

મિશિરિવાવच्च ॥ ૭ ॥

અર્થ—(આવિદ્ઙકુલાલચક્રવત્) કુંભારદ્વારા ધુમાવેલા ચાકની માફક અર્થાત્ પહેલા સૂત્રમાં જે પૂર્વપ્રયોગહેતુ (કારણ) કહેલું છે તેનું દ્રષ્ટાન્ત એ છે કે જેમ કુંભારનો

હાથ, હંડ અને ચાકના સંયોગથી ચાકતું ફરવું થાય છે. તે કુંભાર જ્યારે તેને ફેરવતો રહી જાય, તો પશુ પૂર્વના પ્રયોગથી જ્યાં સુધી ચાકને ફેરવાનો સંસ્કાર મટતો નથી ત્યાં સુધી તે ફર્યા કરે છે, તેવી રીતે જીવ પણ સંસારઅવસ્થામાં રહેતો છતો મોક્ષની પ્રાપ્તિને માટે વારંવાર ચિન્તન કરતો હતો તે મુક્ત થવાથી ચિન્તન નહિ રહ્યું તેથી પૂર્વસંસ્કારથી મુક્તિતરફ ઉર્જાગમન કરે છે. બીજું (વ્યપગતલેપાલબુવત્) દૂર થઈ ગયો છે માટીનો લેપ જેના ઉપરથી એવા તુંબડાની માફક અર્થાત્ તુંબડા ઉપર માટીનો ઘણો લેપ હોવાથી તે પાણીમાં ડુબી રહ્યું હતું તે કોઈ કારણથી તેના ઉપરથી માટીનો લેપ દૂર થવાથી ઉર્જાગમનપૂર્વક જલના ઉપર આવે છે, એવો જ રીતે જીવ પણ અનાદિ કાલથી કર્મોના બારથી દબાયેલો પરવશ થયેલો હતો, તે સર્વ કર્મોના સંબંધથી તે સંસારમાં પડેલો હતો અને જ્યારે કર્મોના લેપ દૂર થઈ જાય ત્યારે તે પણ ઉર્જાગમન કરે છે. ત્રીજું (અરણ્યવીજવત્) દિવેલીના બીયાંની માફક ઉર્જાગમન કરે છે. અર્થાત્ જેમ ઝેરંડીયાના ફલ ગાંડ ઉપર સુકાઈ જાય છે ત્યારે તેના આવરણ (ડોડા) પુટતાં જ તે ઝેરંડીની મીઠા ઉપર (અદ્ધર) ઉછળે છે; તેવી જ રીતે મનુષ્યાદિ જીવમાં રહેવાવાલા ગતિ, જાતિ આદિ નામકર્મ તથા આયુ, ગોત્રાદિ કર્મોનું બંધન ટૂટતાં જ આત્મા ઉપર (ઉર્જા) ગમન કરે છે. (ચ) અને ચોથું (અગ્નિશિલાવત્) અગ્નિની શિખા (જવાલા)ની માફક જીવ ઉર્જાગમન કરે છે. જેમકે આમતેમની વાંકી હવા નહિ આવે તો દીવાની

જવાબા બિપર જાય છે તેવી રીતે મનુષ્ય નારકાદિ અતિયોગમાં ગમન કરાવવાના કારણબૂત કર્મોના અભાવ થવાથી આત્માનો ઉર્જ્જગમન સ્વભાવ થવાના કારણથી મોક્ષ થતી વખતે જીવનું નિયમથી ઉર્જ્જગમન થાય છે. ૭.

જીવનો જ્યારે ઉર્જ્જગમન સ્વભાવ છે તોપછી લોકના અન્તમાંજ કેમ રહી જાય છે? અલોકાકાશમાં પણ ગમન કેમ થતું નથી તેના ઉત્તરમાં આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે—

ધર્માસ્તિકાયાઽભાવાત્ ॥ ૮ ॥

અર્થ—અલોકાકાશમાં ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ થવાથી ગમન થતું નથી અર્થાત્ ધર્માદિક પાંચ દ્રવ્યોનો નિવાસ લોકાકાશમાંજ છે, અલોકાકાશમાં નથી અને જીવ તથા પુદ્ગલનું ગમન કરવામાં સહાયક ધર્મદ્રવ્યજ થાય છે, તે ધર્મદ્રવ્યનો આગળ અલોકાકાશમાં અભાવ છે, તેથી જીવના પણ ગમનનો અભાવ છે. એ કારણથી લોકાના અન્ત ભાગમાં ૪૫ લાખ યોજનની એક સિદ્ધશિલા છે ત્યાં સુધી મુક્ત જીવ સિદ્ધશિલાની નીચે જઈ રહે છે. ૮.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે મુક્ત જીવોમાં કાંઈ લેહ પણ છે કે નહીં, તો તેનો જવાબ આચાર્ય મહારાજ નીચે પ્રમાણે સૂત્રમાં કહે છે—

ક્ષેત્રકાલગતિલિજ્જતીર્થચારિત્રપ્રત્યેકબુદ્ધબોધિતજ્ઞાનાવગાહનાન્ત-
રસંખ્યાલ્પબહુતત્વતઃ સાધ્યાઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ—(ક્ષેત્રકાલગતિલિજ્જતીર્થચારિત્રપ્રત્યેકબુદ્ધબોધિતજ્ઞાનાવગાહનાન્તરસંખ્યાલ્પબહુતત્વતઃ) ક્ષેત્ર, કાલ, ગતિ, લિંઝ, તીર્થ,

ચારિત્ર, પ્રત્યેક, છુદ્ધ, પ્રાધિત, જ્ઞાન, અવગાહના, અન્તર, સંખ્યા, અને અલ્પબહુત્વ એ બાર અનુયોગોથી સિદ્ધોમાં પણ લેહ (લાઘ્યાઃ) સાધવા એકાએક અર્થાત્ એ કારણોથી મુક્ત જીવનો પણ લેહ થઈ શકે છે, માવાચ્ય—ખરીરીતે તો સિદ્ધોમાં કંઈ લેહ નથી, બધા એક જેવાજ છે, પરંતુ નીચેની અપેક્ષાએ જુદા જુદા છે—અનેક ભરત વિદેહાદિ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધ થાય છે. ૨. કોઈ અવસર્પિણી અને કોઈ ઉત્સર્પિણી કાલમાં સિદ્ધ થયા છે. ૩. કોઈ સિદ્ધ ગતિ અર્થાત્ મનુષ્ય ગતિથી સિદ્ધ થયા છે. ૪. ત્રણ ભાવલિંગોમાંથી કોઈ લિંગથી. ક્ષપકશ્રેણી ચઢીને મોક્ષ મળે છે. ૫. કોઈ તીર્થંકરના તીર્થમાં મોક્ષે ગયા છે અથવા તીર્થંકર થઈને મોક્ષે ગયા છે અથવા કોઈ તીર્થંકર થયા વગર પણ સિદ્ધ થયા છે. ૬. જૂતપૂર્વ નયની અપેક્ષાથી કોઈ એક ચારિત્રથી સિદ્ધ થયા છે. કોઈને ત્રણ ચારિત્રથી સિદ્ધ થયા છે. ૭. કોઈ ઉપદેશ વિના જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષમાં રત થયા છે. અને કોઈ ઉપદેશથી સિદ્ધ થયા છે. ૮. કોઈ એક જ જ્ઞાનથી સિદ્ધ થયા છે. ૯. કોઈ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પાંચસો પચ્ચીસ ધનુષથી સિદ્ધ થયા છે. ૧૦. કોઈ મધ્ય અવગાહનાથી, અને કોઈ જઘન્ય એટલે સાદાત્રણ હાથની અવગાહનાથી સિદ્ધ થયા છે. ૧૦. એક સિદ્ધથી બીજા સિદ્ધ થવાનું અન્તર જઘન્ય બે સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટ છ મહિનાનું છે. ૧૧. જઘન્ય એક સમયમાં એક જ સિદ્ધ થઈ શકે અને ઉત્કૃષ્ટ એકસો આઠ (૧૦૮) થઈ શકે છે. ૧૨. સમુદ્ર આદિ જલભાગમાં થોડા સિદ્ધ થાય છે અને વિદેહઆદિક સ્થલભાગોમાં અધિક સિદ્ધ થાય છે. ૧૦.

इति श्रीमदुमास्वामीधिरचिते तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

અક્ષરમાત્રપદસ્વરહીનં વ્યજ્ઞનસન્ધિવિવર્જિતરેફમ્ ।

સાધુમિરત્ત મમ ક્ષમિતત્વ્યં કો ન વિમુહ્યતિ શાસ્ત્રસમુદ્રે ॥ ૧ ॥

અર્થ—જે આ શ્રુતિમાં કેઈ જગ્યાએ (અક્ષરમાત્રપદસ્વર નીં, અક્ષર, માત્રા, પદ, સ્વરાક્ષર રહિત હોય તો તથા (વ્યજ્ઞનસન્ધિ, વિવર્જિતરેફમ્) વ્યજ્ઞનાક્ષર તથા સંધિ રહિત અથવા રેફ રહિત હોયતો (અત્ર) એ વિષયમાં (સાધુમિઃ) સન્ત પુરૂ (મમ) મને (ક્ષમિતત્વ્યં) ક્ષમા કરે કેમકે (કઃ) એવો કેાણુ પુરૂ છે કે જે (શાસ્ત્રસમુદ્રે) શાસ્ત્રરૂપી ગહનસમુદ્રમાં (ન વિમુહ્યતિ, ગોથા ખાતો નથી અર્થાત્ કેાણુ બુલતું નથી. બૂલ બધાથી જ થાય છે.

दशाध्याये परिच्छिन्ने तत्त्वार्थे पठिते सति ।

फलं स्यादुपवासस्य भाषितं मुनिपुङ्गवैः ॥ २ ॥

અર્થ—(દશાધ્યાયે પરિચ્છિન્ને) દશ અધ્યાયવાલા અ (તત્ત્વાર્થે) તત્ત્વાર્થનામરૂપ મોક્ષશાસ્ત્રને (પઠિતે સતિ) પાઠ કરવાથી (ઉપવાસસ્ય) એક ઉપવાસનું (ફલં) ફલ (સ્યાત્) થાય છે એવું (મુનિપુંગ્ગવૈઃ) મુનિયોમાં શ્રેષ્ઠ એવા આચાર્યે એ (ભાષિતં) કહ્યું છે.

समाप्तोऽयं ग्रन्थ ।

